પ્રકાશન નં : ૧૫૮

ચિશ્તીયહ મશાઇખ

ભાગ : ૧

ચિશ્તીયહ સાબરીયહ ઈમ્દાદીયહ
સિલસિલાના બુઝુર્ગોનું જીવન ચરિત્ર

લેખક

હઝરત અકદસ મુફતી
અહમદ ખાનપૂરી સાહેબ દા.બ.
શૈખુલ હદીસ જામિઅહ ઈસ્લામીયહ ડાભેલ.

પ્રકાશક

જામિઅહ ઉલૂમુલ કુરઆન. જંબુસર
મુ.પો. જંબુસર. જિ. ભરૂચ.
ગુજરાત. ઈન્ડીયા. ૩૯૨૧૫૦

અનુક્રમણિકા

દિયારે ઇશ્ક મેં અપના મુકામ પેદા કર
નયા ઝમાના, નયે સુબ્હ વ શામ પેદા કર.
મેરા તરીક અમીરી નહીં, ફકીરી હે
ખુદી ન બેચ, ગરીબી મેં નામ પેદા કર.

بسم الله الرحمن الرحيم

તઝકિયહ, તસવ્વુફ અને ઇસ્લામ

અલ્લાહ તઆલાએ નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ મારફત એક એવા દીન અને ધર્મનું આપણને માર્ગદર્શન આપ્યું છે, જેમાં માનવીય જીવનને આવશ્યક દરેક બાબતને આવરી લેવામાં આવી છે. બલકે દુનિયા અને આખિરતની બાબતોને પણ આવરી લેવામાં આવી છે. અલ્લાહ તઆલા સર્વગુણ સંપન્ન છે. બધું જ જાણનાર અને જોનાર છે. માનવી અને સમગ્ર સૃષ્ટિના સર્જનહાર છે. એટલે માણસના સ્વભાવથી વાકેફ અને માનવીની જરૂરતોથી વાકેફ જ હોય એ નક્કી છે. માટે માણસને પોતાના દીન એટલે કે દીને ઈસ્લામને અનુસરવાનો આદેશ આપ્યો તો એવી રીતે કે એ દીનમાં જ માણસની જરૂરતોને પણ આવરી લીધી. અને એવો દીન અને ધર્મ આપ્યો છે કે માણસ પોતાની દુન્યવી જરૂરતો પૂરી કરે તો પણ એ રૂહાનિયતની ગરજ સારે અને દીની કે રૂહાની કામ કરે તો એનાથી પણ એની ભૌતિક જરૂરતો પૂરી થઈ જાય.

સમાજ અને સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને સભ્યતા, રાજકરણ અને અર્થવ્યવસ્થા, દરેક વિષયથી સંબંધિત વ્યકિતગત અને સામુહિક, પ્રાદેશિક અને વૈશ્વિક, દરેક પ્રકારનું માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે. જરૂરી આદર્શો અને આદેશો પણ એવા આપ્યા છે કે બદલાતા સમયમાં પણ અમલપાત્ર અને ઉપયોગી જ રહે છે. સમયના બદલાતા વહેણ સાથે પણ ધર્મનું અનુસરણ સરળ જ રહે છે. અર્થાત સઘળી જરૂરતો પૂરી કરીને પછી આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે, આ એક સંપૂર્ણ દીન – ધર્મ છે, અલ્લાહને ત્યાં ફકત આ જ દીન સ્વીકાર્ય છે માટે એને જ અનુસરો અને શયતાન તમારો શત્રુ છે. એના રસ્તે ન ચાલશો.

બધી જ રીતે સંપૂર્ણ અને સર્વગ્રાહી હોવાના કારણે જ અલ્લાહ તઆલાએ દુનિયાના દરેક માણસ માટે અને બધા જ દેશો – પ્રદેશો માટે, ફકત ઈસ્લામ ધર્મના અનુસરણને આવશ્યક ઠરાવ્યું છે. કુરઆનમાં

આ બાબત સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે; સૂરએ આલિ ઈમ્રાનમાં છે : જે કોઈ ઈસ્લામ સિવાય બીજો કોઈ ધર્મ શોધશે કે અપનાવશે, એ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. અને આખિરતમાં એ માણસ નુકસાનમાં રહેશે. (૮૫)

સૂરએ સબામાં અલ્લાહ તઆલા ફરમાવે છે : હે નબી ! અમે તમને બધા જ લોકો માટે ખુશખબરી આપનાર અને ડરાવનાર (પયગંબર) તરીકે મોકલ્યા છે. (૨૮)

કુરઆન અને હદીસમાં ઈસ્લામની જે કંઈ તાલીમ આવી છે, એ મુખ્યત્વે ચાર વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે.

(૧) અકાઈદ. એટલે કે બુનિયાદી માન્યતાઓ. જે દિલથી માનવી અને સ્વીકારવી જરૂરી છે.

(૨) ઈબાદાત. એટલે કે અલ્લાહની ઈબાદત માટે માણસ ઉપર જરૂરી ઠેરવવામાં આવેલા કામો.

(૩) મુઆમલાત. એટલે કે લેન – દેન, વેપાર – વહેવારને લગતા સોદાઓ અને કરારો વિશેના ઈસ્લામી આદેશો.

(૪) અખ્લાક. એટલે કે માણસના દિલ અને બાતિનને લગતી ખૂબીઓ અને બુરાઈઓ વિશેના હુકમો. જેમ કે સબ્ર – શુક્ર, તવક્કુલ, સખાવત, દરેક માણસ સાથે નમ્રતા વર્તવી. દરેક કામમાં ઈખ્લાસ રાખવો. અલ્લાહ તઆલાની તકદીર ઉપર રાજી રહેવું. વગેરે સારા અખ્લાક કહેવાય છે અને એને અપનાવવા જરૂરી છે. આ જ પ્રમાણે અભિમાન, હસદ, બુઝદિલી, કંજૂસાઈ, લાલચ, કીનો – કપટ, અદાવત, નફરત વગેરે બુરા અખ્લાક કહેવાય છે. જેનાથી બચવું અને દિલને આ બધી બુરાઈઓથી પાક રાખવું જરૂરી છે.

કુરઆન અને હદીસમાં તો આ બધું એક સર્વગ્રાહી 'દીન' તરીકે જ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. અલબત્ત ત્યાર પછી મુસ્લિમ વિદ્વાનોએ સમજવા અને સમજાવવા ખાતર દીનના આદેશોને ઉપર મુજબ ચાર ભાગોમાં વહેંચ્યા છે. ઘણા વિદ્વાનોએ પેટા ભાગો પાડીને વધારે સારી રીતે દીનના

આદેશોને વર્ગીકૃત કરીને પણ સમજાવ્યા છે.

નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની નુબુવ્વતના મકસદ તરીકે પણ અલ્લાહ તઆલાએ આ બાબતોનું વર્ણન ફરમાવ્યું છે.

સૂરએ જુમ્અહમાં છે : અલ્લાહ તઆલાએ અજ્ઞાન લોકોને જ્ઞાન – કેળવણી આપવા માટે એમના માંહેથી જ એક વ્યકિતને રસૂલ બનાવ્યા છે. જે એમની સામે અલ્લાહના આદેશો વર્ણવે છે. એમના દિલને સાફ કરે છે, એમને 'કિતાબ' અને હિકમતની તાલીમ આપે છે. આ લોકો અત્યાર સુધી ખુલ્લી રીતે રાહ ભટકેલ હતા. (સૂરએ જુમ્અહ : ૨)

ઉપરોકત આયતમાં અલ્લાહ તઆલાએ જે બાબતોને નુબુવ્વતના મકસદોમાં ગણાવી છે, એમાં લોકોને અલ્લાહના આદેશો બતાવવા, લોકોને કુરઆનની તાલીમની અને ત્રીજી બાબત 'દિલોને સાફ કરવાની' બાબત ઘણી મહત્વની છે. ઈસ્લામમાં દિલની સફાઈ અને અંતરની પવિત્રતાનું વિશેષ સ્થાન છે.

હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ મુહદ્દિષ દહેલ્વી રહ. ફરમાવે છે કે, આ બાબત એટલે કે ઈખ્લાસ અને દિલની પવિત્રતા શરીઅતના ત્રણેવ મકસદોમાં સૌથી બારીક અને મહત્વની બાબત છે. શરીઅતમાં એનું સ્થાન શરીરના પ્રાણ જેવું છે. સૂફિયાએ કિરામ રહ. આ જ મકસદની તાલીમ આપે છે. (તફહીમાત)

અકાઈદ અને ઈબાદાતમાં માણસ સીધી રીતે અલ્લાહ તઆલા સાથે સંબંધ જોડે છે, અને મુઆમલાતમાં લોકો સાથે માણસનો વહેવાર અને સંબંધ રહે છે. વાલિદૈન, સગાઓ, પાડોશીઓ, દોસ્તો અને પોતીકા કે પરાયા, બધા જ પ્રકારના લોકો સાથે વહેવાર રહે છે.

આ બધી જ બાબતોમાં એટલે કે અલ્લાહ તઆલા સાથેના સંબંધોમાં અને માણસો સાથેના સંબંધોમાં, માણસના દિલની સફાઈ ઘણી જ જરૂરી છે. જેમ કે અલ્લાહ તઆલાની ઈબાદતમાં ઈખ્લાસ હોય, એ જરૂરી છે. લોકો પ્રત્યે એનું દિલ સાફ હોય એ પણ જરૂરી છે. ઈખ્લાસ વગર કે દિલમાં લોકો પ્રત્યે નફરત કે અદાવત હોય તો એ નમાઝ માણસને

ફાયદો નથી કરતી. પરસ્પરના સંબંધો અને વહેવારમાં પણ અખ્લાક અને સંસ્કારનું ઘણું મહત્વ છે. વહેવારમાં અન્યો સાથે માણસ સદવર્તન દાખવે એ પણ જરૂરી છે. નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમનો ઈરશાદ છે : સારા અખ્લાક ધરાવનાર માણસ જ લોકોમાં શ્રેષ્ઠ માણસ છે. એક હદીસમાં તો આપ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમનું ફરમાન છે : હું સારા અખ્લાકની તાલીમને પરિપૂર્ણ કરવા માટે જ નબી બનાવવામાં આવ્યો છું.

ખુલાસો આ છે કે 'દીને ઈસ્લામ' દ્વારા માણસને દર્શાવવામાં આવેલ આદેશો અને આદર્શો અનેક પ્રકારના છે અને એ માણસની જીંદગીના દરેક પાસાને આવરી લે છે અને આ આદેશોમાં સંસ્કાર, અખ્લાક અને દિલની સફાઈનું ઘણું મહત્વ છે. એટલે નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ જેમ ઈબાદત અને મુઆમલાતની બાબતોમાં લોકોમાં બધાં કરતાં આગળ અને નમૂનારૂપ હતા, એ જ પ્રમાણે અખ્લાકમાં પણ લોકોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતા. કુરઆનમાં અલ્લાહ તઆલાએ ફરમાવ્યું છે કે, હે નબી ! તમે ઘણા મહાન અખ્લાક ધરાવનાર હસ્તી છો.

નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ અને ખુલફાએ રાશિદીન પછી ઈસ્લામ વિશ્વભરમાં ફેલાય રહયો હતો, ત્યારે ફકત એક જ વ્યકિત દ્વારા ઈસ્લામને લગતી સઘળી બાબતોની તાલીમ આખા વિશ્વના મુસલમાનોને આપી શકાય એ શકય ન રહયું. એટલે દીન અને ઈસ્લામને લગતા વિવિધ વિષયોના કાબેલ ઉલમા દ્વારા તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

અુમક બુઝુર્ગોએ કુરઆન અને ઈસ્લામની બુનિયાદી તાલીમ આપવાનું શરૂ કર્યું,

અમુક વિદ્વાનોએ ઈબાદાત અને મુઆમલાતના મસાઈલ શીખવાડવાનું શરૂ કર્યું

અને અમુક બુઝુર્ગોએ લોકોને દિલોની ખરાબીઓ – બુરાઈઓ પ્રત્યે સજાગ કરીને દિલોમાં અખ્લાક અને અલ્લાહની મુહબ્બત પેદા કરવા

ઉપર ધ્યાન આપવાનું શરૂ ફરમાવ્યું.

ઈસ્લામની તાલીમ અને શિક્ષણના આ ત્રણ બુનિયાદી વિભાગો છે.

બુનિયાદી બાબતોની જાણકારીને 'અકાઈદ' કહેવામાં આવે છે.

ઈબાદાત અને મુઆમલાતના મસાઈલને 'ફિકહ' કહેવામાં આવે છે

અને દિલોની સફાઈને લગતી બાબતોને 'તઝકિયહ' અને 'તસવ્વુફ' કહેવામાં આવે છે.

ઉપરના લખાણથી સમજી શકાય છે કે, દીને ઈસ્લામમાં જે આદેશો માણસના દિલની સ્થિતિથી સંબંધ રાખે છે, એવા આદેશો અને આદર્શોને 'તઝકિયહ' કહેવામાં આવે છે અને સમય જતાં જયારે ઈસ્લામને લગતી વિવિધ બાબતોને અલગ અલગ વિષય, વિભાગ અને પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવી તો આ વિષયને સલૂક અને તસવ્વુફનું નામ આપવામાં આવ્યું. અને જેમ કાબેલ કારીઓ, ઉસ્તાદો, મુફતીઓ વગેરે દ્વારા કુરઆનની તાલીમ, ફિકહ અને મસાઈલની તાલીમ આપવામાં આવે છે એ જ પ્રમાણે તઝકિયહ અને તસવ્વુફ પણ કાબેલ મશાઈખ દ્વારા શીખવા અને શીખવાડવામાં આવે છે. આમ ખરી રીતે જોવામાં આવે તો તઝકિયહ અને તસવ્વુફ દીને ઈસ્લામનો ત્રીજા સ્થંભ છે.

<u>તસવ્વુફ એટલે શું ?</u>

❑ તસવ્વુફ એટલે દીન – દુનિયાના દરેક કામ ફકત અલ્લાહ તઆલા માટે જ કરવાં. અર્થાત 'ઈખ્લાસ' અને 'એહસાન' સાથે કરવાં.

શાહ વલીયુલ્લાહ રહ. ફરમાવે છે કે, નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની તાલીમના ત્રણ મુખ્ય બિંદુઓ છે.

(૧)દુનિયા, આખિરત, હિસાબ, કિતાબ વગેરેથી સંબંધિત લોકોના અકીદાઓની સુધારણા. 'ઉલમાએ ઉસૂલ' અને 'મુતકલ્લિમીન' આ વિષયના કાબેલ ગણાય છે.

(૨) ઈબાદતો અને માનવીય જરૂરતોના કામો સુન્નત તરીકા મુજબ કરવાની શિખામણ. ફુકહાએ કિરામ આ વિષયના કાબેલ ઉલમા ગણાય છે.

(૩) ઈખ્લાસ અને એહસાનની તાલીમ.

ઈખ્લાસ અને એહસાનનો હુકમ કુરઆનની અનેક આયતો અને અનેક હદીસોમાં આવ્યો છે. અલ્લાહ તઆલા ફરમાવે છે :

લોકોને ફકત એટલો જ હુકમ આપવામાં આવ્યો છે કે, દીનમાં ઈખ્લાસ સાથે (ફકત અલ્લાહ તઆલા માટે જ) ઈબાદત કરે.

એક બીજી આયતમાં છે : નેક લોકો એમના પરવરદિગારે જે કંઈ એમને આપ્યું હશે એ બધું લઈને બાગો અને નહેરોમાં હશે. આ લોકો અત્યાર સુધી 'એહસાન' (દરેક કામ સારી રીતે) કરનાર હતા.

હદીસ શરીફમાં આ 'એહસાન'નું વિગત સાથે વર્ણન છે. નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમને હઝરત જિબ્રઈલ અલૈ.એ પૂછયું કે, એહસાન શું છે ? તો આપ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમે ફરમાવ્યું : તમે અલ્લાહ તઆલાની ઈબાદત એવી રીતે કરો, જાણે તમે અલ્લાહને જોઈ રહયા હોય. અને અલ્લાહને જોઈ રહયા હોય એવું ધ્યાન ન બની શકે તો એવું ધ્યાન ધરો કે અલ્લાહ તઆલા તમને જોઈ રહયા છે.

આ ત્રીજી બાબત દીને ઈસ્લામની બુનિયાદ છે. આ બાબત એટલે કે ઈખ્લાસ, એહસાન અને દિલની પવિત્રતા શરીઅતના ત્રણેવ મકસદોમાં સૌથી બારીક અને મહત્વની બાબત છે. શરીઅતમાં એનું સ્થાન શરીરના પ્રાણ જેવું છે. સૂફિયાએ કિરામ રહ. આ જ મકસદની તાલીમ આપે છે. (તફહીમાત)

શાહ અબ્દુલ હક મુહદ્દિષ દહેલ્વી રહ. હઝરત જિબ્રઈલ અલૈ.ના ઉપરોકત સવાલ – જવાબ વાળી હદીસના અનુસંધાનમાં લખે છે કે, આ હદીસમાં હઝરત જિબ્રઈલ અલૈ.એ જે ત્રણ સવાલો : ઈમાન શું છે ? ઈસ્લામ શું છે ? એહસાન શું છે ? પૂછયા છે એમાં ખરી રીતે ઈલ્મે અકાઈદ, ઈલ્મે ફિકહ અને ઈલ્મે તસવ્વુફનું વર્ણન છે. નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમે એટલે જ 'ઈમાન શું છે ?' ના જવાબમાં અકાઈદને લગતી બાબતો વર્ણન કરી. 'ઈસ્લામ શું છે ?'ના જવાબમાં શરીઅતના અહકામ એટલે કે ફિકહને લગતી બાબતો વર્ણન ફરમાવી.

અને એહસાન શું છે ? ના જવાબમાં જે વર્ણવ્યું એ તસવ્વુફ છે. તસવ્વુફના મશાઈખ જે કંઈ કહે છે એ બધાનો ખુલાસો પણ આ જ છે.

(અશિઅતુલ્લમ્આત)

હઝરત શૈખુલ હદીસ મવલાના ઝકરિય્યા રહ. આપબીતીમાં લખે છે કે, એકવાર મવલાના હબીબુર્રહમાન લુધ્યાનવી રહ. એમની પાસે આવ્યા અને સલામ – મુસાફહા પછી સવાલ કર્યો કે, તસવ્વુફ શી બલા છે ? એ બતાવો અને સાથે જ એવું પણ કહયું કે, મારા આ સવાલનો જવાબ વિચારીને રાખજો. હું ઈન્શાઅલ્લાહ પરમ દિવસે રાયપૂરથી પરત આવીશ ત્યારે જવાબ લઈશ.

હઝરત શૈખુલ હદીસ મવલાના ઝકરિય્યા રહ.એ તુરંત એમને કહયું કે, હમણાં જ જવાબ સાંભળતા જાઓ. અને પછી ફરમાવ્યું :

તસવ્વુફ إنـمـا الأعمال بالنيات એટલે કે દરેક કામ અલ્લાહ ખાતર કરવાની નિય્યત કરવાથી શરૂ થાય છે, અને أن تـعـبـد الـلـه كـأنك تراه એટલે કે ખુદા તઆલા સમક્ષ ઉભા હોય એવું ધ્યાન બની જાય ત્યાં તસવ્વુફ પૂરું થાય છે.

એટલે કે સહી નિય્યત સાથે દરેક કામ કરવાની માણસ આદત પાડે અને પછી એ જ રસ્તે આગળ ચાલતો રહે તો ધીરે ધીરે એવી કેફિયત પેદા થઈ જશે કે માણસ દરેક પળે અલ્લાહ તઆલાને પોતાની સામે અને પાસે જ જોતો હોય. આ જ સ્થિતિનું વર્ણન હઝરત જુનેદ બગદાદી રહ.ના શબ્દોમાં આ છે કે, બંદા અને પરવરદિગાર વચ્ચે કોઈ પરદો ન રહે એનું નામ તસવ્વુફ છે.

શરીઅત વ તરીકત કા તલાઝુમ નામી કિતાબમાં શૈખુલ હદીસ હઝરત મવ. ઝકરિય્યા રહ. લખે છે :

તરીકત, વાસ્તવમાં 'એહસાન'નું જ બીજું નામ છે અથવા કહો કે 'એહસાન' ની કેફિયત મેળવવાના તરીકાનું નામ છે. એને જ તસવ્વુફ અને સુલૂક કહે છે, અથવા જે કંઈ બીજું નામ આપવામાં આવે.

આ જ કિતાબમાં હઝરત શૈખ રહ. હઝરત મુજદ્દીદ રહ.નો એક

મકતૂબ આ વિષયનો નકલ કરીને ફરમાવે છે : અલ્લાહ તઆલનો શુક્ર છે કે આ નાચીઝે પણ મવલાના હબીબુર્રહમાન સાહેબ, રઈસુલ અહરાર દ્વારા તસવ્વુફની હકીકત વિશે પૂછવામાં આવેલ સવાલના જવાબમાં એમને એમ જ કહયું હતું કે તસવ્વુફ નિય્યત દુરુસ્ત કરવાનું નામ છે. (૯૪)

❑ અલ્લાહ તઆલા પ્રત્યે વફાદારી અને મખ્લૂક પ્રત્યે નિસ્વાર્થ હમદર્દીનું નામ તસવ્વુફ છે.

ઈમામ ગિઝાલી રહ. ફરમાવે છે :

વહાલા બેટા ! તસવ્વુફ વિશે તેં પૂછયું છે કે તસવ્વુફ શુ છે ?

તસવ્વુફ બે બાબતોનું નામ છે.

એક : બંદો અલ્લાહ તઆલાનો વફાદાર થઈ જાય. એટલે કે શરીઅત ઉપર સંપૂર્ણ રીતે અમલ કરે.

બે : અલ્લાહની મખ્લૂક પ્રત્યે હમદર્દી અને ભલાઈ કરનાર બની જાય.

જે કોઈ બંદો શરીઅત ઉપર કાયમ – અડગ રહીને લોકો સાથે ખેરખ્વાહી અને ભલાઈનું વર્તન દાખવે એ 'સૂફી' છે.

અને અલ્લાહ તઆલાની વફાદારી આ છે કે, અલ્લાહ તઆલા માટે પોતાની ખુશી અને મરજી ત્યજી દે.

લોકો પ્રત્યે હમદર્દી આ છે કે લોકો સાથે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર સંબંધ ન રાખે. લોકો સાથેના સંબંધોમાં સ્વાર્થ છોડીને લોકોની ભલાઈ અને એમના ફાયદા ખાતર એમની સાથે સદવર્તન દાખવે અને આ બધામાં પણ શરીઅત વિરુદ્ધ કોઈ કામ ન હોય. (રસાઈલે ઈમામ ગિઝાલી. અય્યુહલ વલદ)

❑ ખ્વાજા અબૂબક્ર શિબ્લી રહ. ફરમાવે છે :

તસવ્વુફ એટલે કે બધું જ છોડીને ફકત અલ્લાહના બની જવું. ખુદા તઆલા સિવાય બીજા કોઈના વિચારથી પણ દિલને પાક રાખવું. બલકે એમ જ સમજવું કે અલ્લાહ તઆલા સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહીં.

❑ હઝરત મવલાના શાહ મસીહુલ્લાહ રહ. લખે છે : શરીઅતના જે અહકામ બાતિન (એટલે કે દિલ અને દિલની કેફિયત)થી સંબંધિત છે, એને તસવ્વુફ અને સુલૂક કહેવામાં આવે છે. અને જે અહકામ જાહેરી કામોથી સંબંધિત છે એને 'ફિહક' કહેવામાં આવે છે.

તસવ્વુફનો મુખ્ય વિષય અને બિંદુ અખ્લાકની સુધારણા અને કેળવણી છે. અને અલ્લાહ તઆલાની ખુશી પ્રાપ્ત કરવી તસવ્વુફનો મકસદ છે. આ મકસદને હાસિલ કરવાની રીત આ છે કે શરીઅતના દરેક હુકમ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે અમલ કરવામાં આવે.

મતલબ કે તસવ્વુફ દીનની રૂહ અને અસલી કેફિયતનું નામ છે. તસવ્વુફ વડે માણસના દિલને બુરાઈઓ, બુરા અખ્લાક અને ગંદા વિચારોથી પાક કરવામાં આવે છે. જેમ કે, ક્રોધ, કીનો, હસદ, માલ અને દુનિયાની મુહબ્બત, હોદ્દા અને ખ્યાતિની ખેવના, કંજૂસાઈ, લાલચ, રિયાકારી, તકબ્બુર – અભિમાન, જેવી બુરાઈઓથી દિલને સાફ કરવું.

અને તોબા, સબ્ર, શુક્ર, અલ્લાહની મુહબ્બત, અલ્લાહનો ખોફ, દુનિયા અને માલનો ત્યાગ (ઝુહદ), તવહીદ, તવક્કુલ, ઈખ્લાસ, સચ્ચાઈ, આખિરતની ફિક્ર જેવી ખૂબીઓ અને અખ્લાક વડે દિલને શણગારવું તેમજ સુધારવું. (શરીઅત વ તસવ્વુફ : ૧૭)

❑ શેખ શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દી રહ. ફરમાવે છે :

હઝરત શૈખ અબ્દુલકાદિર જીલાની રહ. ફરમાવે છે : તસવ્વુફની બુનિયાદ આઠ વસ્તુઓ છે. અને આઠેવ વસ્તુઓ અંબિયાએ કિરામની ખૂબીઓ છે.

(૧) હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. જેવી સખાવત.

(૨) હઝરત ઈસ્માઈલ અલૈ.ની જેમ અલ્લાહની મરજીના તાબે થઈ જવું.

(૩) હઝરત અય્યૂબ અલૈ.જેવો સબ્ર કરવો.

(૪) હઝરત ઝકરિય્યા અલૈ.ની જેમ દુઆ કરનાર બની જવું.

(૫) હઝરત યહયા અલૈ. જેવી ગરીબી અપનાવવી.

(૬) હઝરત મૂસા અલૈ.ની જેવો લિબાસ પહેરવો.

(૭) હઝરત ઈસા અલૈ.ની જેમ દુનિયાની સેર કરવી અને બધાથી અલગ થઈને રહેવું.

(૮) જનાબ નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની જેમ ફકીરી અપનાવવી. (કશ્ફુલ મહજૂબ, ઉર્દૂ : ૯૩)

❑ જાહેર અને બાતિનની ઈસ્લાહ – સુધારણા અને કેળવણીનું નામ તસવ્વુફ છે.

હઝરત મવલાના અશ્રફ અલી થાનવી રહ. ફરમાવે છે : તસવ્વુફ એકાંત કે સન્યાસનું નામ નથી. કશ્ફ, કરામત અને દિલોની વાત જાણી લેવાનું નામ પણ તસવ્વુફ નથી. બલકે માણસના જાહેર અને બાતિનની ઈસ્લાહનું નામ જ તસવ્વુફ છે. (ઈમ્દાદુલ ફતાવા, જદીદ : ૮/૫૦૪)

અલ્લામા ઝફર ઉસ્માની રહ. લખે છે :

તસવ્વુફ જાહેર અને બાતિન (બાહય અને અંતર)ને આબાદ કરવાનું નામ છે. જાહેરને આબાદ કરવા માટે નેક આમાલ કરવામાં આવે. અને બાતિનને આબાદ કરવા માટે અલ્લાહનો ઝિક્ર કરવામાં આવે. અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજા પ્રત્યે ધ્યાન ન આપવામાં આવે. સારા અખ્લાક અપનાવવામાં આવે. બુરા અખ્લાક અને દિલની ગંદકીઓને સાફ કરવામાં આવે. પહેલાના લોકો (સહાબા)ને આ બધું ફકત નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની સોહબત દ્વારા જ મળી જતું હતું, જેમ કુરઆન અને હદીસનું ઈલ્મ એમને સોહબતે નબવી દ્વારા મળી જતું હતું. એના માટે એમણે કિતાબો, અને વિસ્તાર પૂર્વક, વિષયોના વર્ગીકરણ સાથે લખવામાં આવેલા પુસ્તકો વાંચવા કે ભણવાની જરૂરત પડતી ન હતી. પછી જેમ બીજા બધા ઉલૂમ અને વિષયો માટે કિતાબો લખવામાં આવી, વિષયો અલગ કરીને મદરસાઓમાં તાલીમ આપવામાં આવી એવી જ રીતે મશાઈખ રહ.એ જાહેર અને બાતિનને આબાદ કરવા માટે મુજાહદો, એકાંત, ખાનકાહ, વગેરે બાબતો નક્કી ફરમાવી. (એઅલાઉસ્સુનન : ૧૮/૪૫૦, ઈમ્દાદુલ ફતાવા જદીદ : ૮/૫૦૪)

❑હઝરત મવ. મનાઝિર અહસન ગીલાની રહ. ફરમાવે છે :

સાચી વાત આ છે કે તસવ્વુફ પણ ફિકહ, ઈલ્મે કલામ, તફસીર અને હદીસની જેમ કોઈ ઈલ્મ – વિદ્યા હોત તો તસવ્વુફના કાબેલ ઉલમા દ્વારા બતાવવામાં આવેલ વાતો માનીને એ મુજબ કરી લેવું સરળ હોત. બીજી બધી વિદ્યાઓ – કળાઓમાં એવું જ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તસવ્વુફ ફકત ઈલ્મ – જ્ઞાનનું નામ નથી. સંપૂર્ણ પણે દીની જીવનના ધ્યેય સુધી પહોંચવા માટે તસવ્વુફમાં અમલની વિશેષ જરૂરત પડે છે. (મકાલાતે એહસાની : ૩૪)

દરેક ઝમાનામાં બુઝુર્ગો અને મશાઈખ રહ.એ 'તસવ્વુફ'નો ખુલાસો અને મકસદ વિવિધ શબ્દોમાં વર્ણન ફરમાવ્યો છે. એ બધા કથનોનો સાર એ જ નીકળે છે કે તસવ્વુફ શરીઅતનો એક મહત્વનો ભાગ છે અને શરીઅતના કોઈ પણ હુકમથી તસવ્વુફ અલગ નથી.

❑શેખ અબૂનસ્ર સર્રાજ તૂસી રહ. મહાન બુઝુગ છે. એમની એક કિતાબ 'અલ્લુમઅ' નામી છે. 'તસવ્વુફ' શું છે, એ વિશે મશાઈખના અમુક કથનો એમણે વર્ણવ્યા છે :

હઝરત જુનૈદ બગદાદી રહ.ના ઉસ્તાદ શેખ મુહમ્મદ બિન અલી રહ. ફરમાવે છે : નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમે એમના પવિત્ર સમયકાળમાં સહાબા રદિ. જેવા શરીફ અને નેક લોકો સમક્ષ જે કામો દ્વારા એમની તાલીમ અને તરબિયત ફરમાવી, એનું જ નામ 'તસવ્વુફ' છે.

હઝરત જુનૈદ બગદાદી રહ.નું કથન છે કે, બંદા અને પરવરદિગાર વચ્ચે કોઈ પરદો ન રહે એનું નામ તસવ્વુફ છે.

હઝરત રુવૈમ બિન અહમદ રહ. ફરમાવે છે : પોતાના નફસને અલ્લાહ તઆલાની મરજીના તાબે કરી દેવાનું નામ તસવ્વુફ છે.

હઝરત સમ્નૂન રહ.ને તસવ્વુફ વિશે પૂછવામાં આવ્યું તો એમણે ફરમાવ્યું : માણસ દુન્યાની કોઈ વસ્તુનો માલિક ન બને અને દુનિયાની કોઈ વસ્તુ માણસની માલિક ન બને.

અબૂ મુહમ્મદ જરીરી રહ. ફરમાવે છે : દરેક પ્રકારના સારા અખ્લાક અપનાવવા અને દરેક બુરા અખ્લાક છોડવાનું નામ તસવ્વુફ છે.

અમ્રબિન ઉસ્માન મક્કી રહ. ફરમાવે છે : બંદો દરેક સમયે એની પાછલી સ્થિતિ કરતાં વધુ સારી સ્થિતિમાં આગળ વધતો રહે, એ તસવ્વુફ છે.

અલી બિન અબ્દુર્રહીમ રહ.નું કથન છે : પોતાને હુબ્બે ઈલાહીમાં ફના કરીને સદાને માટે ખુદાના થઈ જવાનું નામ તસવ્વુફ છે.

(અલ્લુમઅ, ઉર્દૂ : ૫૬, અરબી : ૪૫)

હઝરત મુરતઈશ રહ. ફરમાવે છે : તસવ્વુફ સારા અખ્લાક અને સદવર્તનનું નામ છે. અને એના ત્રણ પ્રકાર છે :

(૧) અલ્લાહ તઆલા પ્રત્યે સદવર્તન. એટલે કે અલ્લાહના દરેક હુકમોને વાળ જેટલા પણ ફેરફાર વગર, સંપૂર્ણ ઈખ્લાસ સાથે અપનાવવા.

(૨) મખ્લૂક સાથે સદવર્તન. એટલે કે વડીલોનું સન્માન, નાના લોકો સાથે શફકત, અને સમાન લોકો સાથે સમાનતાનો વર્તાવ કરવો અને એના અવેજમાં સામેથી કોઈ બદલો મળવાની ચાહત ન રાખવી.

(૩) સારા અખ્લાકનું ત્રીજું પાસું આ છે કે શયતાન અને નફસની વાસના, કામના અને મહેચ્છાઓને રજમાત્ર તાબે ન થવું.

(તસવ્વુફ બાબતે મશાઈખના અન્ય કથનો કશ્ફૂલ મહજૂબ, ઉર્દૂ : ૮૯–૯૬, અવારિફુલ મઆરિફ, બાબ : ૫, પેજ : ૧૯૮–૨૦૪ ઉપર જોઈ શકાય છે.)

તસવ્વુફની પરિભાષાનું મુળ.

'તસવ્વુફ' અરબી શબ્દ છે; તસવ્વુફના વિષયના કાબેલ મશાઈખ અને રૂહાની બુઝુર્ગોને 'સૂફી' કહેવામાં આવે છે. અને આ 'સૂફી' શબ્દથી જ તસવ્વુફ શબ્દ બન્યો છે. અરબી વ્યાકરણ મુજબ તસવ્વુફનો અર્થ થાય છે : સૂફી બનવું.

અલબત્ત 'સૂફી' શબ્દનો અર્થ શું છે અને એનું મુળ કયો અરબી શબ્દ

છે એ બાબતે વિદ્વાનોના અલગ અલગ કથનો છે. અને એ આધારે જ મશાઈખ રહ. તસવ્વુફનો આગવો મતલબ અને અર્થ પણ વર્ણવે છે.

અમે અત્રે અમુક મશ્હૂર કથનો જ વર્ણવીએ છીએ.

(૧) આ શબ્દ સફા (ص ف و /صفا) સફાઈ, પવિત્રતા, નિર્મળતા ઉપરથી બન્યો છે. આ શેખ અલી હુજવીરી રહ.નું કથન છે. તેઓ ફરમાવે છે : સફા (صفا) નો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ ગંદકી (کدورت) છે. આ ગંદકી માણસના સ્વભાવ અને પ્રકૃતિમાં છે. અને જયારે આ બધી ગંદકીઓને ખાલી કરીને માણસ આગળ વધી જાય ત્યારે માણસ 'સૂફી' કહેવાય. આગળ તેઓ લખે છે :

من صفاه الحب فهو صاف و من صفاه الحبيب فهو صوفى

અર્થાત : ઈશ્કે ઈલાહીએ જેને સાફ – નિર્મળ કરી દીધો હોય એ 'સાફ' કે 'સાફી' છે અને સ્વંય હબીબ એટલે કે અલ્લાહ તઆલાએ જેને સાફ – અજવાળી દીધો હોય એ 'સૂફી' છે.

આગળ બીજી એક જગ્યાએ તેઓ લખે છે : 'સફા'નો અર્થ ચમક થાય છે અને તસવ્વુફમાં આ જ અર્થ અને મતલબ હોય છે.

(૨) અમુક બુઝુર્ગોનું કથન છે :

'સૂફી' શબ્દ 'સુફફહ' (ص ف ف /صــــفة) થી બન્યો છે. નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમના ઝમાનામાં મસ્જિદે નબવી સામે એક ચબૂતરો કે ઓટલો હતો. અમુક સહાબા રાત દિવસ ત્યાં જ રહેતા હતા. ઈબાદતો કરતા અને નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમના આદેશો, ઉપદેશો સાંભળતા અને હરપળ આપના આદેશોની બજવણી માટે તત્પર રહેતા હતા. રોઝી રોટી માટે ખુદા તઆલા ઉપર તવક્કુલ જ એમની પૂંજી હતી. ફકત ખુદા અને રસૂલની ખુશીના તાબે રહેવું જ એમનો મકસદે હયાત હતો. જરૂરત પડતી અને આદેશ થતો તો સીધા જિહાદ માટે નીકળી જતા હતા. એટલે ત્યાર પછી જે કોઈ માણસ બધું છોડીને ફકત ખુદા અને રસૂલના આદેશોની બજવણીને જ પોતાનું ધ્યેય બનાવી લે, એને પણ 'સૂફ' એટલે કે 'સુફફહ વાળા'નો લકબ

આપવામાં આવ્યો.

શેખ શિહાબુદીન સુહરવર્દી રહ. ફરમાવે છે કે, અરબી વ્યાકરણ મુજબ તો સુફ્ફહના આધારે સૂફીનો લકબ સહી નથી. અલબત અર્થ અને મતલબના એતેબારથી બરાબર છે એમ કહી શકાય.

'સફા' શબ્દનો અર્થ, મતલબ, અને તસવ્વુફના મકસદ, હેતુઓ, વગેરે બાબતો સામે રાખીને જોઈએ તો સૂફી અને તસવ્વુફનો શબ્દ સફા ઉપરથી બન્યો હોય એ સમજમાં આવે છે, પરંતુ સુફ્ફહ ઉપરથી સૂફી શબ્દ બનવાનું કથન અરબી વ્યાકરણના નિયમો મુજબ નથી.

શેખ ફરીદુદ્દીન અત્તાર રહ.એ તઝકિરતુલ અવલિયામાં 'સૂફી' વ્યકિતની ઓળખ બતાવતા અનેક કથનો લખ્યા છે, જેનાથી એવું સમજમાં આવે છે કે આ શબ્દ 'સફા' (દિલની સફાઈ અને પવિત્રતા)થી બન્યો છે. (આઇનએ મઅરિફત યાની ઉર્દૂ શાયરીમેં તસવ્વુફ : ૪–૬)

(૩) આ શબ્દ 'સફ' (ص ف ف/صفّ)ઉપરથી બન્યો છે. સફ એટલે નમાઝની લાઈન. જે લોકો નમાઝ માટે સદાએ પહેલી લાઈનમાં ઉભા રહેતા હતા એમને 'સૂફી' એટલે કે પહેલી સફ વાળા કહેવામાં આવતા હતા. બુઝુર્ગો અને મશાઇખ પણ ઈબાદત માટે તત્પર અને તૈયાર રહીને પહેલી સફમાં જ હોય છે એટલે એમને સૂફી કહેવામાં આવે છે.

(૪) આ શબ્દ સૂફ (صـــوف) ઊન (ઘેટા અથવા અન્ય જાનવરોના વાળ) ઉપરથી આવ્યો છે. વધુ પડતા વિદ્વાનો અને બુઝુર્ગોનું આ જ કહેવું છે. આ શબ્દના આધારે એમનો લકબ રાખવાનું કારણ આ છે કે આ બુઝુર્ગો અંબિયાએ કિરામની સુન્નત મુજબ અત્યંત સાદો લિબાસ એટલે જાનવરોના વાળથી બનેલા કપડાં પહેરતા હતા. માટે એમનો લિબાસ જ એમના લકબ અમે નામકરણનું મુખ્ય કારણ છે.

શેખ શિહાબુદીન સુહરવર્દી રહ. અવારિફુલ મઆરિફમાં લખે છે :

હઝરત અનસ બિન માલિક રદિ.ની રિવાયત છે કે,

નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ ગધેડા ઉપર સવારી

કરતા હતા. ઊન (સૂફ / صــــوف)પહેરતા હતા અને ગરીબ માણસની દાવત પણ કુબૂલ ફરમાવતા હતા અને બકરીઓ પણ પોતે બાંધી લેતા હતા. આ આધારે જ અમુક લોકો મશાઈખને સૂફી અને સૂફીયા કહે છે. કારણ કે એમણે પણ આ જ લિબાસ અપનાવ્યો છે. આ પહેરણ હલકું અને નરમ હોય છે અને અંબિયાએ કિરામ રહ.નો લિબાસ હતો. (અવારિફુલ મઆરિફ, ઉર્દૂ/અરબી. બાબ : ૫)

(નોંધ : ઉપરોકત હદીસ મુસ્તદરક અલા સહીહૈન. કિતાબુલ ઈમાનમાં હઝરત અબૂ મૂસા રદિ.એ પણ વર્ણવી છે.)

આગળ એક સ્થાને બીજી હદીસ પણ વર્ણવી છે.

હઝરત ઈબ્ને મસઉદ રદિ. રિવાયત કરે છે, નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમે ફરમાવ્યું : હઝરત મૂસા અલૈ.સાથે જયારે અલ્લાહ તઆલાએ કલામ – વાતચીત ફરમાવી ત્યારે એમના શરીરે સૂફ – ઊનની ચાદર હતી, ઊનનો ઝભ્ભો હતો, ઊનની ટોપી હતી, ઊનની સલવાર હતી. (તિરમિઝી, કિતાબુલ્લિબાસ/દુર્રે મન્ષૂર.નોંધ:આ હદીસ ઝઈફ છે.)

પછી આગળ શેખ શિહાબુદ્દીન રહ. લખે છે :

શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના અરબી નિયમો મુજબ આ જ બરાબર છે. અરબીમાં જેમ કમીસ પહેરવાને 'તકમ્મુસ' કહેવામાં આવે છે, એ જ રીતે સૂફ (ઊન) પહેરવાને 'તસવ્વુફ' કહેવામાં આવે છે.

લિબાસ ઉપરથી સૂફી લકબ રાખવાનું કારણ

શરીઅતના અન્ય વિષયોના વિદ્વાનોનો લકબ એમના મુખ્ય વિષય અને કાબેલિયત ઉપરથી બોલવામાં આવે છે, જેમ કે ફિકહના જાણકારને ફકીહ અને મુફતી, હદીસના જાણકારને મુહદ્દિષ, કુરઆનના આલિમને કારી, વગેરે... તો પછી શરીઅતના આ વિષય એટલે કે તઝકિયહ અને એહસાનની તાલીમ આપતા બુઝુર્ગોનો લકબ એમના પહેરવેશના આધારે કેમ નક્કી કરવામાં આવ્યો ? એનો જવાબ આપતાં શેખ શિહાબુદ્દીન રહ.એ બીજી દિલચસ્પ વાતો પણ લખી છે :

(૧) આ મશાઈખ અને બુઝુર્ગોના અહવાલ બદલાતા રહે છે, તેઓ એક ઊંચાઈએથી બીજી ઊંચાઈ ઉપર સૈર કરતા રહે છે, ઈલ્મ અને અહવાલમાં પ્રગતિના દરવાજા એમના માટે ખુલ્લા રહે છે, એમના દિલો હકીકતોના ખઝાના અને ઉલૂમની ખાણ જેવા હોય છે, માટે કોઈ એક સ્થિતિમાં તેઓ રહેતા નથી, અને ઈલ્મ – અમલની કોઈ એક સ્થિતિના આધારે એમનું સ્થાન અને લકબ નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે, માટે એમના જાહેરી લિબાસના આધારે એમને 'સૂફી' (સૂફ – ઊન પહેરનાર) કહીને સંબોધવામાં આવે છે. કારણ કે એમના આગલા બુઝુર્ગો પણ ઊન – સૂફ પહેરતા હતા.

(૨) આ લોકો અલ્લાહ તઆલા સાથે વિશેષ નિકટનો સંબંધ ધરાવતા હોય છે. અને અલ્લાહ તઆલાની નઝદીકીના એતેબારથી એમને સંબોધવા અઘરું કામ છે. એમની આ સ્થિતિના અદબનો તકાઝો પણ આ જ છે કે એમની હાલતને લોકોથી છુપાવવામાં આવે. એમની આ સ્થિતિની ચર્ચા લોકમુખે થાય એ પણ યોગ્ય બાબત નથી, માટે એમના આ ઝાહેરી લિબાસના આધારે જ એમનું નામ રાખવામાં આવ્યું.

(૩) પછી હઝરત શેખ શિહાબુદ્દીન રહ. એક વિશેષ કારણ દર્શાવતાં લખે છે :

આ બુઝુર્ગોનું નામ એમના લિબાસના આધારે રાખવામાં એક ઈશારો આ પણ છે કે, દુનિયા એમની પાસે ઘણી જ ઓછી છે. સારા અને નરમ લિબાસ પહેરવા માણસના નફસનો શોખ છે, તેઓ આ શોખને છોડી દે છે. એટલે સુધી કે જયારે કોઈ નવો મુરીદ એમની સોહબતમાં આવે છે તો એ પણ એમના જેવો જ બની જાય છે, ખાવું પણ ઓછું કરી દે છે, અને સમજી જાય છે કે ખાવાનો મામલો પણ લિબાસની જેમ થોડા ઉપર જ કનાઅત – સંતોષ કરવાનો છે. આ બુઝુર્ગોને કોઈ બીજો લકબ આપવામાં આવત તો નવા આવનાર માણસ – મુરીદ માટે શરૂઆતમાં આ વિષય સમજવો અઘરો બની જાત.

(૪) એક કારણ આ પણ છે કે કોઈ બીજો લકબ આપવામાં આવ્યો

હોત તો એમાં એક પ્રકારનો દાવો અને એલાન હોય છે કે આ માણસ ફલાણી ખૂબી ધરાવે છે. પણ લિબાસના આધારે આવું નામ રાખવામાં કોઈ દાવો અને એલાન નથી. મશાઈખ દાવા અને એલાનથી દૂર રહે છે, એ એતેબારથી આ નામ વધારે મુનાસિબ છે.

(૫) આ બુઝુર્ગો દુનિયા છોડીને એવી રીતે છુપાયને રહેવાને પસંદ કરે છે કોઈ એમના તરફ ધ્યાન જ આપે નહીં. જેમ કે ફાટેલા કપડાંનો કોઈ ટુકડો અને ઊનનો કોઈ ફાટેલો ધાબળો (الصوفة) પડયો હોય તો કોઈ એના તરફ ધ્યાન નથી આપતું. આમ આ બુઝુર્ગો માટે આ જ લકબ વધારે યોગ્ય છે.

અવારિફુલ મઆરિફમાં આ વિષયે લાંબી અને વિસ્તૃત ચર્ચા છે. વધુ વિગત અવારિફુલ મઆરિફ, અરબી : ૪૫ – ૪૯ અને ઉર્દૂ : ૨૦૫–૨૧૧ ઉપર જોઈ શકાય છે.

શેખ અબૂનસ્ર સર્રાજ તૂસી રહ. 'અલ્લુમઅ' માં લખે છે :

نسبوا إلى ظاهر اللباس ولم ينسبوا إلى نوع من أنواع العلوم والأحوال التى هم بها مترسمون؛ لأن لبس الصوف كان دأب الأنبياء عليهم السلام والصديقين و شعار السالكين.

એહસાન અને તઝકિયહના બુઝુર્ગોને એમના લિબાસના આધારે લકબ આપવામાં આવ્યો છે. એમણે સિદ્ધ કરેલા મરતબા અને દરજાઓ અને એમની વિદ્યાઓના આધારે નહીં. કારણ કે 'સૂફ' (ઊન) પહેરવું એ અંબિયાએ કિરામ, સિદ્દીકીન, અને ફકીર લોકોની પરંપરા છે. (અલ્લુમઅ, અરબી :૪૧)

અહલે તસવ્વુફ માટે 'સૂફી' ઇલ્કાબ કયારથી પ્રચલિત બન્યો ?

તસવ્વુફની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ ? તસવ્વુફ અને સૂફી શબ્દનું મુળ શું છે ? અને તસવ્વુફના મશાઈખને આ લકબ અને નામ કેમ આપવામાં આવ્યું ? એ વિષયની ટુંકી ચર્ચા ઉપર આવી ચુકી છે. એક છેલ્લી બાબત આ વિષયે આ છે કે, આ શબ્દ કયારથી પ્રચલિત છે ? અથવા સૌપ્રથમ આ શબ્દ કયારે વપરાયો અને કોના માટે વપરાયો હતો ?

તસવ્વુફના મશાઈખ અને વિદ્વાનોએ આ બાબતે પણ વિસ્તૃત ચર્ચા ફરમાવી છે. અવારિફુલ મઆરિફ, અલ્લુમઅ, કશ્ફુલ મહજૂબ, રિસાલા કુશયરિય્યહ, તલબીસે ઈબ્લીસ વગેરેમાં વિગતે જોઈ શકાય છે. અત્રે ખુલાસો લખીએ છીએ :

કિતાબુલ્લુમઅમાં છે : કોઈ કહે કે અમે તો સહાબએ કિરામ રદિ.માં અને ત્યાર પછીના લોકોમાં કોઈને સૂફી કે સૂફિયા કહેવામાં આવ્યા હોય એવું સાંભળ્યું નથી. એમને તો ઉબ્બાદ, ઝુહહાદ, ફુકરા વગેરે કહેવામાં આવતા હતા. કોઈ સહાબીને 'સૂફી' કહેવામાં આવ્યા હોય એવું સાંભળ્યું નથી. તો પછી આ નવો શબ્દ અને લકબ કયાંથી આવ્યો ?

એનો જવાબ આ છે કે, સહાબએ કિરામ રદિ.ને તો નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની 'સોહબત' પ્રાપ્ત હતી. અને એ આધારે જ એમને સહાબી કહેવામાં આવ્યા. નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમના સંગાથ અને સોહબતથી વધીને કોઈ બીજી શરાફત અને સઆદત હોય જ નથી શકતી, એટલે એમના માટે કોઈ બીજો લકબ હોય જ ન શકે.

રિસાલા કુશયરિયહમાં છે કે, સહાબા પછીના લોકોને તાબેઈ અને પછીના લોકોને તબ્એ તાબેઈન કહેવામાં આવ્યા. અને આ લકબ પણ ઘણો જ બરકતવંતો હતો. પછીના લોકોમાં શરીઅતના વિવિધ વિષયોમાં એમની કાબેલિયતના આધારે વિવિધ દરજાઓ હતા. એટલે જે લોકો ઈબાદત અને દીન પ્રત્યે ઘણી તકેદારી રાખતા હતા એવા વિશેષ લોકોને ઝુહહાદ, ઉબ્બાદ (ઝાહિદ, આબિદ) કહેવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી બિદઅતો સામે આવવા લાગી તો દરેક સમુહ પોતાને હક ઉપર બતાવવા માટે કહેવા લાગ્યો કે, અમારી જમાઅતમાં જ 'ઝુહહાદ' લોકો છે. એટલે પછી અલ્લાહ તઆલા સાથે પોતાની ઝાતને જોડી રાખનારા, દિલોને ગાફિલ કરનારી વસ્તુઓથી બચનારા અહલે સુન્નત બુઝુર્ગોએ પોતાના માટે તસવ્વુફ અને સૂફીનો શબ્દ નક્કી કર્યો. અને બીજી સદી હિજરી પહેલાં આ બુઝુર્ગોને આ નામથી પુકારવામાં આવતા હતા. (રિસાલા

કુશયરિયહ)

અલબત્ત સૌપ્રથમ આ શબ્દ કયારે વપરાયો અને કોના માટે વપરાયો હતો ? એ વિશે વિવિધ કથનો મળે છે.

❑ મવલાના જામી રહ. નફહાતુલ ઉન્સમાં લખે છે કે શેખ અબૂ હાશિમ કૂફી રહ. (મૃત્યુ : ૧૫૦ હિ.)ને સૌપ્રથમ 'સૂફી' કહેવામાં આવ્યા. હઝરત સુફિયાન ષૌરી રહ. ફરમાવે છે : અબૂ હાશિમ કૂફી રહ. ન હોત તો રિયાકારીની હકીકત મને ખબર ન પડત. અને અબૂહાશિમ ન હોત તો મને 'સૂફી'નો મતલબ સમજમાં ન આવત. એમના પહેલાં કોઈને 'સૂફી'ના લકબથી પોકારવામાં આવતા ન હતા. એમણે જ સૂફીઓ માટે સૌપ્રથમ ખાનકાહ બનાવી હતી. (નફહાતુલ ઉન્સ, ઉર્દૂ : ૩૫)

❑ હઝરત હસન બસરી રહ.નું કથન છે કે, મેં એક સૂફીને કાબા શરીફનો તવાફ કરતાં જોયા. મેં એમને કંઈક આપવા ચાહયું તો એમણે ઈન્કાર કર્યો અને બોલ્યા કે, મારી પાસે ચાર દાનિક (દમડી) મોજૂદ છે, જે મારા માટે કાફી છે. (કિતાબુલ્લુમઅ, અવારિફુલ મઆરિફ. વગેરે.)

તારીખે દમિશ્ક (૬૮/૧૪૫)માં હઝરત અમીર મુઆવિયહના એક પત્રનું વર્ણન છે, એમાં હઝરત મુઆવિયહ રદિ. ફરમાવે છે :

قد كنت تشبه صوفيا له كتب من الفرائض أو آيات فرقان

તું એક એવા સૂફી જેમ છે, જેની પાસે ફરાઇઝ અને કુરઆનની આયતોની કિતાબો હોય.

તારીખે મશાઈખે ચિશતમાં આ પત્રનું વર્ણન 'મસારિઉલ ઉશ્શાક'ના હવાલાથી વર્ણવ્યા પછી લેખક પ્રો. ખલીક અહમદ સા. લખે છે : આ રિવાયત સહી માનવામાં આવે તો પૂરવાર થાય છે કે પહેલી સદીમાં પણ 'સૂફી' શબ્દ વપરાતો હતો. (તારીખે મશાઈખે ચિશ્ત : ૧૯)

કિતાબુલ્લુમઅમાં 'અખ્બારે મક્કહ' નામી કિતાબના હવાલાથી શેખ સર્રાજ તૂસી રહ. લખે છે : ઈસ્લામ પૂર્વે મક્કામાં એવા દિવસો પણ આવ્યા હતા કે કોઈ ઘણી વાર કાબા શરીફ લાંબા સમય માટે એવું ખાલી રહેતું કે કોઈ તવાફ પણ કરતું ન હતું. દૂરના કોઈ પ્રદેશથી કોઈક 'સૂફી'

માણસ આવતો અને તવાફ કરીને ચાલ્યો જતો. જો આ રિવાયત સહી છે તો કહી શકાય કે આ શબ્દ ઈસ્લામ પૂર્વે પણ પ્રચલિત હતો અને નેક, મુત્તકી, ઈબાદતગુઝાર લોકો માટે આ શબ્દ વપરાતો હતો. (કિતાબુલ્લુમઅ, અરબી. ૪૩)

અંબિયાએ કિરામ, સહાબા અને પાછલા ઝમાના નેક લોકો પણ આવો લિબાસ પહેરતા હતા, એટલે ઉમ્મતે મુહમ્મદયિહના ઝાદિહ, આબિદ લોકોએ પણ આ લિબાસ અપનાવ્યો. અલબત્ત બધા જ નેક – ઝાહિદ લોકો ઉન અને સૂફનું પહેરણ પહેરતા હોય એ જરૂરી નથી. વધુ પડતા લોકો આવો લિબાસ પહેરતા હતા એ આધારે પૂરી જમાઅતને જ સૂફી કહી દેવામાં આવી. દુનિયાનો ઠાઠ માઠ છોડીને ખુદા તઆલાની ઈબાદતમાં મશ્ગૂલ થનારા આ લોકો ઊનના લિબાસનો આગ્રહ રાખે પણ નહીં અને કોઈને આવો લિબાસ ન પણ મળી શકે, એટલે સામાન્ય કક્ષાનો જે લિબાસ મળી આવતો એ પહેરીને સાદગી વાળું જીવન જીવવું એમનો ધ્યેય હતો. શેખ સાદી રહ. ફરમાવે છે :

'તરીકત' તો ખિદમતે ખલ્કનું નામ છે. મુસલ્લો, તસ્બીહ, અને ગોદડી પહેરવાનું નામ નથી.

રિસાલહ કુશયરિયહમાં છે : સૂફ અને ઊન એમનો નક્કી લિબાસ ન હતો. અલબત્ત વધુ પડતો આ લિબાસ તેઓ પહેરતા હતા. અને આ શબ્દને કોઈ સૂફ, કે સફા, કે સુફફહ વગેરે શબ્દોથી બનેલો ગણવામાં આવે એના કરતાં બેહતર આ છે કે આ શબ્દને ફકત એક લકબ ગણવામાં આવે. ચાહે એનો શાબ્દિક અર્થ જે પણ થતો હોય. (રિસાલહ કુશયરિયહ, ઉર્દૂ : ૪૨૭)

મશાઈખે તસવ્વુફનું જીવન ચરિત્ર જોતાં સમજાય છે કે લિબાસ બાબતે દરેકનો સ્વભાવ અલગ હતો. શેખ બાયઝીદ બુસ્તામી રહ. વિશે કિતાબોમાં છે કે આખી જિંદગી એક જ કમીસ પહેરીને પૂરી કરી દીધી. અને એ પણ કોઈ દોસ્ત પાસેથી પહેરવા માટે માંગીને લીધું હતું, જે એમની વફાત પછી પાછું કરી દેવામાં આવ્યું. હઝરત હસન બસરી રહ.

અને શેખ અબૂહફ્સ નેશાપૂરી રહ. હમેંશા ઉમદા પોશાક પહેરતા હતા. શેખ અબુન્નજીબ સુહરવર્દી રહ. કદી દસ દીનારનો અમામહ પહેરતા હતા તો કદી બિલકુલ સામાન્ય પાઘડી પહેરતા હતા. ઘણા સૂફિયાએ કિરામ ઠીંગડા લગાવેલ કપડાં પહેરવાને પસંદ કરતા હતા.

<u>ખુલાસો :</u>

અગાઉના પૃષ્ઠોમાં કરવામાં આવેલ ચર્ચાના ખુલાસા સ્વરૂપે મુકદમહ ઈબ્ને ખલ્લદૂનનું લખાણ રજૂ કરીએ છીએ.

દીને ઈસ્લામના વિવિધ શરઈ અને ઈસ્લામી વિષયોમાં એક વિદ્યા તસવ્વુફ પણ છે. સહાબા રદિ. અને એમના પછીના બુઝુર્ગોમાં તસવ્વુફને હક અને હિદાયતનો રસ્તો જ સમજવામાં આવતા હતો.

દઢતા – અડગતા સાથે ઈબાદત કરવી, દુનિયાને બાજુ પર મૂકીને અલ્લાહ સાથે સંબંધ જોડવો, દુન્યાની રોનક, ચમકનો ત્યાગ અને લોકો જેના ઉપર મરે છે એ માલ, દોલત, હોદ્દો – ખ્યાતિ છોડીને ઈબાદત માટે એકાંત અપનાવવું, વગેરે બાબતો એની બુનિયાદો છે. આ બધી બાબતો સહાબા અને સલફમાં હતી જ. અલબત્ત જયારે બીજી સદી હિજરીમાં લોકોમાં દુન્યાદારી વધી ગઈ અને લોકો દુન્યાદારીમાં પડી ગયા તો અલ્લાહની ઈબાદતમાં મશ્ગૂલ રહેનારા લોકોને 'સૂફી' અને તસવ્વુફ અપનાવનાર કહેવામાં આવ્યા. ઈમામ કુશયરી રહ. ફરમાવે છે કે, આ શબ્દ (તસવ્વુફ – સૂફી) 'સફા'થી બન્યો છે કે સુફફહથી બન્યો છે, એમ કહેવું અરબી ભાષાના નિયમ મુજબ દુરુસ્ત નથી. સૂફી અને તસવ્વુફ 'સૂફ' (ઊન) ઉપરથી બન્યો છે એમ કહેવું પણ દુરુસ્ત નથી. કારણ કે જેમને સૂફી કહેવામાં આવે છે એ બધા લોકો કંઈ ઊનનો લિબાસ નથી પહેરતા. પરંતુ મારું માનવું છે કે, આ શબ્દ 'સૂફ' ઉપરથી બન્યો છે. કારણ કે જયારે વધુ પડતા લોકો ઉમદા લિબાસ પહેરતા હતા ત્યારે આ સમુહના વધુ પડતા લોકો સૂફ – ઊન પહેરતા હતા. એટલે બીજા લોકોથી તેઓ આ જ બાબતે નોખા પડતા હતા અને એ આધારે જ એમને આ નામ આપવામાં આવ્યું.

આગળ તેઓ લખે છે : પછી જયારે વિવિધ ઈસ્લામી વિષયો સંપાદન કરવામાં આવ્યા અને કિતાબો લખવાનું શરૂ થયું તો ઘણા ઉલમાએ કિરામે ફિકહ, ઉસૂલે ફિકહ, તફસીર, હદીસ વિવિધ વિષયોની કિતાબો સંપાદન ફરમાવી, એ જ રીતે 'સૂફી' લોકોએ પણ એમના વિષયમાં કિતાબો સંપાદન ફરમાવી. જેમ કે કુશયરી રહ.એ રિસાલહ, શિહાબુદીન સુહરવર્દી રહ.એ અવારિફુલ મઆરિફ, ઈમામ ગિઝાલી રહ.એ ઈહયાઉલ ઉલૂમ, વગેરે.

(મુકદમહ ઈબ્ને ખલ્દૂન, અરબી : ૧/૬૧૧, બાબ : ૫, ફસ્લ ૧૭)

તસવ્વુફની બુનિયાદ અને સ્ત્રોત

તસવ્વુફ ઈસ્લામી બાબત છે ? કે પછી એ શરીઅતથી અલગ કોઈ વિષય છે, જેને પાછળથી અમુક મુસલમાનોએ અપનાવ્યો હોય ? આ ચર્ચાના અનુસંધાનમાં ઘણા લોકો ઈસ્લામી તસવ્વુફ અને ગેર ઈસ્લામી તસવ્વુફની ચર્ચા પણ કરે છે, અને મુસ્લિમ મશાઈખના તસવ્વુફને પણ ગેરમુસ્લિમ સન્યાસીઓ અને ધર્મપુરૂષોના તસવ્વુફ સાથે જોડીને જુએ છે, બલકે તસવ્વુફ જેવા સંપૂર્ણ ઈસ્લામી વિષયને બિનઈસ્લામી માન્યતાઓ આધારિત બતાવે છે.

અગાઉ લખવામાં આવી ચુકયું છે કે, તસવ્વુફ દીને ઈસ્લામ અને શરીઅતનો જ એક ભાગ છે. તસવ્વુફના મોતબર મશાઈખ અને બુઝુર્ગોએ આ બાબત ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે ફરમાવી છે. આ બુઝુર્ગોના કથનો અને ફરમાનો જોઈને કોઈ પણ માણસ સમજી શકે છે તસવ્વુફ અને શરીઅત વચ્ચે કોઈ ફરક નથી. બલકે તસવ્વુફ માટે શરીઅત ઉપર અમલ કરવો જરૂરી છે. અત્રે અમે અમુક બુઝુર્ગોના કથનો વર્ણવીએ છીએ, એનાથી સમજી શકાય છે કે તસવ્વુફ શરીઅતનો જ એક ભાગ છે, અને પછી ઈસ્લામી તસવ્વુફને બિન ઈસ્લામી માન્યતાઓ આધારિત હોવાના દાવાનું પણ ટુંકમાં ખંડન કરીશું.

❑ શેખ સઅદી રહ. મશ્હૂર સૂફી બુઝુર્ગ છે. આપ રહ. ફરમાવે છે :

خلاف پیمبر کسے رہ گزید -- هز گز بہ منزل نہ خواهد رسید

અર્થાત : પયગંબરના બતાવેલ રસ્તાથી વિરુદ્ધ જે કોઈ ચાલશે, એ કદી પણ મંઝિલે પહોંચી શકવાનો નથી.

❑ હઝરત અબૂ અબ્દુલ્લાહ સહલ તસ્તરી રહ. ફરમાવે છે :

અમારા તરીકે તરીકતની સાત બુનિયાદો છે :

(૧) અલ્લાહની કિતાબ મજબૂત પકડી રાખવી એટલે કે અલ્લાહના આદેશો ઉપર પૂરો અમલ કરવો.

(૨) સુન્નતે રસૂલ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની પૈરવી કરવી.

(૩) હલાલ ખાણું જ ખાવું.

(૪) કોઈને તકલીફ આપવાથી બચવું.

(૫) ગુનાહોથી સંપૂર્ણ દૂર રહેવું.

(૬) તોબા કરતા રહેવું.

(૭) હકદારના હકો અદા કરવા.

❑ હઝરત જુનૈદ બગદાદી રહ. ફરમાવે છે :

અમારું આ ઈલ્મ (તસવ્વુફ) કુરઆન અને હદીસથી બંધાયેલું અને ઘડાયેલું છે. અર્થાત ઈલ્મે તસવ્વુફની દરેક બાબત કુરઆન અને હદીસના આધારે જ છે, અને જે બાબત કુરઆન – હદીસ વિરુદ્ધ હોય એનું તસવ્વુફમાં કોઈ સ્થાન નથી.

❑ હઝરત અબૂલ કાસિમ ઈબ્રાહીમ બિન મુહમ્મદ ફરમાવે છે :

તસવ્વુફની બુનિયાદ આ વસ્તુઓ છે :

કુરઆન અને હદીસનું અનુસરણ.

ઈચ્છાઓ – મહેચ્છાઓ અને બિદઅતો છોડી દેવી.

મશાઈખનું સન્માન કરવું અને અદબ જાળવવો.

મખ્લૂકની મઅઝિરત અને માફી કુબૂલ કરવી.

દીન અને ઈબાદતમાં છુટછાટ અપનાવવાથી દૂર રહેવું.

કુરઆન – હદીસ ઉપર ઈમાન અને અમલ કરવામાં તાવીલાત ન કરવી.

❑ શેખ અબ્દુલ કાદિર જીલાની રહ. ફરમાવે છે :

તમારી સલામતી કુરઆન અને હદીસ ઉપર અમલ કરવામાં જ છે. એને છોડવામાં હલાકત અને બરબાદી છે. એક મોમિન કુરઆન અને હદીસ ઉપર અમલ કરીને જ વલી બની શકે છે અને અબ્દાલ અને ગૌષના મરતબાઓ સુધી આગળ જઈ શકે છે.

❑ હઝરત ખ્વાજા મુઈનુદ્દીન ચિશ્તી રહ. ફરમાવે છે :

જે માણસ શરીઅત ઉપર અડગ રહે, અને શરીઅતના અહકામ ઉપર અમલ કરે, એનો જ મરતબો ઊંચો થાય છે. બધી તરક્કી શરીઅત ઉપર અડગ રહેવામાં જ સમાયેલી છે.

❑ હઝરત ખ્વાજા નસીરુદ્દીન ચિરાગ રહ. ફરમાવે છે :

કરણી, કથની અને વિચારોમાં પયગંબર સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની પૈરવી કરવી અને તાબેદારી જરૂરી છે. કારણ કે અલ્લાહ તઆલાની મુહબ્બત હઝરત મુહમ્મદ મુસ્તફા સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની તાબેદારી વગર પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતી.

❑ શેખ અબ્દુલ હક મુહદ્દિષ દહેલ્વી રહ. ફરમાવે છે :

ઈબાદત, રહેણી કરણી, અને અકીદામાં નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમનું અનુસરણ જરૂરી છે. કેમ કે સુન્નતે રસૂલ વિરુદ્ધની દરેક બાબત બાતિલ છે. સુન્નતે રસૂલ વિરુદ્ધ જે કંઈ નવી વાતો શોધવામાં આવે કે કરવામાં આવે એ બધું ગુમરાહી અને છોડવા પાત્ર છે.

સુન્નતે રસૂલની પૈરવી કરવાને બુઝુર્ગો અને સુફિયાએ કિરામ પોતાની આદત બનાવી લેતા હતા. આ બાબત મશાઈખના જીવનમાં એવી ઉતરી ગઈ હતી કે મૃત્યુ ટાણે છેલ્લા શ્વાસ ચાલતા હોય ત્યારે પણ સુન્નત એમનાથી ભૂલાતી ન હતી.

❑ હઝરત શિબ્લી રહ.ના ખાદિમ ફરમાવે છે : જયારે હઝરત શિબ્લી રહ.ની ઝબાન બંધ થઈ ગઈ, માથે પસીનો વળી ગયો તો મને ઈશારાથી વુઝૂ કરાવવાનું કહયું. મેં વુઝૂ કરાવ્યું પણ દાઢીનો ખિલાલ ભૂલી ગયો. આપ રહ.એ આવી સ્થિતિમાં પણ મારો હાથ પકડીને મારી આંગળીઓ દાઢીમાં નાંખીને ખિલાલની સુન્નત અદા કરી.

❑ હઝરત શૈખુલ હદીસ મવલાના ઝકરિય્યા રહ.એ એમની કિતાબ 'શરીઅત વ તરીકત કા તલાઝુમ'માં હઝરત મવલાના રશીદ અહમદ ગંગોહી રહ.નું એક લખાણ નકલ ફરમાવ્યું છે :

હકીકત આ છે કે ઝાહેરી અને બાતેની રીતે ઈલ્મે દીન અને યકીનની કુવ્વત જ સૂફિયાએ કિરામનું ઈલ્મ છે. આ જ સહુથી ઊંચું ઈલ્મ છે. સૂફિયાએ કિરામ અખ્લાકની સુધારણા અને સદાએ અલ્લાહ તઆલાની બંદગીમાં જ મશ્ગૂલ રહે છે.

અલ્લાહ તઆલા જેવા ઉચ્ચ ગુણોથી ગુણવંત થવું, પોતાની મરજીને ફના કરી દેવી, અને અલ્લાહ તઆલાની મરજીના જ બનીને રહેવું, એ તસવ્વુફની હકીકત છે.

જે અખ્લાક નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમના છે, એ જ અખ્લાક સુફિયાએ કિરામના પણ છે. કારણ કે અલ્લાહ તઆલાએ નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ વિશે ફરમાવ્યું છે : તમે સહુથી ઉચ્ચ અખ્લાક ધરાવો છે.

જે કંઈ હદીસે રસૂલમાં છે, એ બધા ઉપર અમલ કરવો પણ સુફિયાએ કિરામના અખ્લાક અને સ્વભાવમાં છે.

સુફિયાએ કિરામના અખ્લાકની વિગત નીચે મુજબ છે :

(૧) પોતાને સામાન્ય અને નાનો સમજે. એટલે કે તકબ્બુર ન કરે.

(૨) મખ્લૂક સાથે નરમીથી વર્તે અને લોકોની તકલીફ સહન કરે.

(૩) સદવર્તન કર્યે રાખે અને ગુસ્સો – બદલો છોડી દે.

(૪) બીજાઓ પ્રત્યે હમદર્દી અપનાવે અને અન્યોને દરેક ભલાઈમાં પોતાનાથી આગળ રાખે. મતલબ કે પોતાના ફાયદા કરતાં લોકોના હકોને આગળ રાખે.

(૫) સખાવત કરવી.

(૬) ભૂલો માફ કરવી અને જતી કરવી.

(૭) દરેક સ્થિતિમાં ખુશ રહેવું.

(૮) સહૂલત અને નરમીનો સ્વભાવ રાખવો.

(૯) બનાવટ અને દેખાવ ખાતર કોઈ કામ ન કરવું.

(૧૦) ખુલ્લા હાથે ખર્ચ કરવો. પણ એટલો બધો નહીં કે મોહતાજ બની જવાય.

(૧૧) અલ્લાહ તઆલા ઉપર ભરોસો રાખવો.

(૧૨) દુનિયાનો માલ થોડો હોય તો પણ એના ઉપર સંતોષ કરવો.

(૧૩) પરેઝગારી અપનાવવી.

(૧૪) લડાઈ, ઝઘડો અને ગુસ્સો ન કરવો. હા, હક અને દીન ખાતર હોય તો દુરુસ્ત છે.

(૧૫) કોઈના પણ પ્રત્યે કીના, હસદ અને અદાવત ન રાખવી.

(૧૬) માન – સન્માન અને હોદ્દાની લાલચ ન રાખવી.

(૧૭) વાયદા મુજબ અમલ કરવો.

(૧૮) સહનશીલ રહેવું.

(૧૯) દુરંદેશી અપનાવવી. એટલે કે ભવિષ્યનો વિચાર કરીને કોઈ કામ કરવું.

(૨૦) ભાઈઓ સાથે મુહબ્બત અને સુલહનો સંબંધ રાખવો અને અજનબીઓથી દૂર રહેવું.

(૨૧) પોતાના મુહિસન લોકોનો શુક્ર અદા કરવો.

(૨૨) પોતાની હેસિયતને મુસલમાનોની ભલાઈમાં ઉપયોગ કરવી.

સૂફી માણસ અખ્લાક વડે પોતાના ઝાહિર અને બાતિનને સુધારી લે છે. અને તસવ્વુફ સંપૂર્ણ પણે અદબનું નામ છે. અલ્લાહ તઆલાની તવહીદનો તકાઝો આ છે કે અલ્લાહ તઆલાની શરમ, એની મહાનતા અને એના ખોફને સામે રાખીને એના સિવાય દરેક વસ્તુથી મોં ફેરવી લેવામાં આવે. પોતાના મનથી જ વાતો કરતાં રહેવું અને એમાં જ રચ્યા પચ્યા રહેવું સૌથી ખરાબ ગુનો છે. (૧૧૩–૧૧૬)

❑ હઝરત મવલાના અશ્રફ અલી થાનવી રહ. ફરમાવે છે :

જે કોઈને પણ વુસૂલ (અલ્લાહ સુધી પહોંચવા)ની દોલત મળી છે, એને ઈલ્મે શરીઅતની તાબેદારી અને સુન્નતની પાબંદી થકી જ મળી છે.

તસવ્વુફ વિશે ગેરઇસ્લામી હોવાની કે ગેરઇસ્લામી અસરોથી પ્રભાવિત હોવાની ટીકા

આમ છતાં અમુક વિદ્વાનો વિશેષ કરીને ઈસ્લામી વિષયોમાં સંશોધન કરનાર યુરોપીયન વિદ્વાનો (ઓરિયેન્ટલિસ્ટ, પૂર્વીયવાદીઓ) એવું પુરવાર કરવાની કોશિશ કરે છે કે મુસલમાનોમાં તસવ્વુફ યુનાની ફિલોસોફીની અસરથી જ આવ્યું છે. તારીખે મશાઈખે ચિશતમાં પ્રોફે. ખલીક અહમદ લખે છે : પ્રોફેસર નિકોલ્સને ઘણી દ્દઢતાથી આ બાબત લખી છે અને મુસ્લિમ સુફિયાએ કિરામ અને યૂનાની ચિંતકોના કથનોમાં સમાનતા બતાવવાની કોશિશ પણ કરી છે.

ડોઝી (Dozy) વોન ક્રેમર (Von Kremer) વગેરેનું કહેવું છે કે તસવ્વુફ વૈદાંતના વિચારોથી પ્રભાવિત છે.

અમુક લોકો બોદ્ધ ધર્મને તસવ્વુફનો સ્ત્રોત બતાવે છે.

એક કથન આ છે કે તસવ્વુફનું મુળ ઈરાની – પારસી વિચારધારા છે.

પી.કે. હિત્તી (P.K. Hitti) ના મતે તસવ્વુફ યૂનાની, ઈરાની, હિંદુસ્તાની અને ઈસાઈ વિચારોનો ગુલદસ્તો છે.

આ વિષયે ઘણી બધી નકારાત્મક વિગતો ડો. અસ્લમ પરવેઝની કિતાબ 'તસવ્વુફ કી હકીકત'માં જોઈ શકાય છે. મુસલમાનોમાં વિષેશ કરીને અહલે હદીસ, ગેરમુકલ્લિદ અને સલફી હઝરાતની કિતાબોમાં અહલે તસવ્વુફ વિશે ગેરઈસ્લામી વિચારધારા હોવાના અનેક આરોપો કરવામાં આવે છે. જમાઅતે ઈસ્લામીના સ્થાપક મવદૂદી સાહેબ પણ તસવ્વુફના વિરોધી ગણાય છે, બલકે તેઓ તો તસવ્વુફને 'ચુન્યા બેગમ' (અફીણ) કહેતા હતા. અત્રે એ બધાની ચર્ચા કરવાનો આશય નથી. પણ અમુક સૈદ્ધાંતિક વાતો એવી લખવામાં આવે છે જેનાથી સમજી શકાય છે મુસલમાનોમાં પ્રચલિત તસવ્વુફ સંપૂર્ણપણે ઈસ્લામ અને શરીઅતનો એક ભાગ છે અને એમાં શરીઅત વિરુદ્ધ કોઈ વાત નથી.

❑ જે લોકો તસવ્વુફ અથવા એની બુનિયાદોને ગેરઈસ્લામી કહે છે

એમની દલીલો અને વિચારોની સમીક્ષા કરીને ઘણા ઉપયોગી બિંદુઓ અને જવાબો પ્રોફેસર ખલીક અહમદ નિઝામી રહ.એ લખ્યા છે. અત્રે ટુંકમાં એનું વર્ણન કરીએ છીએ. તેઓ લખે છે :

જે લોકોનો આગ્રહ છે કે તસવ્વુફનો સ્ત્રોત અને મુળ ગેરઈસ્લામી છે, એમણે નીચે દર્શાવવામાં આવેલ અમુક પાસાઓ અને બિંદુઓ પણ સામે રાખવા જોઈએ.

(૧) કોઈ બે વિચારધારાઓ અને ચળવળોના સિદ્ધાંતોમાં સમાનતા હોય તો ફકત આવી સમાનતાના કારણે એક ચળવળને બીજી ચળવળથી પ્રભાવિત કહેવું દુરુસ્ત નથી. શકય છે કે બન્નેવ ચળવળો સમાન સંજોગો, અને સ્થિતિઓના કારણે ઉદભવી હોય.

(૨) ઈસ્લામી તસવ્વુફમાં જે વાતો આવે છે એવી વાતો લગભગ દરેક દેશ – પ્રદેશ, દરેક ધર્મ – ભાષા અને સંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે. મુળ વાત આ છે કે જાહેર – બાહયથી આગળ વધીને બાતિન – અંતરને સુધારવા પ્રતિ ધ્યાન આપવું માનવીય સ્વભાવમાં શામેલ છે. અંગ્રેજ વિદ્વાન WLIBERFORCE CLARKE અને LOUIS MASSIGNON નું કહેવું છે કે, દરેક કોમ એક નક્કી સમયે તસવ્વુફ અપનાવે છે. પરંતુ કોમ દ્વારા અપનાવવામાં આવેલ તસવ્વુફના વિચારો બીજે કયાંકથી લેવામાં આવ્યા હોય એ જરૂરી નથી. સંજોગો જ ધીરે ધીરે માનવીને બાતિનની ઈસ્લાહ અને સુધારના રસ્તાઓ શોધવા ઉપર મજબૂર કરી દે છે.

(આપણા શબ્દોમાં કહીએ તો આ સુન્નતુલ્લાહ છે. એટલે કે કોઈ પણ કોમમાં જયારે એક વિશેષ સમયે દુનિયાદારી વધી જાય છે તો અલ્લાહ તઆલા તરફથી અમુક લોકો એવા પેદા કરવામાં આવે છે જે એવા સમયે દુનિયાની રોનકથી પ્રભાવિત થયા વિના દીન અને ઈબાદતની સાચી રૂહ સાચવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.)

(૩) ઓરિયેન્ટલિસ્ટ – પૂર્વીયવાદીઓ (પૂર્વીય સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસ કરનાર પશ્ચિમના સંશોધનકારો) અને ઈસાઈ લેખકોની આદત છે કે તેઓ ઈસ્લામી બાબતોમાં પાછલા ધર્મોની અસર શોધવામાં

ઘણી જ મહેનત કરે છે અને પછી કોઈ સમાનતા મળી આવે તો જગજીત્યો હોય એમ પોતાના સંશોધનને જાહેર કરે છે. આમ કરવામાં એક બુનિયાદી બાબત તેઓ ભૂલી જાય છે. અને તે આ કે નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ કોઈ નવો દીન લઈને આવ્યા ન હતા. આગલા અંબિયાએ કિરામને અલ્લાહ તઆલાએ તવહીદ વગેરે જે દીન આપ્યો હતો એ જ નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમે રજૂ કર્યો હતો. અલ્લાહ તઆલા પોતે ફરમાવે છે : હે મુહમ્મદ તમને આ કિતાબમાં બધી તે જ વાતો કહેવામાં આવી છે જે તમારાથી પહેલાંના પયગંબરોને કહેવામાં આવી હતી. (ફુસ્સિલત :૪૩)

સૂરએ બકરહ, આયત નં ૧૩૬માં આ વાત વધુ સ્પષ્ટતાથી કહેવામાં આવી છે :

તમે કહી દો કે અમે ઈમાન લાવ્યા છીએ અલ્લાહ ઉપર. અને જે (કુરઆન) અમારા પ્રતિ ઉતારવામાં આવ્યું છે તેના ઉપર. તથા જે કંઈ (અલ્લાહના આદેશો) હઝરત ઈબ્રાહીમ (અલૈ.) તથા હઝરત ઈસ્માઈલ (અલૈ.) અને હઝરત ઈસ્હાક (અલૈ.) અને હઝરત યાકૂબ (અલૈ.) તેમજ તેમના વંશજો પર મોકલવામાં આવ્યું, એ બધા ઉપર. અને (ઈમાન લાવ્યા છીએ) તે બધા ઉપર પણ જે હઝરત મૂસા (અલૈ.) અને હઝરત ઈસા (અલૈ.)ને આપવામાં આવ્યું તથા જે બીજા નબીઓને તેમના પરવરદિગાર તરફથી અર્પણ થયું. (ઈમાન લાવવામાં) તેઓમાંથી કોઈ વચ્ચે પણ તફાવત કરતા નથી અને અમે તો અલ્લાહના જ તાબેદાર છીએ.

(૪) નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમે આગલી કોમો પાસે મોજૂદ દીની તાલીમનો કદી ઈન્કાર નથી કર્યો. આપનું કહેવું હતું કે હઝરત આદમ અલૈ.થી વહીનો જે સિલસિલો શરૂ થયો હતો એ આપ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ ઉપર ખતમ થઈ ગયો છે. દરેક કોમની શરીઅતની બુનિયાદ હક છે, પણ પાછળથી એમાં ફેરફાર કરી દેવામાં આવ્યો. એટલે ઈસ્લામી તાલીમ અને આદર્શોમાં કોઈ એવી વાત હોય જે

આગલી કોઈ કોમમાં પણ ધર્મનો હિસ્સો હતી તો એને ગેરઈસ્લામી કહેવું ખોટું છે.

(૫) અમુક લોકોને એક મોટી ગેરસમજ આ થઈ છે કે એમણે તસવ્વુફ ઉપર પાછળથી પડનારી અસરો અને ફેરફારોના આધારે તસવ્વુફના મુળ અને બુનિયાદો શોધવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. કોઈ ચળવળ અને વિચારધારા જયારે પોતાના ઉદગમસ્થાનથી આગળ વધીને અન્ય પ્રદેશો – કોમોમાં પહોંચે છે તો ત્યાંના સાંસ્કૃતિક, ભૌગોલિક, વૈચારિક, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સંજોગોથી પ્રભાવિત જરૂર થાય છે. કોઈ પણ નવી ચળવળ નવા પ્રદશો અને નવા લોકોમાં પહોંચીને કંઈક અંશે નવી પરિસ્થિતિઓ મુજબ ઢળી જતી હોય છે, એનાથી ચળવળને બળ મળે છે, અને આગળ વધવાની નવી તકો સામે આવે છે. તસવ્વુફની વિચારધારા મધ્ય એશિયામાં પહોંચી તો જરૂર બોદ્ધ ધર્મની અમુક અસરો એમાં આવી હશે, હઝરત શેખ અલી હુજવીરી રહ.એ અમુક સૂફીઓના હાલાત લખ્યા છે એનાથી સમજમાં આવે છે કે આ લોકો ઉપર બોદ્ધ ધર્મની કેટલી અસર હતી. તસવ્વુફની વિચારધારા હિંદુસ્તાનમાં પહોંચી તો અહિંયાના પ્રાચીન ધાર્મિક વિચારો અને પરંપરાઓની અસર થવી અને ઈસ્લામના બુનિયાદી વિચારોથી વિરુદ્ધ ન હોય તો એને અપનાવવું, એક સ્વભાવિક બાબત છે. હઝરત શાહ મુહમ્મદ ગોષ ગ્વાલિયરી શત્તારી રહ.એ બહરુલ હયાતમાં અને દારાશિકોહે મજમઉલ બહરૈનમાં આ દષ્ટિબિંદુએ જ ઈસ્લામી તસવ્વુફ અને હિંદુ ફિલોસોફીની સમીક્ષા કરી છે.

હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.નું માનવું છે કે વિવિધ રૂહાની સિલસિલાઓમાં અઝકાર અને અશ્ગાલના જે તરીકાઓ છે, એ વિશેષ પ્રદેશોમાં રહેનારા લોકોના સ્વભાવ અને પ્રકૃતિને સામે રાખીને નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. (તફહીમાત)

શકય છે કે મશાઈખ રહ.એ અન્ય ધર્મોની એવી બાબતો જે ઈસ્લામના બુનિયાદી સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ ન હોય, એને કોઈ આવશ્યક

જરૂરત અને મસ્લેહતના કારણે અપનાવી હોય. એકતાના જેટલા બિંદુઓ હોય, એ અપનાવવા ઈસ્લામ માટે લાભદાયી છે. કુરઆનમાં અલ્લાહ તઆલા ફરમાવે છે : હે અહલે કિતાબ ! આવો, આપણે એક એવી વાત ઉપર ભેગા થઈએ જે આપણા વચ્ચે સમાન છે. અને તે આ છે કે આપણે અલ્લાહ તઆલા સિવાય કોઈની ઈબાદત નહીં કરીશું. એની સાથે કોઈને શરીક નહીં કરીએ. અને ન તો અલ્લાહને છોડીને પરસ્પર એકબીજાને ખુદા બનાવીશું. આ વાતને તેઓ કુબૂલ ન કરે તો પછી તમે એમને કહી દો કે તમે ગવાહ રહેજો, અમે તો અલ્લાહના હુકમના તાબે (મુસલમાન) છીએ. (આલે ઈમ્રાન : ૬૪)

અલબત્ત આમ બીજા ધર્મની કોઈ વાત અપનાવવા માટે પયગંબરી બસીરત જરૂરી છે. રૂહાની રીતે જે માણસ ધર્મના રંગે રંગાય ગયો હોય, સ્વભાવ સંપૂર્ણ પણે ઈસ્લામી મુહમ્મદી બની ગયો હોય અને હક – બાતિલ સમજવામાં થાપ ન ખાય એવો માણસ જ આ બધું કરી શકે છે.

રૂહાની સિલસિલા બની ગયા પછી આપણા મશાઇખ રહ.એ આ બાબત ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હતું. મધ્ય એશિયા, હિંદુસ્તાન, આફ્રિકા, ચીન, મલાયા, જાવા વગેરે પ્રદેશોમાં સૂફી મશાઇખ રહ.એ ઈસ્લામની તબ્લીગ અને તાલીમ માટે જે રીત – પ્રણાલી અપનાવી હતી એમાં આ બાબતનું વિશેષ ધ્યાન રાખ્યું હતું. અફગાનિસ્તાનને બોદ્ધ ધર્મની અસરમાંથી બહાર કાઢીને કેવી રીતે ઈસ્લામની અસર તળે લાવવામાં આવ્યું ? મંગોલ કોમને કેવી રીતે મુસલમાન બનાવવામાં આવી ?

શી ખબર, ઈસ્લામી ઈતિહાસના અભ્યાસુઓ એનો જવાબ કયારે આપશે. (તારીખે મશાઇખે ચિશ્ત : ૨૦–૨૪)

ખુલાસો આ છે કે, કુરઆન અને હદીસનું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવતા મશાઇખ રહ.એ નબવી તાલીમ મુજબ 'હિકમત'ની વાતો જયાંથી પણ મળી આવે, એને જરૂરત મુજબ ઈલાજ અને સબબ સ્વરૂપે અપનાવવાની હિમ્મત કરી છે. જેમ કે યાદે ઈલાહીને દિલો દિમાગમાં

જમાવવા ખાતર જોરથી વિશેષ અંદાઝમાં 'ઝર્બ' લગાવીને ઝિક્ર કરવો. પરંતુ આ સાથે જ મશાઈખે આ વાતનું ધ્યાન રાખ્યું હતું કે આવા તરીકાઓ સાથે કોઈ ગેરઈસ્લામી બાબત મુસલમાનોમાં ન આવી જાય. જેમ કે હુલૂલ (માણસમાં ખુદા પ્રગટ થવા)નો અકીદો કે શિર્કનો અર્થ થતો હોય એવા શબ્દો બિલ્કુલ અપનાવ્યા નથી. આ સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ બધું તસવ્વુફની બુનિયાદી બાબતોમાં શામેલ નથી. ફકત યાદે ઈલાહી અને દિલની સફાઈના ઈલાજ અને સબબ – તરીકા રૂપે જ કરવામાં આવે છે. અને ઘણા કાબેલ લોકોને એની જરૂરત પણ નથી પડતી.

અન્ય કોમો પાસેથી ઉપયોગી વાતો શીખવાની પરંપરા ઈસ્લામમાં નબવી દોરથી ચાલતી આવી છે. માનવીય જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં, બલકે જ્ઞાન – વિજ્ઞાનમાં પણ મુસલમાનોએ અન્યો પાસેથી ઘણું શીખ્યું છે અને જેટલું શીખ્યું છે એનાથી વધારે પાછું પણ આપ્યું છે.

ખુલાસો આ કે તસવ્વુફ ઉપર બહારની અને અન્ય ધર્મ કે સંસ્કૃતિની અસરો પડી છે, એવું કહેવાના બદલે એમ કહેવું જોઈએ કે તસવ્વુફના મશાઈખની ખિદમત અને બરકતથી જે પ્રદેશોમાં ઈસ્લામ અને ઈસ્લામી તાલીમનો ફેલાવો થયો, ત્યાં એમણે શકય એટલી રીતે મુસલમાનોમાંથી ગેર ઈસ્લામી બાબતો ખતમ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે.

❑ આ વિષયે હઝરત મવલાના અલી મીયાં રહ.એ એમની કિતાબ 'તઝકિયહ વ એહસાન યા તસવ્વુફ વ સુલૂક'માં '*તસવ્વુફ વ સુલૂક : એક ઈલ્હામી નિઝામ*' શિર્ષક હેઠળ ઘણી જ સુંદર વાત લખી છે. અત્રે એનો ખુલાસો લખીને આ ચર્ચા પૂરી કરીશું.

અલ્લાહ તઆલાએ ઉમ્મતે મુહમ્મદીયહને એક 'ઈજતેમાઈ ઈલ્હામ'ની દોલતથી નવાઝી છે. અને આ ઈલ્હામ કોઈ પણ પ્રકારની ખામી કે વ્યકિતગત ગલતફહમીથી પાક અને મહફૂજ પણ છે.

ઈસ્લામ અને મુસલમાનો સામે જયારે પણ કપરો સમય આવ્યો, બદલાતા સંજોગો અને હાલાતના તકાઝા મુજબ નવી જરૂરત સામે આવી

તો આવા ટાણે અલ્લાહ તઆલા પાક સાફ દિલ, દૃઢ સંકલ્પ અને કાર્યશકિત ધરાવતા હોય એવા મુખ્લિસ ઉલમાએ કિરામના મોટા વર્ગના દિલમાં એ જરૂરત અને તકાઝો પૂરા કરવાનો વિચાર નાંખીને એમને તન – મનથી એવી રીતે એ તકાઝામાં લગાવી દે છે કે તે ઉલમા આ કામ બાબતે પોતાને અલ્લાહના દરબારમાં જવાબદાર સમજવા લાગે છે, પછી અલ્લાહ તઆલા તરફથી એમને એ કામમાં આગળ વધવામાં ખુદાઈ મદદ પણ મળવા લાગે છે, જેનાથી એમને કાર્ય પુરું કરવાની વધારે હિમ્મત મળે છે. આ ખુદાઈ વ્યવસ્થાને હું 'ઈજતેમાઈ ઈલ્હામ' અથવા 'સામુહિક માર્ગદર્શન – હિદાયત' કહું છું. ઈસ્લામના ઈતિહાસમાં એના અનેક ઉદાહરણો મળે છે.

કદી ઉમ્મતના અમુક નેક માણસોને ઈલ્હામ કરવામાં આવે છે, જેમ કે અઝાનના કિસ્સામાં હઝરત ઝૈદ રદિ. અને હઝરત ઉમર રદિ.ને ઈલ્હામ કરવામાં આવ્યો. લયતુલ કદ્ર વિશે હઝરત ઈબ્ને ઉમર રદિ.ની રિવાયતમાં છે કે, અમુક સહાબાને રમઝાનની છેલ્લી સાત રાતોમાં હોવાનું બતાવવામાં આવ્યું હતું અને એમણે નબીએ કરીમ સલ્લલાહુ અલયહિ વ સલ્લમને એની રજૂઆત કરી હતી....આવું જ તરાવીહ વિશે પણ છે. નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમે મુસલમાનોની આસાની ખાતર પાબંદી ફરમાવી નહીં, પછી હઝરત ઉમર રદિ.એ તરાવીહની જમાઅત શરૂ કરાવી અને અલ્લાહ તઆલાએ મુસલમાનોમાં આ નમાઝ બાજમાઅત પઢવા અને એમાં કુરઆન પઢવાનો શોખ પેદા કરી દીધો, અને આમ આ ઈબાદત પણ હિફાજતે કુરઆનનો ઝરીયો અને રમઝાનની રાતોની ઈબાદતનો ઝરીયો બની ગઈ.

કદી આવો ઈલ્હામ મોટી સંખ્યામાં અનેક મુસલમાનોને કરવામાં આવે છે. એટલી બધી સંખ્યામાં કે એ બધા લોકોનું કોઈ બાબતે એકમત થઈ જવાને શયતાની કામ કે દુશ્મનની ચાલ ન કહી શકાય. પછી એના થકી કોઈ ફિત્નો બંધ થાય છે અથવા દીનનો કોઈ મોટો મકસદ પૂરો થાય છે. જેમ કે કુરઆન શરીફ ભેગું કરવાનો વિચાર, પહેલી અને બીજી

સદીમાં હદીસો ભેગી કરવાનો વિચાર, પછી ફિકહમાં મુજતહિદ ફુકહાનો ઈજતિહાદ, વિવિધ ઉલૂમ સંપાદન કરવાનો વિચાર, કુરઆનની કિરાઅત અને અરબીના અન્ય ઉલૂમ સંપાદન કરવાનો વિચાર, મદરસાઓની સ્થાપના, કિતાબો લખવાનો વિચાર... વગેરે બાબતો અલ્લાહ તઆલા તરફથી ઉમ્મતના એક મોટા સમુહ ઉપર કરવામાં આવેલ 'ઈલ્હામ' છે. જેનાથી ઉમ્મતની મોટી જરૂરતો પૂરી થઈ અને ફિત્નાઓ બંધ થયા.

ઈજતેમાઈ ઈલ્હામનું એક ઉદાહરણ ગુમરાહ ફિરકાઓ અને ફિલોસોફીના નામે ઈસ્લામનું ખંડન કરનારા લોકોના જવાબ આપવાના પ્રયત્નો પણ છે. અલ્લાહ તઆલાએ અત્યંત કાબેલ, હોશિયાર અને ઊંચી દિમાગશકિત ધરાવતા મુસલમાન વિદ્વાનોની બધી શકિતઓ જરૂરતના ઝમાનામાં એ તરફ વાળી દીધી અને મુસલમાનોને ફિલોસોફીની ગુમરાહીઓથી બચાવી લીધા. ઈસ્લામી ઈતિહાસના દરેક વળાંકે, જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના દરેક કેન્દ્રમાં અલ્લાહ તઆલા મુસલમાનોની એક મોટી જમાઅતને જવાબદારી સોંપતા આવ્યા છે. આ ઈજતેમાઈ ઈલ્હામ અને નિરંતર ચાલતું માર્ગદર્શન ખત્મે નુબુવ્વતની મોટી દલીલ પણ છે. આગલી ઉમ્મતોમાં આ બાબત જોવા નથી મળતી કારણ કે એમને એની જરૂરત પણ ન હતી, અને નુબુવ્વતનો સિલસિલો જારી હતો.

ઈસ્લામની બીજી ત્રીજી સદી અને પછીની સદીઓમાં તઝકિયહ અને ઈસ્લાહે બાતિનની જે ચળવળ સંપૂર્ણ વિષય અને વિદ્યા બની ગઈ, એમાં નફસ અને શયતાનની ચાલાકીઓની ઓળખ, દિલની અને અખ્લાકની બુરાઈઓનો ઈલાજ, અલ્લાહ સાથે સંબંધ, અને બાતેની નિસ્બત મેળવવાના તરીકાઓ વગેરે જે કંઈ હતું, એ બધું જ તઝકિયહ અને એહસાન સ્વરૂપે નબવી વારસામાં મોજૂદ હતું. પાછળની સદીઓમાં એનું જ નામ 'તસવ્વુફ' પડી ગયું. આ તસવ્વુફ પણ 'ઈજતેમાઈ ઈજતેહાદ'નું એક સુંદર ઉદાહરણ છે. ધીરે ધીરે તસવ્વુફના

બુઝુર્ગો આ વિષયને ઈજતેહાદ સુધી લઈ ગયા. અને જિહાદ જેવું મહત્વ આપીને એના વડે દિલ અને અંતરની મૃત જમીનને જીવંત કરી દીધી. દિલના બીમારોને સાજા કર્યા. તઝકિયહ અને તસવ્વુફના રબ્બાની ઉલમાએ કિરામ અને એમની કેળવણી પામીને મેદાને અમલમાં આવતા મશાઈખ વડે દુનિયાના દૂર સુદૂર અનેક પ્રદેશોમાં ઈસ્લામનો ફેલાવો થયો. એવા કાબેલ અને કાર્યક્ષમ લોકો પેદા થયા જેમણે પોતાના ઝમાનામાં મુસ્લિમ સમાજમાં ઈમાન – યકીન અને અમલે સાલેહની રૂહ ફૂંકી દીધી. જરૂરત પડી તો જિહાદ માટે પણ આગળ આવ્યા. આ લોકોની સેવાનો ઈન્કાર કોઈ એવો માણસ જ કરી શકે જે ઈસ્લામના ઈતિહાસથી વાકેફ ન હોય.

ઈતિહાસના સામાન્ય અભ્યાસથી પણ આટલું જાણી શકાય છે કે બીજી સદીથી લઈને આજ સુધી લગાતાર, નિરંતર, દરેક કાળમાં, દરેક પ્રદેશમાં બેશુમાર નિખાલસ મુસલમાનોએ આ તરીકો (તસવ્વુફ) અપનાવ્યો છે, પોતે પણ એનાથી લાભ ઉઠાવ્યો, અન્યોને લાભ પહોંચાડયો, એના થકી ઈસ્લામનો પ્રચાર કર્યો, મુસલમાનોના દીન – ઈમાન મજબૂત કર્યા, અને એમને આ તરીકાના ઉપયોગી હોવા વિશે સંપૂર્ણ યકીન પણ હતું. ઉપરાતં આ બધા લોકો સ્વયં કાબેલ હતા. કુરઆન અને હદીસના વિદ્વાન હતા. સુન્નતના આશિક અને બિદઅતના વિરોધી હતા. આવા એક બે આલિમ કે વિદ્વાનોની વાત નથી, પરંતુ લાખોની સંખ્યામાં ઉમ્મતની પહેલી હરોળના આલિમો લગાતાર સદીઓ સુધી કોઈ ગલતફહમી કે ગુમરાહીમાં ચાલતા રહે એ શકય નથી. એમના વડે જે લાખો કરોડો લોકોને હિદાયત મળવી અને રૂહાની – બાતેની કમાલાત પ્રાપ્ત થવા... આ બધી બાબતો હદીસની પરિભાષા મુજબ 'ખબરે મુતવાતિર'ની જેમ છે. જેનો ઈન્કાર શકય નથી.

સમયકાળ અને પ્રદેશો અલગ હોવા છતાં સાચા, મુખ્લિસ, નિ:સ્વાર્થ, પવિત્ર અંતર અને મનના આ બુઝુર્ગો નિરંતર આ રસ્તે ચાલતા આવતા હોય એમને ગલતફહમીના શિકાર કહેવું ખોટું છે.

અલ્લાહ તઆલા તો ફરમાવે છે :

જે કોઈ અમારા રસ્તામાં મહેનત કરે છે, અમે એમને અમારી રાહનું માર્ગદર્શન કરીએ છીએ. અને અલ્લાહ 'એહસાન' કરનારા લોકોની સાથે છે. *(તઝકિયહ વ એહસાન યા તસવ્વુફ વ સુલૂક : ૩૧)*

❑ હઝરત મવલાના ગીલાની રહ.એ શાહ ઈસ્માઈલ શહીદ રહ.ના હવાલાથી ઘણી જ સુંદર વાત લખી છે :

અમારા મતે ઈજતેહાદ ફકત 'ફિકહ'માં જ થઈ શકે એવું નથી. બલકે દીનના દરેક વિષયે ઈજતેહાદ થઈ શકે છે. હા, દરેક વિષય માટે કાબેલ ઉલમા જરૂરી છે, જેઓ એ વિષયમાં કુરઆન – હદીસમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, એને સમજે અને પછી એના આધારે જે બાબતે કંઈ કહેવામાં નથી આવ્યું, એનો પણ શરઈ હુકમ સમજે અને સમજાવે. મવલાના શહીદ રહ. આ આધારે જ પછી લખે છે કે ફુકહાએ વર્ણવેલા ઈજતેહાદી મસાઈલને શરઈ હુકમ ગણવામાં આવે છે, તો પછી સૂફિયાએ કિરામ રહ.એ કુરઆન અને હદીસના આધારે એ વિષયે જે હુકમો દર્શાવ્યા છે એને કેમ બિદઅત કહેવામાં આવે છે ? માટે ફિકહ હોય, તસવ્વુફ હોય કે ઈલ્મે કલામ, બધા જ ઉલૂમ શરઈ છે અને એ વિષયના બધા જ ઈમામોને અલ્લાહ તઆલાની મદદ હતી અને એ ઉલૂમને અનુસરનારા હક ઉપર ગણાશે. તસવ્વુફ અને એની ઘણી વાતો કુરઆન અને હદીસમાં નથી, તો ફિકહના પણ બધા હુકમો કયાં કુરઆન – હદીસમાં છે ? ઈજતેહાદ દ્વારા બતાવવામાં આવેલ ફિકહી મસાઈલ બિદઅત નથી તો સૂફિયાએ કિરામની વાતો ઉપર બિદઅતનું હથિયાર ચલાવવું કેવી રીતે દુરુસ્ત છે ? (મકાલાતે ઈહસાની : ૨૯)

તસવ્વુફની શરૂઆત અને ઇતિહાસ

તસવ્વુફની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ એ સમજવા માટે જરૂરી છે કે નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમના મુબારક દોરને, ત્યાર પછી ખુલફાએ રાશિદીનના ઝમાના મુસલમાનોની જે ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ હતી, એ સમજવામાં આવે, પછી અંદાઝો આવી

શકે છે કે એવી કઈ જરૂરત ઉભી થઈ કે લોકોને એમની દીનદારી સાચવવા માટે તઝકિયહ અને એહસાનને દીનના એક અલગ વિભાગ તરીકે વિકસાવવાની જરૂરત પડી ? નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમના ઝમાનામાં તો તઝકિયહ અને એહસાનને દીનના અન્ય વિભાગો, જિહાદ, રાજકાજ અને કુરઆન હદીસના તાલીમ – શિક્ષણથી અલગ કોઈ વિભાગ સમજવામાં આવતો ન હતો.

આ વિષયે એક લાંબી પણ અર્થસભર ચર્ચા પ્રો. ખલીક અહમદ નિઝામી રહ.એ એમની કિતાબ તારીખે મશાઈખે ચિશ્તમાં ફરમાવી છે, અલબત્ત પ્રથમ અમે હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.એ 'હમ્આત'માં લખેલ તસવ્વુફના ચાર દોર, ચાર તબક્કા કે ચાર રંગ કે ચાર ફેરફારોની વિગત ટુંકમાં લખીએ છીએ, પછી પ્રો. ખલીક અહમદ સા.એ તારીખે મશાઈખે ચિશ્તમાં લખેલ વિસ્તૃત ચર્ચાને ટુંકમાં રજૂ કરીશું.

તસવ્વુફના ચાર દોર

હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ. હમ્આતમાં લખે છે :

મુજ ફકીરને આ બાબતનું ઈલ્મ પણ આપવામાં આવ્યું છે કે, તસવ્વુફના તરીકાઓ અત્યાર સુધી ચાર મોટા ફેરફારોથી પસાર થઈને આવ્યા છે.

(૧) પહેલા દોરનું તસવ્વુફ.

રસૂલુલ્લાહ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ અને આપના સહાબા રદિ.ના ઝમાનામાં અમુક પેઢીઓ સુધી કામિલ લોકો સંપૂર્ણપણે ઝાહેરી આમાલ અદા કરવા પ્રત્યે જ પુરું ધ્યાન આપતા હતા. અને શરીઅતના ઝાહેરી અહકામ ઉપર અમલ કરવાથી જ આ લોકોને બાતેની જીંદગીના સઘળા મરતબા અને દરજાઓ પ્રાપ્ત થઈ જતા હતા.

આ બુઝુર્ગોનું એહસાન અને તસવ્વુફ આ હતું કે, તેઓ નમાઝ પઢતા, તિલાવત કરતા, રોઝા રાખતા, સદકહ – ઝકાત અદા કરતા અને જિહાદ કરતા હતા. માથું નમાવીને વિચારોમાં (મુરાકબહ)માં ડૂબેલો હોય, એવું કોઈ એમનામાં ન હતું. અલ્લાહની નઝદીકી મેળવવા માટે

ઈબાદત અને ઝિક્ર સિવાય કોઈ બીજી રીત અપનાવવાની એમને જરૂરત ન હતી. આ બુઝુર્ગોને એમના ઝિક્ર – તિલાવત અને નમાઝ વગેરેમાં જ પૂરી ખુદાની બંદગીનો લુત્ફ પણ મળી જતો હતો. ઝકાત અદા કરવામાં ખુદાનો હુકમ અદા કરવાની સાથે તેઓ દિલના 'બુખ્લ'નો ઈલાજ પણ કરતા હતા. તેઓને જયારે એમ લાગતું કે દુનિયામાં મશ્ગૂલી વધી ગઈ છે તો દિલને દુનિયાના કારોબારથી દૂર કરવાના ઈલાજ સ્વરૂપે ઝકાત આપતા હતા. ગફલતનો ઈલાજ નમાઝ, તિલાવત અને ઈબાદતથી કરી લેતા હતા.

ખુલાસો આ કે શરઈ અહકામ ઉપર અમલ કરવામાં જ આ બુઝુર્ગોને બાતિની અને રૂહાની લઝઝત પણ મળતી હતી. 'જોશ' અને 'હાલ'ની એમને જરૂરત ન હતી. જન્નતતી આરઝૂ, દોઝખનો ડર રાખતા હતા. એમની પાસે કશ્ફ – કરામત ઓછા હતા.

(૨) તસવ્વુફનો બીજો દોર.

સૂફિયાએ કિરામની જમાઅતના સરદાર હઝરત જુનૈદ રહ.ના ઝમાનાથી અથવા એમના કંઈક પહેલાંથી તસવ્વુફનો એક બીજો રંગ પ્રગટ થાય છે. આ ઝમાનામાં કામિલ લોકો તો પહેલા ઝમાનાના લોકોના તરીકા ઉપર ચાલતા જ હતા. અલબત્ત એમનામાં જેઓ વિશેષ હતા એમણે ઘણી રિયાઝત, ઈબાદત, અને મહેનત કરી. દુનિયાથી બિલ્કુલ અલગ થઈ ગયા અને નિરંતર ઝિક્ર – ફિક્રમાં મશ્ગૂલ રહેવા લાગ્યા. એના કારણે એમના અંદર એક વિશેષ કેફિયત ઉત્પન્ન થઈ. આ કેફિયતનો મતલબ આ હતો કે દિલને અલ્લાહ તઆલાના તઅલ્લુકની નિસ્બત પ્રાપ્ત થઈ જાય. આ બુઝુર્ગો એ નિસ્બત મેળવવા માટે મુરાકબહ કરતા હતા. એમના ઉપર તજલ્લી, ઉન્સ, વહશત વગેરે હાલતો આવતી હતી અને તેઓ એમની હાલતને વિવિધ નુકતાઓ અને ઈશારાઓમાં વર્ણવતા પણ હતા. આ લોકો નફસ અને શયતાનના પ્રપંચો અને વસવસાઓને સારી રીતે ઓળખતા હતા. અને એનાથી બચવા ખાતર મુજાહદહ પણ કરતા હતા. આ દોરના અહલે કમાલનું

તસવ્વુફ આ હતું કે તેઓ અલ્લાહ તઆલની ઈબાદત દોઝખના અઝાબથી ડરીને અથવા જન્નતની નેઅમતોની લાલચમાં ન કરતા હતા. બલકે ઈબાદતની પ્રેરણા ખુદા પ્રત્યેની મુહબ્બતનો જઝબો હતો. અલબત્ત આ બુઝુર્ગોને હજુ તવજ્જુહની એ વિશેષ કેફિયત પ્રાપ્ત ન હતી, જેમાં નફસનું સઘળું ધ્યાન હકીકતુલ હકાઈક પ્રતિ જ રહે. આ બુઝુર્ગો ઉપર ઈબાદતનો રંગ વધારે હતો. ઈબાદતના નૂરમાં તેઓ મસ્ત રહેતા હતા.

(૩) તસવ્વુફનો ત્રીજો દોર :

સુલતાનુત્તરીક શેખ અબૂસઈદ બિન અબુલખૈર અને શેખ અબુલ હસન ખરકાની રહ.ના ઝમાનામાં તસવ્વુફનો એક ઓર રંગ બદલાય છે. આ દોરમાં અહલે કમાલ લોકોમાં અવામ અને સામન્ય મરતબાના લોકો તો પહેલાની જેમ શરઈ આમાલ અને અહકામ ઉપર જ અમલ કરતા જોવા મળે છે. અને ખવાસ – ઉચ્ચ મરતબો ધરાવતા લોકોએ બાતેની કેફિયાતને પોતાની મંઝિલ કરાર દીધી અને એમાંયે અતિ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા લોકોએ અહવાલથી આગળ વધીને જઝબ સુધી પહોંચવાના પ્રયત્નો કર્યા. આ જઝબના કારણે એમની સામે 'તવજ્જુહ'ની નિસ્બતનો રસ્તો ખુલી ગયો. એમની સામેથી બધા પરદા હટી ગયા અને એમને સમજાય ગયું કે તે એક ઝાત ઉપર જ બધાનું અસ્તિત્વ છે. તે ઝાત જ બધાની કય્યૂમ છે.

(૪) તસવ્વુફનો ચોથો દોર.

છેલ્લે શેખ અકબર મુહયુદીન ઇબ્ને અરબી રહ. અને કંઈક એમના પૂર્વેનો ઝમાનો આવે છે. આ ઝમાનામાં અહલે કમાલ બુઝુર્ગોના વધુ આગળ વધે છે. અને તેઓ કૈફિયાત અને અહવાલની મંઝિલથી આગળ વધીને તસવ્વુફના હકાઈકની ચર્ચા અને શોધ કરે છે. આ બુઝુર્ગોએ 'ઝુહૂરે વુજૂદ' (ظہور وجود)ના દરજા અને સ્થાનો શોધ્યા. વાજિબુલ વુજૂદથી સૌથી પહેલાં કઈ વસ્તુ પ્રગટ થઈ, અને કેવી રીતે તે પેદા થઈ ? આવા બધા વિષયો એમની ચર્ચાના વિષયો હતા.

તસવ્વુફના આ ચારેવ તરીકાઓ અલ્લાહ તઆલાના દરબારમાં મકબૂલ અને મલએ આલામાં આ ચારેવનું સ્થાન માન્ય છે.

અહલે તસવ્વુફ વિશે ચર્ચા કરતી વેળા હમેંશા આ વાતનું ધ્યાન રાખવામાં આવે કે આ બુઝુર્ગોના અકવાલ અને અહવાલને એમના ઝમાનાના સ્વભાવ – જરૂરત મુજબ જ જોવા – સમજવામાં આવે. એક ઝમાનાના અહલે તસવ્વુફના અકવાલ અને અહવાલને બીજા સમયના માપંદડો અને તકાઝાઓના ત્રાજવે તોળવામાં આવે એ બિલ્કુલ મુનાસિબ નથી.

(હમ્આત, ઉર્દૂ અનુવાદ. રસાઈલ શા. વલીયુલ્લાહ, ૧ : ૩૯–૪૩. ઉપરથી ટૂંકાવીને.)

હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.નો મકસદ આ લખાણમાં કાળક્રમ અનુસાર તસવ્વુફના દોર કે ઐતિહાસિક તબક્કાઓ વર્ણવવાનો નથી. બલકે તસવ્વુફની વિચારધારામાં આવેલ વિવિધ ફેરફારોનો ઈતિહાસ આપ રહ. વર્ણવવા ચાહે છે. આપ રહ. એ પોતાના ઝમાના સુધીના તસવ્વુફના ઈતિહાસ અને શરૂઆતથી લઈને વિવિધ ઝમાના અને વિવિધ પ્રદેશોમાં તસવ્વુફ અને મશાઈખે તસવ્વુફ અને લોકો ઉપર એની અસરોનો અભ્યાસ અને વિચાર કરીને તસવ્વુફમાં આવેલ ફેરફારોને વર્ણવ્યા છે. નિઃશંક આ ફેરફારો આવવામાં સમય લાગ્યો હશે, અને એક પછી એક ધીરે ધીરે જ વિચારધારામાં પરિવર્તન આવ્યું હશે, પણ આપ રહ.ના લખાણનો મકસદ ઝમાના મુજબ અને કાળક્રમાનુસાર તસવ્વુફનો ઈતિહાસ બતાવવાનો નથી. હમ્આતના ઉર્દૂ અનુવાદમાં આ ચાર ફેરફારોને 'દોર' કહેવામાં આવ્યા છે. જયારે કે અસલી ફારસી લખાણમાં 'તગય્યુરાત' (ફેરફાર) નો શબ્દ છે. એનાથી આ વાત સમજી શકાય છે. ઉપરાંત આપ રહ.એ પોતાની બીજી કિતાબ 'તફહીમાત'માં પણ આ વિશે કંઈક ચર્ચા કરી છે. એ જોતાં પણ ઉપરોકત બાબત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. (પ્રો. ડો. મુહમ્મદ યાસીન મઝહર સિદ્દીકી. طریقت کے چہار رنگ کا نظریۂ شاہ ولی اللہ)

ઐતિહાસિક રીતે જોવામાં આવે તો ખિલાફતે રાશિદહ પછી ઉમવી સલ્તનત અને પછી અબ્બાસી સલ્તનતના પતન સુધી લગાતાર મુસ્લિમ

સત્તાની જાહોજલાલીનો દોર હતો. અલબત્ત મુસલમાનો સામાજિક અને રાજકીય સ્તરે અંદરો અંદર કમઝોર થઈ રહયા હતા. આ આંતરિક પતન જયારે એની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું તો બાહય આક્રમણ માટે નિમિત્ત બન્યું અને ૧૨૫૮ ઈ. ૬૫૬ હિ.માં હલાકૂ ખાનના હાથે બગદાદની અબ્બાસી સલ્નતનનું પતન થયું. ખિલાફતે રાશિદહ પછી આંતરિક પતનની શરૂઆત ઉમ્મતના નેક અને સમજદાર બુઝુર્ગોએ ભાંપી લીધી હતી. પરંતુ સત્તાના સિંહાસને બેસેલા લોકોને એનો એહસાસ થતો ન હતો. તેઓ બાહય પ્રગતિ, સામ્રાજ્ય વિસ્તાર અને ભૌતિક જાહોજલાલીથી ખુશ હતા. ઘણા બુઝુર્ગોએ તો હિમ્મત કરીને બગાવત પણ કરી, પણ આખરે તેઓ નાકામ થયા. આ બાબતે હઝરત અલી રદિ.ના ખાનદાનનો ઈતિહાસ અને કુરબાનીઓ દાદ માંગી લે છે. એટલે છેવટે બુઝુર્ગોએ એક તરફ થઈને સત્તા અને સલતનત સિવાયની ઈસ્લામી બાબતોને જાળવવાનું બીડું ઝડપ્યું.

ઈસ્લામ ફકત સત્તા અને સરકારી કામગીરીનું તો નામ નથી. ઈસ્લામ તો જીવનના દરેક પાસાને લગતા આદેશો અને અદબો – સંસ્કાર શીખવાડે છે. સત્તા – સરકારને લગતી બાબતોમાં શરીઅતની અનદેખી કરવાને લઈ એક તરફ લોકોમાં બેચેની વધી રહી હતી તો બીજી તરફ ઈસ્લામી મુલ્યોનો હ્રાસ થઈ રહયો હતો, ઈસ્લામની અસલ રૂહ ખતમ થઈ રહી હતી, અને લોકો ઈસ્લામી જીવનપદ્ધતિ બાબતે જ નિરાશ થઈ જાય એવો ખતરો હતો. આવા સંજોગોમાં ઝુહદ, ત્યાગ અને મુજાહદહને પોતાનું મિશન બનાવીને એહસાન – તઝકિયહની અલગ રાહ અપનાવી રહેલા બુઝુર્ગોએ મુસ્લિમ સમાજને શકય એટલા ઈસ્લામ ઉપર અમલ કરવાની અને ઈસ્લામી તાલીમાતને જીવંત રાખવાની નવી રાહ દેખાડી. આવતા પૃષ્ઠોમાં આ વિગત કંઈક વિસ્તારથી આવશે, ઈન્શાઅલ્લાહ.

કુદરતના સંજોગો અજીબ હોય છે. સત્તા અને એના તાબે રહીને મુસ્લિમ સમાજ જેમ જેમ કમઝોર થઈ રહયો હતો એમ મશાઈખની

મહેનત વધી રહી હતી, તસવ્વુફ લોકોમાં પ્રચલિત થઈ રહયું હતું. અને જયારે તેરમી સદી ઈસ્વીમાં સલતનતનું પતન થયું ત્યારે તસવ્વુફે પણ ઈસ્લામી મુલ્યોની રક્ષા માટેની પોતાની આગવી પ્રણાલીનું છેલ્લું શિખર સર કર્યું. એટલે કે તસવ્વુફના સિલસિલાઓ બનાવવામાં આવ્યા અને એના થકી સત્તાના પતનથી વિખેરાય રહેલા મુસ્લિમ સમાજને એક સુત્રે બાંધવાનો છેલ્લો પ્રયાસ કર્યો.

બીજા શબ્દોમાં કહી શકાય કે મંગોલ હલાકૂ ખાનના આક્રમણ સુધી ઈસ્લામી સત્તા એની ચડતીનો એક દોર પૂરો કરીને પતનના રસ્તે પડી તો આ જ સમયકાળ દરમિયાન તસવ્વુફની ચળવળ એના આરંભ, ઈલ્મી – અમલી તરબિયત અને આંતરિક – બાહય વ્યવસ્થાના તબક્કાઓ પૂરા કરીને હવે પછી ઈસ્લામના સાચા રક્ષક, પ્રચારક અને કેળવણીકાર હોવામાં સત્તા – સરકારની ઉત્તરાધિકારી બને છે.

બગદાદ અને જીલાનમાં મુસ્લિમ સત્તાનું પતન થયું હતું અને કાદરી અને સુહરવરદી સિલસિલા ઉભરી રહયા હતા, તો આ જ દિવસોમાં ભારતમાં પણ ખ્વાજા મુઈનુદીન રહ.ના હાથે ચિશ્તી સિલસિલાની બુનિયાદ નાખવામાં આવી અને સાથે જ ભારતમાં ઈસ્લામી સલતનતની શરૂઆત પણ થઈ. આમ ભારત રૂહાની અને જાહેરી, બન્ને રીતે મુસલમાનોના હાથે ફતેહ થયું.

જનાબ ખલીક અહમદ નિઝામી સાહેબે ઐતિહાસિક રીતે અને કાળક્રમ અનુસાર એક પછી એક સદીમાં મુસ્લિમ વિશ્વની સ્થિતિ અને તસવ્વુફની તબક્કાવાર પ્રગતિનું વર્ણન કર્યું છે. અત્રે એનો ટુંકસાર રજૂ કરવામાં આવે છે.

નબવી દોર અને ખિલાફતે રાશિદહ

નબવી દોરમાં નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમે સમાન અધિકારો અને ન્યાય આધારિત ઈસ્લામનું રાજકીય અને ધાર્મિક માળખું અમલી સ્વરૂપે સ્થાપીને લોકોને બતાવી દીધું હતું કે મુસલમાનોએ વ્યકિતગત, સામાજિક, અને રાજકીય રીતે કેવી રીતે જીવન જીવવાનું છે.

સરકારી કામકાજમાં મુસલમાનો સાથે સલાહ મશ્વેરાથી કરવામાં આવતું હતું. બયતુલ માલ સામુહિક અને સાર્વજનિક સંપત્તિ કરાર દેવામાં આવી હતી. એમાંથી નિયમ મુજબ જે મળવાનું હોય એનાથી એક વાળથી વધારે માલ ઉપર આપ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ પોતને પણ હકદાર ગણતા ન હતા. સજાનો કૂનન દરેક માટે સમાન હતો. ન્યાયના ત્રાજવામાં ગુનેગાર સામાન્ય માણસ અને લખ્તે જિગર ફાતિમહ રદિ. પણ સમાન હતાં. દરબારે નબવીમાં અરબી અને અજમી વચ્ચે કોઈ ફરક ન હતો. સુહૈબ, બિલાલ અને સલમાન, અરબના સરદારો સમાન હતા. દરવાજે કોઈ પેહરેદાર કે આસપાસ બોડીગાર્ડ ન હતા. આપ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ પોતે મદીનાની ગલીઓમાં ગરીબોની મદદ અને કમઝોરોની સહાય માટે આવતા જતા હતા. અને નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ પછી ચારેવ ખુલફાએ રાશિદીન દ્વારા આ જ રીત અપનાવવામાં આવી.

જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં હજ્તુલ વદાઅ વેળા નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમે જે ખુત્બહ આપ્યો હતો, એમાં એ બધી જ વાતો સિદ્ધાંત અને નિયમ સ્વરૂપે રજૂ કરી હતી, જેના આધારે મદીનામાં ઈસ્લામનું સર્વગ્રાહી માળખું રચવામાં આવ્યું હતું. આ ખુત્બહમાં જે બુનિયાદી વાતો કહેવામાં આવી હતી એ નીચે મુજબ હતી :

જહાલતનો સમય વીતી ગયો. તમે બધા જેમ આ મહીના, આજના દિવસ અને આ પવિત્ર સ્થળનું સન્માન કરો છો એવી જ રીતે તમારા માટે બીજા મુસલમાનનું ખુન હરામ છે. અલ્લાહ તઆલા તમારા દરેક કામનો હિસાબ લેશે. અને મારા મૃત્યુ પછી ગુમરાહ કથઈને એકબીજાની ગરદનો ન કાપજો.

એકબીજાના અધિકારોનો ખ્યાલ રાખજો. જેમ તમારો હક તમારી બીવી ઉપર છે, એમ તમારી બીવીનો હક પણ તમારા ઉપર છે. ઓરતો સાથે નરમ વર્તન રાખો. ગુલામો સામે સદવર્તન કરજો. તમે પોતે જે ખાઓ, પહેરો એવું જ એમને ખવડાવો અને પહેરાવજો. એમની ભૂલો

માફ કરતા રહો. તેઓ પણ આખર અલ્લાહના બંદા છે.

કોઈ આરબ વ્યકિતને આરબ હોવાના કારણે ગેર આરબ ઉપર ઉચ્ચતા નથી. ન તો ગેર આરબને આરબ ઉપર કોઈ ઉચ્ચતા છે. એક આદમ અલૈ.ની અવલાદ હોવામાં તમે બધા સમાન છો.

કોઈ પણ વ્યકિતની વસ્તુ એની રઝામંદી વગર લેવી હરામ છે.

હું તમારી વચ્ચે એક એવી વસ્તુ છોડીને જઈ રહયો છું, જેને મજબૂત પકડી રાખશો તો ગુમરાહ નહીં થાઓ. એ કુરઆન છે.

ઈખ્લાસ, મુસલમાનોની ખેરખ્વાહી, અને એકતા – સંપ રાખશો તો દિલો પણ સાફ રહેશે.

જહાલતકાળથી બાકી આવતા ખૂન – હત્યાના બદલાઓ અને વ્યાજની રકમો આજે રદબાતલ કરવામાં આવે છે. અમારા ખાનદાન તરફથી રબીઆ બિન હારિષના ખૂનનો બદલો હું માફ કરું છું અને અબ્બાસ બિન અબ્દુલ મુત્તલિબનું વ્યાજ પણ હું જતું કરું છું.

ખિલાફતે રાશિદહ પછી

અલબત્ત ખિલાફતે રાશિદહ પછી ઈસ્લામી રાજવ્યવસ્થાની મુળ તસ્વીર ખતમ થઈ ગઈ. દીન – ઈબાદત અને રાજસત્તાના રસ્તા અલગ અલગ થઈ ગયા. ખિલાફતે રાશિદહ પછી બનૂ ઉમય્યહની હુકૂમત શરૂ થઈ. ધીરે ધીરે સહાબા દુનિયાથી રૂખ્સત થઈ રહયા હતા. ઝુલમ, અત્યાચાર, કરારો અને વાયદાઓનું ઉલ્લંઘન, વધી રહયું હતું. હાકેમો અને ગવર્નરો લોકો ઉપર જુલમ કરી રહયા હતા. હોદ્દા અને સરકારી સંપત્તિને વ્યકિગત માલ સમજીને એને લુટાવતા હતા. આવી સ્થિતિમાં છેલ્લા અમુક સહાબા અને તાબેઈન હતા, જે આ બધું ખોટું સમજવા છતાં ખામોશ હતા. જે રીતે મોટા હોદ્દાઓ ઉપર બિરાજમાન લોકો જાહેર રીતે બેશર્મીથી આ બધું કરી રહયા હતા એમાં તેઓ પોતાને એકલા અને નિરાધાર સમજતા હતા. એમના દિલોમાં ઈમાની જોશ હતો પણ બગાવત કરવામાં ઉમ્મતમાં મોટો ફિત્નો ખૂનામરકી ફેલાય જવાનો ખતરો હતો.

હઝરત હસન બસરી રહ. પણ આવું જ સમજતા હતા અને કોઈ બગાવતમાં ભાગ લેતા ન હતા. ઈબ્ને અશ્અષે આપ રહ.ને મજબૂર કર્યા તો નદીમાં કૂદીને પોતાની જાન બચાવી અને ત્યાર પછી ૧૧ વરસ હજ્જાજના ઝુલમથી બચવા છુપાયને રહયા. હજ્જાજના વફાતના સમાચાર આવ્યા તો સજદહમાં પડીને દુઆ ફરમાવી કે, હે અલ્લાહ ! હું તારાથી ડરું છું, અને એવા ઝાલિમથી ડરું – બચું છું, જે તારાથી નથી ડરતો. હવે હજ્જાજ પછી એની બુરાઈઓને પણ દુનિયામાંથી ખતમ કરી દે. હજ્જાજના ઝુલમ ઉપરાંત કરબલા, મક્કા ઉપર ચઢાઈ, હર્રહની ઘટના, વગેરે એવી મોટી ઘટનાઓ હતી જેના પરિણામે દીનદાર અને સમજદાર મુસલમાનો પરેશાન અને બેચેન હતા. એક તરફ ઈસ્લામી હુકૂમતના નામે હોદ્દાઓ ઉપર બિરાજમાન લોકોનો આ ઝુલમ હતો તો બીજી તરફ આખી દુનિયામાં ઈસ્લામ ફેલાય રહયો હતો. યુરોપમાં મુસલમાનોનું લશ્કર સ્પેન સુધી પહોંચી ગયું હતું, અને બીજી તરફ મધ્ય એશિયાના પ્રદેશો ઈસ્લામી સત્તા હેઠળ આવી રહયા હતા. આ લડાઈઓમાં ઈસ્લામ પ્રચારનો મકસદ પણ હશે પણ સાથે જ સત્તા લાલસા, શાહી ઠાઠમાઠ અને પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવા જેવા દુન્યવી મકસદો પણ સામે હતા.

નબવી દોર અને ત્યાર પછી હઝરત અબૂબક્ર – હઝરત ઉમર રદિ. વગેરેનો ઝમાનો જોયેલા લોકો આ બધું જોતા હતા તો એમને ઘણું દુખ થતું હતું. આવી સ્થિતિમાં આ નેક લોકોએ સરકારથી અલગ થઈને એકાંત અપનાવવામાં જ પોતાની અને સમાજની ભલાઈ સમજી. આવી સ્થિતિમાં શું કરવું એ બાબતે એમની સામે નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમનું માર્ગદર્શન હતું જ કે, તમારા ઝમાનામાં આવા ફિત્નાઓ થાય તો ઉહદ પહાડ ઉપર જઈને તમારી તલવાર તોડી નાંખજો. અને ઘરમાં બેસી રહેજો. કોઈ ઘરમાં ઘૂસી જાય તો બિસ્તર ઉપર સૂઈ જજો. તે બિસ્તર ઉપર આવે તો મોઢું છુપાવીને બેસી જજો અને કહી દેજો કે તમારા અને મારા ગુનાહોનો વબાલ તમારા માથા ઉપર

લઈને દોઝખમાં જાઓ. (મુસ્નદે અહમદ)

આ સ્થિતિમાં ઘણા બધા બુઝર્ગોએ બગાવત કરી, કોઈએ હાકેમો પાસે જઈને એમને સાફ સાફ શબ્દોમાં નસીહત અને તાકીદ કરી તો ઘણા બધા બુઝુર્ગોએ બનૂઉમય્યહ વિરુદ્ધ બગાવત કરવાના બદલે હુકૂમત અને એના કામો – અત્યાચારોને એક તરફ મૂકીને એકાંત અપનાવ્યો અથવા સાદગીથી લોકો વચ્ચે રહીને ફકત લોકોને દીની બાબતોની તાલીમ – તરબિયત કરવાને પસંદ કર્યુ. આ બુઝુર્ગો સરકારી હોદાઓથી દૂર રહેતા હતા. દરબારની હાજરી અને ખરા કે ખોટા સરકારી કામોથી દૂર રહીને ફકત દીનની તાલીમનું કામ કરવામાં લાગી રહયા.

સૂફીઓની પહેલી જમાઅત

અત્યાર સુધી દીનદારી અને હુકૂમતને એકસાથે ચાલતી જોતા આવતા મુસલમાનો માટે આ અત્યંત કપરી સ્થિતિ હતી જેમાં સરકારી સ્તરે દીનદારીનું મહત્વ ઘણું જ ઓછું હતું. કહી શકાય કે આ સંજાગોમાં જ સૂફીઓની પહેલી જમાઅત અસ્તિત્વમાં આવી. જે પ્રદેશોમાં હકૂમત તરફથી લોકો ઉપર અત્યાચારો કરવામાં આવી રહયા હતા ત્યાં જ એમણે લોકો વચ્ચે રહીને લોકોને દીન ઉપર ચાલવાની હિમ્મત આપી. લોકોને આ બાબતે તૈયાર કર્યા કે તમે પોતે દ્રઢતાથી દીન ઉપર અમલ કરો. દીન ઉપર અમલ કરવા માટે સરકાર અને સત્તા જરૂરી નથી.

સૂફીઓ અને તસવ્વુફનો આ પહેલો દોર હિજરી સન ૪૧ (૬૬૧ ઈ.)થી લઈને ૨૩૬ ઈ. (૮૫૦ ઈ.) સુધી કહી શકાય.

સૂફીઓની આ જમાઅતમાં હઝરત ઉવૈસ કરની રહ. (૩૨ હિ.૬૯૧ ઈ.), હઝરત હસન બસરી રહ. (૧૧૦ હિ.– ૭૨૮ ઈ.), અબૂ હાશિમ કૂફી રહ. (૧૦૫ હિ. ૭૬૬ ઈ.) હઝરત માલિક બિન દીનાર રહ. (૧૩૭ હિ. –૭૫૩ ઈ.), હઝરત હબીબ અજમી રહ. (૧૬૫ હિ.– ૭૭૨ ઈ.), હઝરત ફુઝેલ બિન અયાઝ રહ. (૧૮૭ હિ.–૮૦૩ ઈ.), હઝરત ઈબ્રાહીમ અદહમ રહ. (૧૬૨ હિ.– ૭૬૯ ઈ.),હઝરત રાબેઆ બસરીયહ રહ.(૧૬૨ હિ.– ૭૬૯ ઈ.) વગેરે બુઝુર્ગોનો સમાવેશ થાય

છે. (તારીખે મશાઈખે ચિશ્ત, ખલીક અહમદ પેજ : ૬૯–૭૩/મશાઈખે ચિશ્તીયા સાબરીયહ : ૨૫–૨૬)

સૂફીઓની પહેલી જમાઅતની કાર્યપદ્ધતિ

દીન અને ઈસ્લામના એક અલગ વિભાગ તરીકે તસવ્વુફની શરૂઆતનો આ પ્રથમ દોર છે. આ ઝમાનાના મશાઈખ અને બુઝુર્ગોની કાર્ય પ્રણાલી વિશે તારીખે મશાઈખે ચિશ્તમાં વિસ્તારથી ઉપયોગી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અત્રે એનો પણ ટુંકસાર લખવામાં આવે છે.

● આ ઝમાનાના બુઝુર્ગો ઉપર ખુદા તઆલાના ખોફનો પ્રભાવ વધારે હતો. એટલે તેઓ તોબાને વધારે મહત્વ આપતા હતા.

હઝરત હસન બસરી રહ. એક રાત્રે ઘરમાં રડી રહયા હતા. કોઈએ કહયું કે આપ તો મોટા પરહેઝગાર છો. તો ફરમાવ્યું : એટલા માટે રડું છું કે, કદાચ અજાણતામાં કે ભૂલથી કોઈ ખોટું પગલું ભરાય ગયું હોય અને દરબારે ઈલાહીમાં એ પસંદ ન હોય. હઝરત રાબેઆ બસરીયહ ફરમાવતાં હતાં કે, સાચી તોબા કરો. મોંઢાની તોબા તો જૂઠા લોકો કરતા હોય છે.

● આ બુઝુર્ગોએ એમની તાલીમ, કાર્યપદ્ધતિને સામુહિક રૂપ આપ્યું ન હતું. તેઓ વ્યકિતગત રીતે ઈબાદત કરતા રહેતા હતા. મુરીદોને ભેગા કરીને એમની તરબિયત – તાલીમ કરવાની વ્યવસ્થા ન હતી. કોઈ નવી પરિભાષા કે નવી રીત પણ એમણે જરૂરી ઠેરવી ન હતી. તેઓ એમના આસપાસ અને માહોલથી એવા દુખી હતા કે એ બધાથી દૂર રહીને ફકત ઈબાદત કરવામાં જ એમને સંતોષ મળતો હતો. સત્તાનો દબદબો અને હોદ્દાની જાહોજલાલીના જે દશ્યો તેઓ જોઈ રહયા હતા, તે નબવી તાલીમ વિરુદ્ધ હતા, અને આ બાબત જ એમના વિરોધનું મુખ્ય કારણ હતી.

● આ બુઝુર્ગો કુરઆન, હદીસ, તફસીર વગેરે વિષયોના ઉંડા જાણકાર અને વિદ્વાન હતા. આ વિષયોમાં એમણે ઘણી સેવાઓ આપી છે. ઘણાએ આ વિષયોમાં કિતાબો – રિસાલા પણ લખ્યા છે. પણ

ઈબાદત અને એકાંતની જે રીત એમણે અપનાવી હતી, અને ઈખ્લાસ, ઈબાદત, ઝુહદ – ત્યાગ વગેરેની જે તાલીમ તેઓ લોકોને આપતા હતા એ વાતોને લખવાનો એહતેમામ ઘણો ઓછો હતો.

● આ બુઝુર્ગો સરકાર અને સરકારી હોદાઓ, તેમજ હાકેમોની સોહબતને બુરી સમજતા હતા. એમનાથી બચીને રહેતા હતા. મજબૂરીમાં કોઈવાર મળવાનું થાય તો હિમ્મત અને દ્રઢતાથી સચ્ચાઈ વર્ણવીને હાકેમોને નસીહત કરતા હતા.

ખલીફા હારૂન રશીદ હઝરત ફુઝૈલ બિન અયાઝ રહ.ને મળવા આવ્યા તો આપ રહ.એ જે સાફ શબ્દોમાં ઘણી કડક નસીહત ફરમાવી હતી. આખો કિસ્સો હઝરત ફુઝૈલ બિન અયાઝ રહ.ના હાલાતમાં આગળ આવી રહયો છે. એ વેળા એક નસીહત આ પણ ફરમાવી હતી : મુસલમાનોનો આખો દેશ તારું ઘર છે. અને પ્રજા તારી અવલાદ. ઘરમાં રહેતા માં – બાપ સાથે નરમી વર્તો, ભાઈઓ સાથે મહેરબાની અને રહમ અને બાળકો – અવલાદ સાથે નેકી – સખાવતનું વર્તન રાખો. કોઈ ઘરડી ડોશી પણ ભૂખી રહેશે તો એ કયામતના દિવસે તારો દામન પકડીને તારી પાસે હિસાબ માંગશે.

મને તારા આ સુંદર ચહેરાની બીક છે. જહન્નમની આગ કયાંક એને બુરો ન બનાવી દે. દોઝખની આગમાં ઘણા સુંદર ચહેરા બદસૂરત બની જશે અને અમીરો કેદી બની જશે.

બીજા બુઝુર્ગો પણ આવી જ સ્પષ્ટ વાત કરીને હાકેમોને ડરાવતા હતા. હઝરત સુફિયાન ષોરી રહ.એ હજ વેળા ખલીફા મન્સૂરને પકડીને કહયું : અમીરુલ મુઅમિનીન ! હઝરત ઉમર રદિ.એ એકવાર હજ ફરમાવી તો એમાં ૧૬ દીનારનો ખર્ચ થયો પણ હઝરત ઉમર રદિ. ફરમાવતા હતા કે, લાગે છે મેં તો આખો બયતુલ માલ ખાલી કરી દીધો. અને તમે જુઓ, ઉમ્મતનો બેહિસાબ માલ કોઈની પરવાનગી વગર ખર્ચ કર્યો છે. કયામતમાં એનો શું જવાબ આપશો ? મન્સૂર બિચારો કંઈ બોલી શકયો નહીં. પછી મન્સૂરે આપ રહ.ને કોઈ સરકારી જવાબદારી

સોંપવાનો ઈરાદો કર્યો તો આપ રહ. ક્યાંક સંતાય ગયા.

આ ઝમાનાના મશાઈખની સવાનેહ અને હાલાતનું વાંચન કરીએ છીએ તો આ વાત પણ સામે આવે છે કે ખલીફાઓ અને ગર્વનરો તરફથી એમને સરકારી હોદ્દાઓ અને જવાબદારીઓ સ્વીકારવાની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી. પણ આ બુઝુર્ગોએ એ સરકારી વ્યવસ્થા સાથે જોડાવાને મુનાસિબ સમજયું નહીં. કારણ કે તેઓ બુનિયાદી રીતે એ વ્યવસ્થાના વિરોધી હતા અને ઈસ્લામની સાચી તાલીમને મહફૂઝ રાખવા માંગતા હતા. ઈમામ અબૂ હનીફહ રહ. અને અન્ય બુઝુર્ગોને તો એ માટેની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. અને ઈમામ સાહેબ રહ.એ ઈન્કાર કર્યો તો આપ રહ.ને કેદ કરીને ભારે સજા આપવામાં આવી. કૂફાના ગર્વનર યઝીદે ઈમામ સાહેબ રહ.ને ખઝાનચીનો હોદ્દો આપવાની વાત કરી. આપ રહ.એ ઈન્કાર કરી દીધો. યઝીદે કસમ ખાયને કહયું કે અબૂહનીફાએ આ હોદ્દો સ્વીકારવો જ પડશે. દોસ્તોએ પણ ઈમામ સા. રહ.ને સમજાવ્યા પણ આપ રહ. અડગ રહયા અને ફરમાવ્યું : એનો હોદ્દો સ્વીકારું અને એ કોઈ મુસલમાનના કતલનું ફરમાન લખે અને હું એના ઉપર સહી કરું, એ કેવી રીતે બને ? એ ફકત મસ્જિદના દરવાજા ગણવાની જવાબદારી સોંપે તો એ પણ હું સ્વીકારીશ નહીં. યઝીદે ગુસ્સામાં આવીને રોજ દસ કોરડા લગાવવાની સજા આપી. એ સજા ઉપર અમલ થયો અને આપ રહ.એ સહન પણ કરી લીધી, પરંતુ પોતાની વાતે અડગ રહયા.

પછી ખલીફા મન્સૂરે આપ રહ.ને કાઝીનો હોદ્દો સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યો. આપ રહ.એ ઈન્કાર કરી દીધો અને કહયું કે, હું આ હોદ્દાને લાયક નથી. મન્સૂરે ગુસ્સામાં કહયું કે તમે જૂઠા છો. ઈમામ સાહેબે કહયું કે, હું જૂઠો છું તો પછી કાઝી બનવાને લાયક નથી, એ મારી વાત સાચી જ છે ને. મન્સૂરે કસમ ખાધી કે તમારે હોદ્દો સ્વીકારવો જ પડશે. જવાબમાં આપ રહ.એ પણ કસમ ખાધી કે હું હરગિઝ સ્વીકારીશ નહીં. મન્સૂરે ઈમામ સાહેબ રહ.ને જેલમાં નાંખી દીધા અને જયારે જીવ નીકળ્યો ત્યારે

જેલમાંથી નીકળ્યા.

તસવ્વુફના પ્રથમ દોરના બુઝુર્ગોની મહેનતનો મહાન ફાયદો

પ્રથમ દોરના બુઝુર્ગોની આ કાર્યપદ્ધતિ વાસ્તવમાં એ સમયની સરકારો, રાજવ્યવસ્થા અને કાર્યપ્રણાલી સામે એક પ્રકારનો એમનો વિરોધ હતો. તેઓ મુસલમાનોની રાજવ્યવસ્થા અને સામાજિક જીવવને પણ દોરે નબવી અને ખિલાફતે રાશિદહની જેમ સંપૂર્ણ ઈસ્લામી રંગમાં જોવા ચાહતા હતા.

આ બુઝુર્ગો દ્વારા સરકાર અને સત્તાથી દૂર રહેવા, બલકે એના વિરુદ્ધ રાહ અપનાવવાથી ઈસ્લામ અને મુસલમાનોને ઘણા ફાયદાઓ થયા, જેમ કે,

(૧) આ બુઝુર્ગો તે વેળાના વિશેષ સંજોગોમાં તઝકિયહ, બાતિની ઈસ્લાહ અને તરબિયત, ઈબાદત વગેરે બાબતો ઉપર વધારે ધ્યાન ન આપત તો ઈસ્લામ ફકત એક રાજવ્યવસ્થાનું નામ બનીને રહી જાત. રાજકીય કાવાદાવા અને હાર જીતના સમાચારો વચ્ચે એમણે અમલી રીતે પૂરવાર કરી બતાવ્યું કે, ફકત પ્રદેશો જીતવા અને સત્તા – શાસન કરવાનું નામ ઈસ્લામ નથી. ઈસ્લામ તો માનવ સમાજની સુધારણા, પ્રગતિ, ખેરખ્વાહી અને કેળવણીની એક સુંદર અને સર્વગ્રાહી વ્યવસ્થાનું નામ છે. ઈસ્લામ માણસને રૂહાની – આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો માર્ગ બતાવે છે. ખિલાફતે રાશિદહ પછીના દોરમાં આ બુઝુર્ગોની સેવાઓને બાદ કરવામાં આવે તો ઈસ્લામની હકીકત દુનિયા જીતવા નીકળેલા બાદશાહોની દાસ્તાનથી વધારે ન હોત.

(૨) ઈતિહાસ ગવાહી આપે છે કે ઈસ્લામી તાલીમ અને એની અસર ખલીફાઓ અને અમીરો વડે નહીં, બલકે આ બુઝુર્ગો મારફતે જ લોકો સુધી પહોંચી છે. ખલીફાઓ દેશ – પ્રદેશ જીતતા હતા, પણ લોકો સાથે સીધી રીતે સંપર્ક રાખતા ન હતા. ખુલફાએ રાશિદીનની જેમ તેઓની જીવનશૈલી ઈસ્લામી ન હતી. માટે તેઓની લશ્કરી જીત કે શાહી જીવનશૈલી લોકોમાં ઈસ્લામી તાલીમના પ્રચાર અને ઈસ્લામના ધાર્મિક

અને માનવીય ઉદ્દેશ્યને હાસિલ કરવા માટે કાફી ન હતી. એના માટે દિલો જીતવાની જરૂરત હતી અને આ કામ બુઝુર્ગો મારફતે જ શકય બન્યું.

(૩) અમીરો અને ખલીફાઓને એમના ગેર ઈસ્લામી તરીકાઓ વિશે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ટકોર કરનાર અને એમને ભૂલોનું ભાન કરાવનાર આ બુઝુર્ગો જ હતા. ઈમામ અબૂહનીફહ રહ., હઝરત સુફિયાન ષોરી રહ. ખ્વાજા ફુઝૈલ બિન અયાઝ રહ. શેખ હબીબ અજમી રહ. વગેરે બુઝુર્ગોએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નસીહત કરી અને પોતે પણ અમલી રીતે બાદશાહો સામે પુરવાર કર્યું કે સરકારી તંત્રના ખોટા કામોના કારણે જ અમે તમારાથી અલગ રહીએ છીએ. બાદશાહો અને સુલતાનો સત્તાના મદમાં ખુદાના અહકામ પણ ભૂલી જાય છે. આ બુઝુર્ગોએ એમને એહસાસ કરાવ્યો કે તમારા કામોનો હિસાબ કરનારું દુનિયામાં પણ કોઈ છે. દરબારની ખુશામતખોરીના શોરમાં આ બુઝુર્ગોની હકગોઈ દ્વારા જ હક અને ઈસ્લામની તરજુમાનીનો હક અદા થયો છે.

(૪) ધર્મની હેસિયતથી ઈસ્લામની સાચી તસ્વીર સમજવા માટે નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ અને સહાબા પછી આ બુઝુર્ગોનું જીવનચરિત્ર જ સ્ત્રોત ગણાય છે. ઈસ્લામનો રૂહાની ઈતિહાસ આ બુઝુર્ગો ઉપર જ આધારિત છે. જો તસવ્વુફ અને આ બુઝુર્ગોને ઈસ્લામી ઈતિહાસનો ભાગ ન ગણવામાં આવે તો ઈસ્લામના રૂહાની ઈતિહાસમાં મોટો શુન્યઅવકાશ સામે આવે છે.

(૫) આ બુઝુર્ગોની હિમ્મત, હકગોઈ અને રાજસત્તાથી દૂર રહીને ઈબાદત – ઈસ્લાહની કોશિશોનું એક સુંદર પરિણામ આ પણ સામે આવ્યું કે, ઈસ્લામી ખિલાફત, બાદશાહત અને સલતનતમાં બદલાય જવા છતાં ઈસ્લામની સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, ઈસ્લામી વિચારધારા, ઈબાદત અને રૂહાનિયતનો નિઝામ, ખુદાનો ખોફ, વગેરે બાબતો એના મુળ સ્વરૂપે જળવાય રહી. આ બધું સરકારી જવાબદારીઓમાં શામેલ હતું પણ એને અસલી સ્વરૂપે આ બુઝુર્ગોએ જ સાચવીને આગળ વધાર્યું. આ

બુઝુર્ગોની અથાગ મહેનત અને દઢતાની બરકતથી ધીરે ધીરે લોકોની અકીદત અને આસ્થાના કેન્દ્રો પણ બદલાય ગયાં. લોકોના દિલોમાં બાદશાહનું સ્થાન ખલીફા તરીકે ન રહયું. લોકો એમના દરેક આદેશો ઉપર અકીદતના બદલે સજાના ખોફથી અમલ કરતા હતા. બીજી તરફ આ બુઝુર્ગો પ્રતિ લોકોની અકીદત વધી ગઈ, લોકોને સમજાયું કે ઈસ્લામી સાચી તાલીમ અહિંયા જ મળી શકે છે. અને આમ અલ્લાહ તઆલાએ એના આ નેકદિલ હિમ્મતવાન બંદાઓ મારફતે દીને ઈસ્લામની સાચી તાલીમ અને તસ્વીર બચાવી લીધી.

જનાબ ખલીક અહમદ સાહેબના લખાણનો ખુલાસો હજુ ચાલુ છે, વચ્ચે એક બીજી વાત... ખલીક અહમદ સાહેબ અને અન્ય ઘણા બધા લેખકોએ તસવ્વુફની શરૂઆત બાબતે જે લખ્યું છે એનો મતલબ આ નીકળે છે કે, 'બનૂઉમય્યહ' દ્વારા રાજકાજમાં શુદ્ધ ઈસ્લામી પરંપરાઓ છોડવાના વિરોધ અને પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપે બુઝુર્ગોએ અલગ થઈને ઈબાદત, ત્યાગ, એકાંત કે ઈસ્લાહે અખ્લાક, ઈસ્લાહે મુઆશરહની જે પદ્ધતિ અપનાવી, એ પાછળથી તસવ્વુફની ચળવળ બની ગઈ.

ઘણા બીજા લેખકો અને સમીક્ષકો આ બાબતે થોડી હકારાત્મક વાત કરે છે, એમની વાતનો ખુલાસો આ છે કે, નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ અને ખુલફાએ રાશિદીનની રહેણી કરણી અને કાર્યપદ્ધતિમાં સાદગી હતી. દુનિયાની જાહોજલાલી વ્યકિતગત રીતે પણ રાજકાજમાં એમનું લક્ષ્ય ન હતી. આમ 'એહસાન' અને તસવ્વુફની રાહ ઉપર તેઓ ચાલતા જ હતા. પાછળથી જયારે અમીરો અને સુલતાનોએ કુરઆન, હદીસ, અને તઝકિયહની તાલીમને છોડી દીધી અને એના કારણે મુસ્લિમ સમાજમાં દીન – અને દુનિયા વચ્ચે અંતર વધારે વધવા લાગ્યું તો આપમેળે જ એવા નેક લોકો અને બુઝુર્ગોની હેસિયત લોકોમાં સામે આવવા માંડી જેઓ દુન્યાની જાહોજલાલી, સરકારી હોદ્દા અને ઠાઠમાઠથી દૂર રહેવા ચાહતા હતા, રહેણી કરણીમાં સાદગી અને અલ્લાહ તઆલાની ઈબાદત વધારે પસંદ કરતા હતા અને મઅરિફતે હક

માટે મુજાહદહ કરતા હતા. અને આમ છતાં મખ્લૂક પ્રત્યે નરમી, શફકત રાખીને ઈન્સાફ સાથે હુકૂમતની જવાબદારી પૂરી કરતા લોકોના વિરોધી પણ ન હતા.

<u>તસવ્વુફ અને સૂફિયાએ કિરામનો બીજો દોર (ત્રીજી સદી હિજરી)</u>

ખિલાફતે રાશિદહ પછી ઈસ્લામી ઈતિહાસના પ્રથમ દોરની મહત્વની ઘટના ખિલાફતનું બાદશાહતમાં બદલાય જવું હતું. એનાથી અમીરો અને ખલીફાઓમાં, તથા એમની નીતિઓમાં જે પરિવર્તન આવ્યું એના નુકસાનો આપણે ઉપર વાંચી ગયા. આ દોરના સૂફિયાએ કિરામે પોતાના અમલ અને કથનો – વિચારો દ્વારા એ ખરાબીઓ વિરુદ્ધ પોતાની પ્રતિક્રિયા આપી અને ઈસ્લામની સાચી તસ્વીર રજૂ કરીને પોતાની ફરજ અદા ફરમાવી.

ત્યાર બાદ સૂફિયાએ કિરામનો આ બીજો દોર અને તબક્કાનો સમયગાળો આઠમી અને નવમી સદી ઈસવી ગણી શકાય. મુસ્લિમ ઈતિહાસનો આ સમયગાળો મુસલમાનો ઉપર યૂનાની ફિલોસોફીના પ્રભાવનો હતો.

મિસરનું શહેર ઈસ્કન્દરીયહ (Alexandria) તે વેળા યૂનાની વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર હતું. બનૂઉમય્યાના ઝમાનામાં મુસલમાનો ઉપર યૂનાની ફિલોસોફીનો પ્રભાવ ફકત તબીબી (મેડીકલ) વિદ્યાઓ પૂરતો હતો. પછી ખિલાફતે અબ્બાસિયહમાં અન્ય વિદ્યાઓ અને પુસ્તકો પણ અરબીમાં આવ્યા. બલકે હારૂન રશીદે બયતુલ હિકમતની સ્થાપના કરીને વિવિધ કાબેલ લોકોને ફકત આ જ કામ ઉપર લગાડી દીધા કે યૂનાનની તર્ક આધારિત ફિલોસોફીનો અરબી ભાષામાં અનુવાદ કરીને મુસલમાનોને પણ એની તાલીમ આપવામાં આવે. પછી મામૂન રશીદના ઝમાનામાં આ ચલણ ઓર વધી ગયું. સરકારી સ્તરે એણે રોમના બાદશાહને પત્ર લખીને કિતાબો મંગાવી. રોમના બાદશાહે એના સલાહકારો સાથે મશ્વેરો કર્યો તો એમણે સલાહ આપી કે, આ વિદ્યા મુસલમાનો શીખશે તો એમની ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને ઈમાન કમઝોર જ

કરશે. એટલે મોકલવામાં કોઈ વાંધો નથી. મામૂને ઈસ્હાક કિન્દીને અનુવાદ ઉપર નક્કી કર્યો અને બયતુલ હિકમતના કેટલાયે વિદ્વાનોને રોમ, આર્મેનિયા, મિસર, શામ વગેરે સ્થળોએ આવા પુસ્તકો શોધવા મોકલ્યા. મામૂન રશીદનો શોખ હદથી વધારે હતો. અઠવાડિયામાં એકવાર દરબારમાં ચર્ચા અને વાદ – વિવાદ (મુનાઝરહ)ની મજલિસનું આયોજન પણ કરતો હતો.

આખરે આ ફિલોસોફીએ એની અસર દેખાડી, પરિણામે મામૂન પોતે અકાઈદમાં 'મુઅતઝિલી' બની ગયો અને લોકોમાં પણ અકાઈદ બાબતે મુઅતઝિલહ ફિરકાનો પ્રભાવ વધવા લાગ્યો. આ અકીદાના પ્રભાવે મામૂનનો અકીદો બની ગયો કે કુરઆન, અલ્લાહ તઆલાનું કલામ હોવા છતાં, અંતે તો એ દુનિયાની વસ્તુઓની જેમ નષ્ટ થનાર વસ્તુ જ છે. ઈમામ અહમદ બિન હમ્બલ રહ.ને આ અકીદાનો વિરોધ કરવાના કારણે જ સજા આપવામાં આવી હતી. દરેક બાબતને, વિશેષ કરીને તવહીદ, રિસાલત, આખિરત, કયામત, મુઅજિઝહ, જન્નત, દોઝખ વગેરે અકાઈદને પણ તર્ક અને બુદ્ધિની એરણે તોળવાની યુનાની ફિલોસોફીની તાલીમના કારણે મુસલમાનોના અકીદાઓની બુનિયાદ કમઝોર પડવા લાગી. યૂનાની ફિલોસોફી (તર્કવાદ – બુદ્ધિવાદ)ના પ્રભાવે મુસલમાનોના બુનિયાદી અકીદાઓમાં કમઝોરી અને ઈમાન અને તવહીદમાં શંકાઓ પેદા થવા લાગી.

આ ઝમાનામાં ઈસ્લામી અકાઈદ અને ઈસ્લામી તાલીમની હિફાઝત કરવા માટે મુસ્લિમ વિદ્વાનોની એક મોટી જમાઅતે પણ યૂનાની ફિલોસોફીની તાલીમ લીધી. પછી તર્કવાદ અને બુદ્ધિવાદના સિદ્ધાંતો મુજબ જ ઈસ્લામી આદર્શોને પૂરવાર કરવા અને યૂનાની ફિલોસોફીને ખોટી પૂરવાર કરવાના સફળ પ્રયાસો કર્યા.

❑ બીજી તરફ આ જ ઝમાનામાં હઝરત બાયઝીદ બુસ્તામી રહ., હઝરત ઝુન્નૂન મિસરી રહ., હઝરત જુનૈદ બગદાદી રહ. વગેરે સુફિયાએ કિરામે 'ઈશ્કે ઈલાહી' વડે તર્ક અને બુદ્ધિવાદનો મુકાબલો

કર્યો. એમણે લોકોને સમજાવ્યું કે તર્ક અને બુદ્ધિ વડે મંઝિલ નથી મળી શકતી. આજે જે બાબતને આપણી અક્કલ દુરુસ્ત કહે છે, થોડા સમય પછી આપણે એને ખોટી કહીએ છીએ. માટે ખુદા તઆલા અને દીને ઈસ્લામના સિદ્ધાંતોને તર્કની એરણે પારખવાના બદલે 'ઈશ્કે ઈલાહી'માં ડૂબીને એની મજા માણવાની જરૂરત છે. સૂર્યના કિરણોને જકડવાના બદલે દિલના અંધારાને ઓળખીને જીવનના અંધારાને અજવાળવાની જરૂરત છે.

❑ બનૂઉમય્યહનો ઝમાનો સત્તા અને સલતનતના રોફ – દબદબાનો ઝમાનો હતો, ત્યારના બુઝુર્ગોએ ખુદાનો ખોફ અને તોબા ઉપર ભાર આપીને લોકોના દિલો ઉપરથી એ દબદબાની અસર ખતમ કરવાની કોશિશ કરી હતી. આ બુઝુર્ગો હમેંશા મુહબ્બ્તે ઈલાહીમાં મસ્ત રહેતા હતા.

❑ તર્કવાદ અને ફિલોસોફીની અસરે લોકોમાં ઈસ્લામી અકાઈદ અને અહકામ બાબતે ભારે અસમંજસ અને શંકા કુશંકાઓ જન્મ લઈ રહી હતી. એના ઈલાજ સ્વરૂપે જ મુહબ્બતે ઈલાહી જગાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. હઝરત બાયઝીદ બુસ્તામી રહ.ની તાલીમની બુનિયાદ હુબ્બે ઈલાહી જ હતી. હઝરત મઅરૂફ કરખી રહ. ઈસ્તેગ્રાક ઉપર વધુ ધ્યાન આપતા હતા. આમ આ રીતે આ બુઝુર્ગોએ એમના સમયની વિશેષ જરૂરત ઉપર ધ્યાન આપીને એહસાન અને તઝકિયહના ઈસ્લામી હિસ્સાને જીવંત રાખ્યો.

❑ ઈમામ અહમદ બિન હમ્બલ રહ. પણ આ જ સમયના બુઝુર્ગ છે. સામાન્ય પણે એમની ગણના સૂફીઓમાં નથી કરવામાં આવતી. અલબત્ત આપ રહ. હદીસના વિદ્વાન હતા, એટલે 'ઝુહદ'ની હદીસો એમની સામે હતી. સૂફીઓની તાલીમ અને પ્રણાલીથી તેઓ પ્રભાવિત હતા. કદી કદી સૂફિયાએ કિરામની મજલિસોમાં શરીક પણ થતા હતા અને સૂફીઓની હિકમત ભરી વાતો અને બાતિની અખ્લાક બાબતે એમની વાતોથી પ્રભાવિત પણ હતા. (મકાલાતે ઈહસાની :

૧૭૪–૧૮૩)

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સૂફી વિચારધારા એક કદમ આગળ વધી હતી. પહેલા દોરના બુઝુર્ગો અને મશાઈખ ખુદાનો ખોફ જગાવીને લોકોને ઈબાદત અને દીન ઉપર અલમ કરવાની પ્રેરણા આપતા હતા. આ બીજા દોરના મશાઈખની કેળવણી આ હતી કે દોઝખના અઝાબથી ડરીને કે જન્નતની નેઅમતોની લાલચમાં ઈબાદત ન કરો, બલકે અલ્લાહ તઆલાની ઈબાદત એની મુહબ્બત પામવા ખાતર કરવામાં આવે.

શાહ વલીયુલ્લાહ રહ. હમ્આતમાં ફરમાવે છે : આ દોરના અહલે કમાલનું તસવ્વુફ આ હતું કે તેઓ અલ્લાહ તઆલની ઈબાદત દોઝખના અઝાબથી ડરીને અથવા જન્નતની નેઅમતોની લાલચમાં ન કરતા હતા. બલકે ઈબાદતની પ્રેરણા એમના દિલમાં ખુદા પ્રત્યેની મુહબ્બતનો જઝબો હતો. (રસાઈલે શાહ વલીયુલ્લાહ,૧ : ૪૧)

તસવ્વુફ અને સૂફિયાએ કિરામનો ત્રીજો દોર
(ચોથી સદી હિજરી / દસમી સદી ઇસ્વી)

આ ત્રીજો દોર દસમી સદી ઈસ્વી ઉપર આધારિત છે. શેખ અબૂસઈદ ઈબ્ને અરબી રહ. (મૃ. ૯૫૨ ઈ.) શેખ અબૂમુહમ્મદ અલખુલદી રહ. (મૃ. ૯૫૯ ઈ.) શેખ અબૂનસ્ર સર્રાજ રહ. (મૃ. ૩૭૮ હિ./૯૮૮ ઈ.) શેખ અબૂતાલિબ મક્કી રહ. (મૃ. ૩૮૬ / ૯૯૬ ઈ.) શેખ અબૂબક્ર રહ. (મૃ. ૧૦૦૦ ઈ.) શેખ અબૂઅબ્દુર્રહમાન સુલમી રહ. (મૃ. ૪૨૧ હિ./ ૧૦૨૧ ઈ.)વગેરે મશાઈખ આ દોરના તસવ્વુફના અકાબિર છે.

આ ઝમાનામાં લગભગ ચારેવ ઈમામોની ફિકહ સંપાદિત થઈને આગળ વધી રહી હતી. નવા ઈજતેહાદની ગુંજાઈશ ન હતી. અલબત્ત લોકોમાં અને શાસકોમાં પણ ફિકહી અહકામથી બચવા માટે હીલાબાઝી અપનાવવાનું ચલણ વધી રહયું હતું. ફિકહી અહકામોમાં ઈમામોના ઈખ્તેલાફના કારણે બદલાતા હુકમો, તેમજ વિવિધ હુકમો માટે જે દલીલ

અને મકસદ બતાવવામાં આવતા એના આધારે લોકો શરઈ અહકામથી છુટવાના બહાનાઓ શોધવા લાગ્યા. પરિણામે શરઈ અહકામની રૂહ કમઝોર પડવા લાગી. ફિકહની પ્રગતિ જોતાં અને લોકોમાં ઈલ્મે ફિકહની તાલીમનો શોખ – ફેલાવો જોતાં આ સ્થિતિ ઉદભવવી સ્વભાવિક હતી. આ દોરના સુફિયાએ કિરામ રહ.એ દીનની રૂહ અને સાચા મકસદની જાગૃતિ અને સમજ કેળવવા માટે તેમજ દિલની ઈસ્લાહ અને અખ્લાકની સુધારણા તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું.

در کنز و ہدایہ نتواں دید خدارا

آئینہ دل بیں کہ کتابے بہ ازیں نیست

આ મકસદને પાર પાડવા સુફિયાએ કિરામ રહ.એ એ સમયની જરૂરતો અને લોકોના સ્વભાવને અનુરૂપ પ્રણાલી અપનાવી. એટલે કે ઈલ્મી અને અમલી બન્ને રીતે પોતાનો સંદેશ લોકો સુધી પહોંચાડયો. આ જરૂરતને અનુલક્ષીને આ જ દોરમાં તસવ્વુફની કિતાબો લખવામાં આવી. એહસાન, તઝકિયહ અને બાતિની અખ્લાક – અહવાલને લગતા વિષયો ઉપર કિતાબો લખવામાં આવી. સાથે જ આગલા મશાઈખના હાલાત પણ કલમબંદ કરવામાં આવ્યા. જેથી એનાથી માર્ગદર્શન મેળવી શકાય. ફિકહ અને ફિકહી અહકામની તાલીમ માટે આ જ રીત અપનાવવામાં આવી હતી. હવે આ જ રસ્તે લોકોમાં 'ફિકહે બાતિન' એટલે કે શરઈ અહકામની રૂહ પેદા કરવાની કોશિશો કરવામાં આવી.

❑ શેખ અબુન્નસ્ર સર્રાજ રહ.એ કિતાબુલ્લુમઅ નામી કિતાબ લખી.

❑ શેખ અબૂતાલિબ મક્કી રહ.એ કૂતુલ કુલૂબ નામી કિતાબ લખી. જેમાં ઘણે અંશે ફિકહી કિતાબો જેવો જ અંદાજ અને તરતીબ અપનાવવામાં આવી, પણ દરેક બાબતમાં દિલની હાલત અને રૂહાનિયતની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ઈમાન, નમાઝ, રોઝા, ઝકાત, હજ, નિકાહ, તિજારત, વગેરે વિષયોના મહત્વના ફિકહી અહકામ અંગે લખ્યા પછી દરેક વિષયે ફઝીલત, ઈખ્લાસ, નિય્યત, વગેરેને લગતી

હદીસો, કિસ્સાઓ દ્વારા ઘણી જ અસરકારક રીતે બાતેની પાસાંઓનું પણ વર્ણન કર્યું છે.

❑ શેખ અબૂઅબ્દુર્રહમાન સુલમી રહ.એ 'તબકાતુસ્સૂફિયહ' નામી કિતાબ લખી. જેમાં પાછલા અનેક બુઝુર્ગોના હાલાત તબક્કાવાર લખવામાં આવ્યા છે. શેખ અબુબક્ર રહ.એ અત્તઆરુફ લિ મઝહબિ અહલિત્તસવ્વુફ નામી કિતાબ લખી છે. જેમાં ઈસ્લામના બુનિયાદી સિદ્ધાંતો વર્ણવીને લખ્યું છે કે અહલે તસવ્વુફ પણ આ સિદ્ધાંતો ઉપર ઈમાન રાખે છે.

આ સદીના તસવ્વુફની એક વિશેષ બાબત આ પણ છે કે તસવ્વુફની તાલીમ એક વ્યવસ્થિત અને સંગઠિત ચળવળ બની ગઈ હતી. અને તસવ્વુફને લગતી પરિભાષાઓ અને વિશેષ શબ્દો પણ પ્રચલિત થઈ ગયા હતા.

આ ઝમાનામાં સૂફિયાએ કિરામની અલગ અલગ જમાઅતો પણ બનવા માંડી હતી. અલબત્ત ત્રણેવ બાબતો ૧. કિતાબોનું સંપાદન, ૨. તસવ્વુફના વિષયની વિશેષ પરિભાષાઓ અને શબ્દો અને ૩. વિવિધ જમાઅતો – સમુહો.. હજુ આરંભિક દોરમાં હતા. સિલસિલા હજુ બન્યા ન હતા. કિતાબોમાં બધા જ વિષયો શામેલ ન હતા. અને તસવ્વુફની તાલીમ માટે જે શબ્દો, પરિભાષાઓ વપરાતી હતી એ અધુરી હતી.

ઈસ્લાહ વ તરબિયતની એક સંપૂર્ણ વિદ્યા બનવા માટે તસવ્વુફના કાફલાએ ત્યાર પછી પણ ઘણી લાંબી મજલ કાપવી પડી અને છેક તેરમી સદી ઈસ્વીમાં જઈને વિવિધ સિલસિલાઓ, એમની કાર્યપ્રણાલી અને પરિભાષાઓ અલગ થયા અને આ કેળવણીની આ વિદ્યા એના શિખરે પહોંચી.

પાંચમી સદી હિજરી (અગિયારમી સદી ઈસ્વી) માં તસવ્વુફ

શેખ અબૂ નુઐમ અસ્ફહાની રહ.,(મૃ.૧૩૦૮ ઈ.) શેખ અબૂલકાસિમ કુશયરી રહ., (મૃ.૧૦૭૨ ઈ.) શેખ અલી હુજવીરી રહ., (મૃ.૧૦૭૯ ઈ.) શેખ અબ્દુલ્લાહ અન્સારી રહ. (મૃ.૧૦૮૮ ઈ.) શેખ

અબૂસઈદ અબૂલખૈર રહ. (મૃ.૧૦૪૯ ઈ.) વગેરે અગિયારમી સદીમાં તસવ્વુફના મશ્હૂર મશાઈખ છે.

શૈખ અબૂનુએૈમ રહ.એ હઝારો બુઝુર્ગો અને મશાઈખના હાલાત – જીવન ચરિત્ર હિલ્યતુલ અવલિયામાં ભેગા કર્યા છે. દસ ભાગો આધારિત આ કિતાબ ઘણી જ માહિતીસભર અને લાભદાયી છે.

શેખ અબુલકાસિમ કુશયરી રહ. તસવ્વુફના મશ્હૂર ઈમામ અને તસવ્વુફની મશ્હૂર કિતાબ રિસાલહ કુશયરિયહના લેખક છે. તસવ્વુફ ઉપર કરવામાં આવતા અનેક પ્રશ્નો અને ટીકાઓના એમણે દલીલબદ્ધ જવાબો આપીને તસવ્વુફને શરીઅત અને સુન્નત મુજબ હોવાનું પુરવાર કર્યું છે.

શેખ અલી હુજવીરી રહ.ની કિતાબ કશ્ફુલ મહજૂબ, ફારસી ભાષામાં તસવ્વુફની પ્રથમ કિતાબ ગણાય છે.

શેખ અબૂસઈદ અબૂલ ખૈર રહ., શેખ બુ અલી સીનાના સમકાલીન છે. શેખ અબૂસઈદ અબૂલ ખૈર રહ. પોતે પણ મોટા સૂફી હતા. મવલાના શિબ્લી રહ. લખે છે કે મુશ્કેલ મસાઈલમાં બુ અલી સીના શેખ અબૂસઈદ રહ.થી માર્ગદર્શન મેળવતા હતા અને આ પત્રાચાર આજે પણ મોજૂદ છે.

આ સદીમાં તસવ્વુફની સ્થિતિ જોઈએ તો :

લોકોમાં તસવ્વુફ મકબૂલ બની રહયું હતું. હનફી, શાફેઈ અને હમ્બલી દરેક મસ્લકના મશાઈખ તસવ્વુફમાં આગળ પડતા હતા. જેમ કે શેખ હુજવીરી રહ. હનફી હતા. શેખ અસ્ફહાની રહ. શાફેઈ હતા અને શેખ અબૂઅબ્દુલ્લાહ હમ્બલી હતા.

તસવ્વુફ, શરીઅતનો જ એક ભાગ છે, એ સ્પષ્ટ કરવા માટે ભરપૂર લખાણ અને માહિતી ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી હતી. પરિણામે હવે પછી ઉલમાએ કિરામની મોટી જમાઅત તસવ્વુફ પ્રતિ આકર્ષિત થઈ.

<u>તસવ્વુફ છઠ્ઠી–સાતમી સદી હિજરીમાં (બારમી–તેરમી સદી ઈસ્વી)</u>

બારમી સદી, ઈસ્લામી તસવ્વુફના ઈતિહાસમાં વિશેષ મહત્વ ધરાવે

છે. સૂફી વિચારધારા આ સદીમાં સંપૂર્ણપણે સંપાદિત થઈ ગઈ. સંપૂર્ણ વિદ્યા અને કળાનું સ્થાન મેળવી લીધું હતું. અમુક રૂહાની સિલસિલા પણ શરૂ થયા જે તેરમી સદીમાં આગળ વધ્યા. આ સદીમાં તસવ્વુફના ઉત્થાન, પ્રગતિ અને પ્રચારને સમજવા માટે ઈમામ ગિઝાલી રહ. (મૃ.૧૧૧૧ ઈ./ ૫૦૫ હિ.) શેખ મુહયુદ્દીન ઈબ્ને અરબી રહ. (મૃ. ૧૨૪૦ ઈ./ ૬૩૮ હિ.) શેખ અબ્દુલ કાદિર જીલાની રહ. (મૃ.૧૧૬૬ હિ./૫૬૧ ઈ.), શેખ શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દી રહ. (મૃ. ૧૨૩૪ ઈ./ ૬૩૨ હિ.)નું યોગદાન સૌથી વધારે છે.

ઈમામ ગિઝાલી રહ. મોટા આલિમ વિદ્વાન હતા. સામાન્ય લોકોમાં અને અમીરોમાં પણ એમનો દબદબો હતો. સૈંકડો અમીરો પણ એમના દર્સમાં શરીક થતા હતા. નિઝામુલ મુલ્ક દ્વારા એમને મદરસા નિઝામિયહના શેખ બનાવવામાં આવ્યા હતા. પોતાની ઈલ્મી કાબેલિયતના પ્રતાપે આપ રહ. મોટા સરકારી વઝીરોના સમકક્ષ ગણાતા હતા. પરંતુ છેવટે બધું છોડીને જંગલોમાં નીકળી પડયા. અને સૂફી સિલસિલામાં જોડાયને શેખ અબૂઅલી ફારન્દી રહ.ની સોહબતમાં રહીને બાતેની ઈસ્લાહની મંઝિલ પૂરી કરી. સૂફીઓની સોહબતનું પરિણામ એ આવ્યું કે એમણે તસવ્વુફને બાતેની ઈસ્લાહના એક ઈસ્લામી તરીકા તરીકે સ્વીકાર કરીને એના શરઈ – ઈસ્લામી હોવાનો એકરાર કર્યો, બલકે પોતે પણ પછી એ જ રંગે રંગાય ગયા. અને તસવ્વુફની એ જ અસર હેઠળ એમણે ઈહયાઉલ ઉલૂમ સંપાદન ફરમાવી.

મવલાના ગીલાની રહ. ફરમાવે છે : એક ઝમાનામાં એમનો હાલ એવો હાલ હતો કે, કોઈ બાબત ખોટી હોય તો ગમે તેવા મોટા માણસને શકય એટલા કડક શબ્દોમાં ચોખ્ખું સંભળાવી દેતા હતા. અને પછી નફસની ઈસ્લાહ અને સુધારણા માટે મુજાહદહ શરૂ કર્યા અને સુલૂક માટે અસામન્ય તકલીફો ઉઠાવી તો પરિણામ એ આવ્યું કે, એમની ઉપર સવાર ઈલ્મનો ગર્વ – ગુરૂર, દબદબાનો શયતાન અને પાછળ પડેલું

સરદારી – નેતાગીરીના શોખનું કુતરું રફુચક્કર થઈ ગયું. દિલ – અંતરનો ઉભરો શમી ગયો. અને દરેક પ્રકારની જાહેરી રીત – રસમ છોડી દીધી.

હવે સ્થિતિ આ હતી કે લોકો એમના વિરુદ્ધ વિવિધ તરીકાઓથી ફિત્નાઓ ભડકાવતા હતા, એમની વાતો ઉપર ટીકા – પ્રશ્નો કરીને ખોટી કહેતા, અને આપને બદનામ કરતા, હાકેમો સુધી આપની શિકાયતો પહોંચાડવામાં આવતી, પણ અલ્લાહનો આ બંદો સુકૂન અને ખામોશી સાથે બધી વાતોને બરદાશ્ત કરતો અને જરાયે પ્રભાવિત થતો ન હતો. બલકે જવાબ આપવાની પણ તસ્દી લીધી નહીં. (મકાલાતે એહસાની : ૧૦૨)

અલબત્ત ઈહયાઉલુ ઉલૂમમાં દિલની બીમારીઓ બાબતે અને શરીઅતની રૂહને સાચવવાની તાકીદ કરવા હેતુ અમીરો, બાદશાહો, ઉલમા અને વિદ્વાનો, દરેકની ભારે ટીકા કરીને એમને જગાડવાના પ્રયત્નો કર્યા છે.

ઈમામ ગિઝાલી રહ.એ તસવ્વુફને એક વિદ્યા, નફસની ઈસ્લાહ અને કેળવણીની સંપૂર્ણ રીત – પ્રણાલી તરીકે સંપાદન ફરમાવી. આગલા બુઝુર્ગો જેમ કે ઈમામ કુશયરી રહ. શેખ અબૂ તાલિબ મક્કી રહ. વગેરેએ અત્યાર સુધી જે કંઈ લખ્યું હતું અને જે કંઈ આ બધા બુઝુર્ગોની તાલીમ આપ રહ. સુધી પહોંચી હતી એ બધાને એમણે પ્રથમ પોતે ઘોળીને પી ગયા અને પછી તસવ્વુફનો ફલસફો (પ્રણાલી અને વિચારધારા) સંપાદન ફરમાવી.

અલ્લામા ઈબ્ને ખલ્દૂન ફરમાવે છે કે, ઈમામ ગિઝાલી રહ.એ ઈહયાઉલ ઉલૂમમાં સૂફીયાએ કિરામ ઈબાદત અને મુજાહદહ માટે જે વિશેષ શબ્દો – પરિભાષાઓ વાપરતા હતા એનો મતલબ સ્પષ્ટ કર્યો. સૂફીઓનો તરીકો સ્પષ્ટ ફરમાવ્યો, અને એમની આ ખિદમતની બરકતથી ઈલ્મે તસવ્વુફ એક આગવી વિદ્યા અને નફસની કેળવણી – સુધારણાની આગવી કળા બની ગયું. એમના પહેલાં તસવ્વુફનો તરીકો

લગભગ 'ઈબાદત'નું જ નામ હતું.

બાદશાહો અને અમીરોથી દૂર રહેવા જેવી આગલા સૂફીયાએ કિરામે જે પરંપરા અને અમુક વિશેષ આદતો અપનાવી હતી, એના વિશે ચર્ચા કરીને ઈમામ ગિઝાલી રહ.એ એની શરઈ રીતે દલીલો આપીને એ પરંપરાઓને દુરૂસ્ત પૂરવાર ફરમાવી.

શેખ અબ્દુલ કાદિર જીલાની રહ.ના મવાઈઝ દ્વારા પણ તસવ્વુફને ઘણો ફાયદો થયો. તસવ્વુફ દ્વારા ઈસ્લામના સિદ્ધાંતો અને અખ્લાકની લોકોને તાલીમ આપવા માટે એમણે પોતાના વઅઝમાં ઘણી અસરકારક રીત અપનાવી. એમની આ સેવા ઈસ્લામી ઈતિહાસની યાદગાર બાબત છે. આપ રહ.ની વઅઝ એટલી અસરકારક અને મકબૂલ રહેતી હતી કે અમુક વેળા તો એક એક મજલિસમાં સિત્તેર હઝાર લોકો શરીક થતા હતા. ગુન્યતુત્તાલિબીન, ફુતૂહુલ ગૈબ, ફુયૂઝાતે રબ્બાનિયહ આપ રહ.ની મશ્હૂર કિતાબો છે.

જેટલી અસર આપ રહ.ના વઅઝમાં હતી, પોતે પણ એટલા જ નરમ, સાદા અને સરળ વ્યકિત હતા. નાના મોટા દરેકનું સન્માન કરતા હતા. બા અખ્લાક અને વિશાળ દિલ – મન ધરાવતા હતા. કમઝોરો અને ગરીબો સાથે બેસતા હતા. કોઈ અમીરના સન્માન માટે કદી ઉભા થતા ન હતા.

અત્રે એ પણ યાદ કરી લઈએ કે શેખ મુઈનુદીન ચિશ્તી અજમેરી રહ.(જન્મ : ૧૧૪૧ ઈ. મૃ. ૧૨૩૬ ઈ.) બે વાર શેખ અબ્દુલ કાદિર જીલાની રહ.ને મળ્યા છે. પ્રથમ આપ પોતાના શેખ ખ્વાજા ઉસ્માન હારૂની (હરવની) રહ. સાથે હતા અને બીજી વાર ૫૭ દિવસ હઝરત જીલાની રહ.ની સેવામાં રહયા હતા. શેખ મુહયુદ્દીન ઈબ્ને અરબી રહ.(મૃ. ૧૨૪૦ ઈ./૬૩૮ હિ.) અને શેખ શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દી રહ.(મૃ. ૧૨૩૪ ઈ./૬૩૨ હિ.)ના તો આપ સમકાલીન હતા. આગળ આવી રહયું છે કે સિલસિલાઓની મજબૂત રચના અને ખાનકાહોની સ્થાપનામાં આ બુઝુર્ગોનું મહાન યોગદાન છે, અને જયારે આ બુઝુર્ગો

થકી કાદરી, સુહરવર્દી સિલસિલાઓ જીલાન અને બગદાદ વગેરે સ્થળોએ સંગઠિત કરી રહયા હતા, એ જ દિવસોમાં ભારતમાં ખ્વાજા મુઈનુદ્દીન ચિશ્તી રહ. ચિશ્તી સિલસિલાની સ્થાપના કરી રહયા હતા.

બારમી સદીના અંતમાં બે અન્ય મહાન બુઝુર્ગો પેદા થયા. આ બુઝુર્ગોએ તસવ્વુફને તે દરેક વસ્તુ આપી જેની જરૂરત હતી. શેખ મુહયુદ્દીન ઈબ્ને અરબી રહ. અને શેખ શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દી રહ.

શેખ મુહયુદ્દીન ઈબ્ને અરબી રહ. મુળ સ્પેનના વતની છે. સ્પેનમાં જ તાલીમ લીધી પછી સ્પેનના દરેક શહેર ઉપરાંત પૂર્વમાં આવ્યા, મિસર, હિજાઝ, બગદાદ બધા જ વિસ્તારોમાં ગયા. એકંદરે આખું જીવન આવી સફરમાં જ પુરું થયું. ૧૨૪૦ હિ.માં આપની વફાત થઈ. લગભગ ૫૦૦ કિતાબો એમણે લખી છે. ફુસૂસુલ હિકમ અને ફુતૂહાતે મક્કીયહ મશ્હૂર કિતાબો છે. 'વહદતુલ વુજૂદ'ની માન્યતા (વિચારધારા) સૌપ્રથમ આપ રહ. દ્વારા જ તસવ્વુફમાં આવી છે. વહદતુલ વુજૂદ ચિશ્તીયા બુઝુર્ગોની પણ વિશેષતા ગણાય છે.

શેખ શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દી રહ. પણ આ સદીના બુઝુર્ગ છે. અવારિફુલ મઆરિફ આપ રહ.ની મશ્હૂર કિતાબ છે.

તસવ્વુફના અનેક મસાઈલ, ખાનકાહ, શેખ અને મુરીદ વગેરે બાબતો ઉપર વિસ્તારથી એમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તસવ્વુફની સઘળી બાબતો ઉપરાંત એમાં ખાનકાહી પ્રણાલી વિશે પણ વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેરમી સદીમાં જયારે સિલસિલાઓની રચના અને પ્રસાર થયો તો બીજા સિલસિલાના બુઝુર્ગોએ પણ આ કિતાબને પોતાની તાલીમમાં મુખ્ય સ્થાન આપ્યું. ચિશ્તી મશાઈખની તાલીમમાં આ કિતાબ વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. શેખ ફરીદુદ્દીન ગંજશકર રહ. મુરીદોને આ કિતાબનો દર્સ આપતા હતા. ઈબ્ને ખલ્કાન લખે છે કે છેલ્લી ઉમરમાં આપ રહ. જ શયખુલ મશાઈખ હતા.

શેખ સઅદી રહ. જયારે શેખે કામિલની શોધમાં નીકળ્યા તો શેખ શિહાબુદ્દીન રહ.ના દરવાજે જઈને ઉભા રહયા. શેખ સઅદી રહ.એ

પોતાની શાયરીમાં એમની તાલીમનો નિચોડ વર્ણવ્યો છે કે :

પોતાની ખૂબીઓ અને બીજાની બુરાઈઓ જોવાથી બચતા રહો.

مرا پیر دانائے فرخ شہاب -- دو اندرز فرمود بر روئے آب

یکے آنکہ بر خویش خود بیں مباش -- دگر آنکہ بر غیر بد بیں مباش

સૂફિયાએ કિરામ એમની ઈબાદતો અને ઝિક્ર – અઝકાર ઉપરાંત લોકસેવા અને ખિદમતે ખલ્કની પણ અનેરી સેવા કરતા હતા. જરૂરત પડયે ખાનકાહોથી બહાર નીકળીને હુકૂમત અને સરકારી હોદ્દેદારોને નસીહત કરતા હતા. સુલતાન સંજરના મોટા ભાઈ મુહમ્મદ બિન મલિક શાહને ઈમામ ગિઝાલી રહ.એ એક હિદાયતનામું લખીને મોકલ્યું હતું. જે 'નસીહતુલ મુલૂક'ના નામે આજે પણ મશ્હૂર છે.

શેખ અબ્દુલ કાદિર જીલાની રહ. પણ સરકારી અમલદારોને કડક શબ્દોમાં ઝુલમ કરવાથી રોકતા હતા. એકવાર એક હાકેમ આપની સેવામાં આવ્યો અને અશ્રફીઓની દસ થેલી આપ રહ.ની સેવામાં રજૂ કરી. આપ રહ.એ લેવાથી ઈન્કાર કર્યો. એણે આગ્રહ કર્યો તો આપ રહ.એ બન્ને હાથમાં એક એક થેલી પકડીને નીચોડી તો એમાંથી લોહી ટપકવા માંડયું. પછી આપ રહ.એ ફરમાવ્યું : હે અબુલ મુઝફ્ફર ! તને શરમ નથી આવતી, લોકોનું લોહી ચૂસીને મારી પાસે આવે છે !

તસવ્વુફના મહાન સૂફી શાયરો પણ આ જ સદીમાં થઈ ગયા.

શેખ હકીમ સીનાઈ રહ. શેખ નિઝામી ગંજવી રહ. અને ખ્વાજા ફરીદુદ્દીન અત્તાર રહ.

મવલાના શિબ્લી રહ. લખે છે :

શાયરી અસલ મેં ઈઝહારે જઝબાત કા નામ હે. તસવ્વુફ સે પેહલે જઝબાત કા વુજૂદ હી ન થા. કસીદહ : ખુશામદ કા નામ થા. મષ્નવી : વાકેઆ નિગારી થી. ગઝલ : ઝબાની બાતેં થીં. તસવ્વુફ કા અસલી ખમીર ઈશ્કે હકીકી હે. જો સર તા પા જઝબહ ઓર જોશ હે. ઈશ્કે હકીકી કી બદોલત ઈશ્કે મજાઝી કી કદ્ર હુઈ, ઓર ઉસ આગ ને તમામ

સીના વ દિલ ગરમા દીયે. અરબાબે દિલ એક તરફ, અરબાબે હવસ કી બાતોં મેં ભી તાસીર આ ગઈ.

આ શાયરોની ખિદમતને સમજવા માટે મવલાના રૂમી રહ.નો એક શે'ર કાફી છે :

عطار روح بود و سنائی دو چشم او -- ما از پس سنائی و عطا آمدیم

શેખ ફરીદુદ્દીન અત્તાર રહ. એ શાયરીના દરેક પ્રકારોમાં તસવ્વુફનું વર્ણન ફરમાવ્યું. રૂબાઈ, કસીદહ, ગઝલ, વગરે કુલ મળીને એક લાખથી વધુ શે'ર એમણે કહયા છે.

તસવ્વુફ સાતમી સદી હિજરીમાં :

બારમી સદીમાં તસવ્વુફના જે મહાન બુઝુર્ગો પેદા થયા એમની મહેનતો અને બરકતો તેરમી સદી સુધી જાય છે. જેમ કે ખ્વાજા મુઈનુદ્દીન ચિશ્તી અજમેરી રહ.(જન્મ : ૧૧૪૧ ઈ. ૫૩૭ હિ. /મૃ. ૧૨૩૬ ઈ. ૬૨૭ કે ૬૩૩ હિ.), શેખ મુહયુદ્દીન ઈબ્ને અરબી રહ. (મૃ. ૧૨૪૦ ઈ./૬૩૮ હિ.) અને શેખ શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દી રહ.(મૃ. ૧૨૩૪ ઈ./૬૩૨ હિ.)

બારમી સદીમાં તસવ્વુફના રૂહાની સિલસિલાઓની બુનિયાદ પડી હતી એ તેરમી સદીમાં સામે આવ્યા. આ સિલસિલાઓ બનવાથી તસવ્વુફની મહેનત અને ચળવળને નવી રૂહ મળી. ઈસ્લામી તસવ્વુફ તેરમી સદીમાં દરેક રીતે એના શિખરે પહોંચી જાય છે. આ સિલસિલાઓ તસવ્વુફની ઊંચાઈની છેલ્લી મંઝિલ છે. હવે પછીની સદીઓમાં તસવ્વુફ ચડતી – પડતીની વિવિધ સ્થિતિઓમાંથી પસાર થાય છે, પણ એની રીત – પદ્ધતિ અને વિચારધારમાં કોઈ બુનિયાદી ફેરફાર આવતો નથી. મવલાના શિબ્લી રહ. ફરમાવે છે : હવે પછી તસવ્વુફના વિષયે જે કંઈ લખવામાં આવ્યું એનો સ્ત્રોત ઈમામ ગિઝાલી રહ. અને શેખ અકબર મુહયુદ્દીન ઈબ્ને અરબી રહ.ના વિચારો જ છે.

હવે પછીનો સમય તસવ્વુફના વિવિધ સિલસિલાઓની સેવાઓ અને મહેનતોનો જ છે. એટલે વિવિધ સિલસિલાઓની રચના, સ્થાપના,

સિલસિલાના બુઝુર્ગો અને એમની કાર્યપદ્ધતિ વિશે ટુંકી માહિતી રજૂ કરીશું. અલબત્ત એ પહેલાં સિલસિલાઓની દલીલ અને સનદ સ્વરૂપે શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.નું એક લખાણ રજૂ કરીએ છીએ.

સિલસિલાઓની દલીલ અને સનદ

અલ્લાહ તઆલાની જે નેઅમતો ઉમ્મતે મુહમ્મદીયહ ઉપર છે, એમાં એક નેઅમત આ પણ છે કે બધા સિલસિલાઓ નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ સુધી પહોંચે અને જોડાય છે. હા, ઉમ્મતના શરૂના બુઝુર્ગો અને પાછળના બુઝુર્ગો વચ્ચે સિલસિલાની અમુક બાબતોમાં તફાવત છે. એટલે કે પાછલા ઝમાનાના નેક સૂફીઓની સોહબત, એમની તાલીમ, નફસની કેળવણીના આદાબ વગેરે શીખવા માટે અપનાવવામાં આવતી હતી. એ ઝમાનામાં 'ખિરકહ' (ખિલાફત) અને બયઅતનો રિવાજ ન હતો. સય્યિદુત્તાઈફહ જુનૈદ બગદાદી રહ.ના ઝમાનામાં ખિરકહનો રિવાજ શરૂ થયો અને એના પછી બયઅતનો કાયદો બન્યો.

આ બધી બાબતોમાં સિલસિલા છેક સુધી જોડાયેલા જ છે. એની ઝાહેરી સૂરત બદલાય જવાથી કોઈ ફરક નથી પડતો. 'ખિરકહ' અને બયઅતની બુનિયાદ અને દલીલ નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની સુન્નત છે. ખિરકહની દલીલ નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમનો તે લિબાસ છે જે હઝરત અબ્દુર્રહમાન બિન ઔફ રહ.ને અમામહ બનાવીને અમીરે લશ્કર બનાવતી વેળા પહેરાવ્યો હતો. અને બયઅતની દલીલ તો નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની સુન્નતમાં એટલી બધી છે કે કોઈ છુપી વાત નથી.

પહેલાના ઝમાનામાં ઉલમાએ કિરામ હદીસો સાંભળવા અને યાદ કરવા માટે એકબીજાથી જોડાતા હતા. પછી કિતાબો લખવામાં આવી તો કિરાઅત, મુનાવલહ, ઈજાઝત, વિજાદહ વગેરે રીતો પ્રચલિત થઈ. આમ છતાં આ (હદીસના) સિલસિલા જોડાયેલા ગણાય છે. ઝાહેરી રીતના ફેરફારથી સિલસિલા (સનદ)ને કોઈ નુકસાન નથી. અને આ

બધી રીતો (કિરાઅત, મુનાવલહ વગેરે..)ની પણ સુન્નતે રસૂલમાં દલીલ અને અસલ છે. આવી જ રીતે જૂના ઝમાનાથી સૂફિયાએ કિરામની આદત છે કે પોતાના મુરીદોને ખિરકહ પહેરાવે છે, ચાહે તે ટોપી હોય, અમામહ હોય, કમીસ હોય, કબા હોય કે પછી ચાદર હોય.

પછી આપ રહ.એ ખિરકહના ત્રણ પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. 'ખિરકએ ઈજાઝત'. કોઈને તરીકતની ઈજાઝત આપતી વેળા આપવામાં આવે છે.

'ખિરકએ ઈરાદત' સિલસિલામાં જોડાયેલ માણસ જયારે સિલસિલાના બધા આમાલ સારી રીતે કરવામાં મશ્ગૂલ રહે અને મહેનત કરે તો સૂફીઓમાં દાખલ થવાની નિશાની રૂપે આ ખિરકહ આપવામાં આવે છે.

'ખિરકએ તબર્રુક' કોઈને મહેરબાની અને ઈનામ સ્વરૂપે આ ખિરકહ આપવામાં આવે છે, જેથી સૂફીઓની બરકતો એને પ્રાપ્ત થાય. (અલ ઈન્તેબાહ, ફારસી. ૩–૪)

<u>સિલસિલાઓની જરૂરત અને સંજોગો</u>

તસવ્વુફના ઈતિહાસમાં તેરમી ઈસ્વી સદી સિલસિલાઓની શરૂઆતની છે. સિલસિલાઓની શરૂઆત કેવી સ્થિતિમાં થઈ અને એના શું બુનિયાદી ફાયદાઓ થયા ? એ સમજવા માટે જરૂરી છે કે આ સદીમાં મુસ્લિમ સત્તાઓ અને મુસ્લિમ સમાજની સ્થિતિ શું હતી ? એ જાણી લઈએ.

તસવ્વુફની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ, એની વિગતના અનુંસધાનમાં આપણે અગાઉ વાંચી ચુકયા છે કે રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે મુસ્લિમ સત્તાધીશો અને સરકારી અમલદારોએ ઈસ્લામી અને નબવી તરીકાઓ પ્રત્યે ભારે અનદેખી કરી હતી, અને એમના અંદર પણ એ જ બુરાઈઓ ધીરે ધીરે આવી રહી હતી, જેના કારણે અત્યાર સુધીની ગેરઈસ્લામી સત્તાઓ પણ ધીરે ધીરે ખોખલી થઈ રહી હતી અને છેલ્લે ઈસ્લામના હાથે એમનું પતન થયું હતું. કહી શકાય કે હઝરત અલી રદિ.ની શહાદત પછી જ આ પતન શરૂ થઈ ગયું હતું અને એ જ દિવસોમાં તસવ્વુફની

પણ બુનિયાદ પડી ચુકી હતી. પાછળના ખલીફાઓ અને અમીરોમાં કોઈક વ્યકિતગત રીતે સારા હતા તો કોઈકના અમુક પગલાં અને હુકમો સારા હતા, પણ જેમ સત્તા અને શાસનની પાંખો ફેલાય રહી હતી, મુસલમાનોની સંખ્યા વધી રહી હતી, ઈલ્મે જાહેરીનો ઝોર – શોર વધી રહયો હતો, એટલી જ માત્રામાં મુળ ઈસ્લામી આદર્શો અને ઈસ્લામી સંસ્કારો લોકોમાંથી વ્યકિગત રીતે પણ અને સામાજિક સ્તરે પણ ધીરે ધીરે નષ્ટ થઈ રહયા હતા. આખરે તેરમી સદીમાં આ પતન એના અંતિમ સ્તરે પહોંચી ગયું, બગદાદની સત્તા કમઝોર પડી ગઈ, અંદરોઅંદરના ઝઘડા વધી ગયા. ચારે તરફ લૂટમાર અને હત્યાનો માહોલ હતો. બગદાદના ભરચક બજારોમાં વેપારના બદલે કબૂતરો લડાવવાના તમાશા થતા હતા. સમાજની સફળતા અને પ્રગતિનો આધાર ગણાતા માનવીય સંસ્કારો ખતમ થઈ ગયા હતા. ઈતિહાસમાં લખવામાં આવે છે કે હલાકૂખાનના આક્રમણના કારણે મુસલમાનોનું પતન થયું, પણ વાસ્તવિકતા આ છે કે મુસલમાનોની પડતીના કારણે જ હલાકૂખાન અને મંગોલો મુસલમાનો ઉપર ચડી આવ્યા.

ખેર, મંગોલોએ બગદાદમાં એવી તબાહી મચાવી કે દજલહ નદી લાશોથી ભરાઈ ગઈ અને માઈલો સુધી પાણી લાલ બનીને વહેતું હતું. ખાનકાહો અને મદરસાઓ વેરાન કરી દેવામાં આવ્યા. ઈસ્લામી કિતાબોના કુતુબખાનાઓ સળગાવી દેવામાં આવ્યા. ઈસ્લામી સત્તા અને સંસ્કૃતિની એક એક નિશાની તેઓ મિટાવી દેવા માંગતા હતા.

શેખ સઅદી રહ.ની મશ્હૂર પંકિત : آسماں راحق بود گر خون ببارد بر زمین આ તબાહીના અનુસંધાને જ કહેવામાં આવી હતી.

આ સ્થિતિમાં તસવ્વુફ સાથે જોડાયેલા મશાઈખ સરકાર અને દુનિયાથી દૂર હોવાના કારણે મહદ અંશે બચી ગયા. બારમી સદીમાં શેખ અબ્દુલકાદિર જીલાની રહ. ઈમામ ગિઝાલી રહ. વગેરે જેવા મશાઈખની મહેનતના કારણે સામાન્ય લોકોમાં મશાઈખે તસવ્વુફની પહોંચ વધી ગઈ હતી. એટલે આ અફરાતફરીના દિવસોમાં લોકોનું ધ્યાન હવે ઈસ્લામી

તાલીમ તરફ પાછું ફર્યું. મુસીબતના કારણે ખુદાનું ધ્યાન, રજૂઅ, તવક્કુલ અને બીજા કેટલાયે બુનિયાદી અખ્લાકો તો લોકોના દિલમાં આપમેળે આવી ગયા. મશાઈખ તો સદીઓથી મુસલમાનોની સ્થિતિને જોતા આવતા હતા અને એને સુધારવાના મિશનમાં મશ્ગૂલ હતા. એમની સામે આજની કરૂણ સ્થિતિ પણ હતી અને પાછલી જાહોજલાલીની દાસ્તાન પણ હતી. આ સ્થિતિમાં એમણે પોતાના સિલસિલાઓ બનાવવા શરૂ કરી દીધા. વિલાયતોની વહેંચણી, કુતુબ અને અબ્દાલ વગેરેની નિયુકતી, અલગ અલગ ખલીફાઓને અલગ પ્રદેશમાં નક્કી કર્યા, અને એના થકી લોકોને વૈચારિક અને અમલી રીતે કોઈ એક વિચારધારા સાથે જોડી રાખવાના પ્રયત્નો કર્યા. પડતીના આ દોરમાં ચડતીનું આ પ્રથમ પગથિયું હતું.

પ્રો. ખલીક અહમદ સા. લખે છે : કોમોના ઈતિહાસમાં સૌથી ઘાતક બાબત આ હોય છે કે રાજકીય અફરાતફરીમાં એ વૈચારિક અને માનસિક રીતે પણ અફરાફતરીનો શિકાર થઈ જાય અને પોતાના અકીદા – ધર્મ બાબતે અસમંજસમાં સપડાય જાય.

મશાઈખે તસવ્વુફે આ દોરમાં લોકોને માનસિક અને વૈચારિક રીતે પડી ભાંગવાથી અને માયૂસ થવાથી બચાવવા માટે ઘણી જ સમજદારીપૂર્વક કામ કર્યું. દરેક ખુણે ખાનકાહો શરૂ થઈ અને લોકોની સુધારણા, એમને ઈસ્લામની સાચી તાલીમ અને અખ્લાકની કેળવણી આપવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. જે કોમ શત્રુઓના અત્યાચારોથી કમઝોર થઈ હાર માની ચુકી હતી, તસવ્વુફ વડે એ ફરી જીવંત થવા લાગી.

જીવનની આ નવી લેહર ત્રણ બુનિયાદી અખ્લાકની કેળવણીના પ્રતાપે ઉભરી રહી હતી. અલ્લાહ તઆલા ઉપર ભરોસો. વ્યકિગત સ્વાર્થ અને જીવનને સામાજિક અને સામુહિક લક્ષ્યો સામે કુરબાન કરી દેવાં અને ઈસ્લામે શીખવાડેલા સાચા અખ્લાક અને સંસ્કારને ફરી જીવંત કરવા એટલે કે સાચી રીતે અપનાવવા.

હવે ધીરે ધીરે સંજોગો બદલાય છે. અલ્લાહ તઆલા એ જ દુશ્મનને હમદર્દ બનાવી દે છે. અને મશાઈખ દ્વારા આપવામાં આવેલ તાલીમ જ એનો સબબ બને છે. ક્રુર શાસકો મુસલમાનોના અખ્લાક જોઈને મુસલમાન બની ગયા. જે મંગોલોના હાથે મુસ્લિમ સત્તાનું પતન થયું હતું, એ જ લોકો હવે મુસ્લિમ સત્તાની નવેસરથી સ્થાપના કરે છે. ખ્વાજા ફરીદુદ્દીન અત્તાર રહ.ને જે મુગલ અફસરે કતલ કર્યા હતા, એ જ પાછળથી આપ રહ.ના મઝારનો મુજાવર બન્યો. બગદાદની જામેઅ મસ્જિદને હલાકૂખાનના હુકમથી તબાહ કરવામાં આવી હતી, તો ફરી એના જ આદેશથી મરમ્મત કરવામાં આવી.

ہے عیاں یورشِ تاتار کے افسانے سے
پاسباں مل گئے کعبہ کو صنم خانے سے

શેખ સઅદી રહ., મવલાના રૂમ રહ. વગેરે આ દોરના મશ્હૂર સૂફી શાયરો ગણાય છે. એમના શે'રો આજે પણ આ દોરની તસ્વીર રજૂ કરવાની સાથે આપણને એ પણ શીખવે છે કે આવા સમયે મુસલમાનોને કેવા અખ્લાક અપનાવવાની જરૂરત છે.

તસવ્વુફના આરંભથી જ તસવ્વુફ વિશે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતો હતો કે તસવ્વુફ શું છે ? અને એની જરૂરત શી છે ?

દરેક સદીમાં દીન અને ઈસ્લામ સાથે જોડાયેલા રહીને કુરઆન – હદીસ આધારિત ઈસ્લામની સાચી તાલીમ સાથે લઈને ચાલતા તસવ્વુફે આખરે તેરમી સદી ઈસ્વીમાં એનો જવાબ આપી દીધો કે તસવ્વુફ જ તે સાચી જીવનપ્રણાલી શીખવે છે, જે ઈસ્લામી આદેશો અને આદર્શો આધારિત છે અને જેમાં સમગ્ર માનવ જાત માટે સચ્ચાઈ અને સમાનતાનો સંદેશ છે. જે કદી હારતી પણ નથી અને મરતી પણ નથી.

સિલસિલાઓની શરૂઆત.

શાહ વલીયુલ્લાહ રહ. હમ્આતમાં સૂફી સિલસિલા અને જમાઅત (خانوادہ)ની શરુઆતને સમજાવતાં લખે છે કે શરીઅતે મુહમ્મદીની બે હેસિયતો છે, ઝાહિર અને બાતિન. અલ્લાહ તઆલા તરફથી શરીઅતના

ઝાહેરી વિભાગોની હિફાજતની પણ વ્યવસ્થા છે અને બાતેની બાબતોની પણ. ઝાહેરી બાબતોની હિફાજત માટે દરેક કાળે અલ્લાહ તઆલા ફુકહા, મુહદ્દિષીન, મુજાહિદીન, કારીઓની જમાઅત પેદા કરે છે. દીનમાં ફેરફારના કોઈ પણ પ્રયત્નોનો તેઓ વિરોધ કરીને દીનને મહફૂઝ રાખે છે.

આવી જ રીતે શરીઅતના બાતિન એટલે કે એહસાનની હિફાજત માટે પણ એક અલ્લાહના વલીઓની એક જમાઅત હોય છે.

જયારે કોઈ વલી દ્વારા અલ્લાહ તઆલા શરીઅતના બાતિનની હિફાજત કરાવવા ચાહે છે, તો એને લોકોમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે, લોકોના દિલો એના તરફ વાળે છે, લોકોમાં એની ખૂબીઓ અને નેકીઓની ચર્ચા ફેલાવે છે, જે તે કોમ અને પ્રદેશના લોકોના સ્વભાવ મુજબ શરીઅતે મુહમ્મદી અનુસાર મુજાહદહ – ઝિક્ર વગેરે અશ્ગાલ એ વલીને અલ્લાહ તઆલા ઈલ્હામ ફરમાવે છે, એ વલીની સોહબત અને કલામમાં અસર અને જોશ પેદા કરે છે, કશ્ફ, કરામત, તસર્રુફ, દુઆઓ કુબૂલ થવી, વગેરે બાબતો એને આપવામાં આવે છે. પોતાની સુધારણાના ઈચ્છુક મુરીદો મોટી સંખ્યામાં એમની પાસે ભેગા થાય છે અને તે વલીના આદેશાનુસાર અશ્ગાલ અને અઝકાર વગેરેમાં એમનું અનુસરણ કરે છે, તો આમ કોઈ સિલસિલાની બુનિયાદ પડે છે. અને એ સિલસિલા મુજબ અનુસરણ કરીને સુલૂક પૂરો કરે છે, અને મંઝિલે પહોંચે છે. આ સિલસિલાની મદદ કરનાર અને ખેરખ્વાહી કરનાર પણ કામ્યાબ થાય છે અને બુરું ચાહનાર, નુકસાન કરનાર બરબાદ થાય છે. અલ્લાહ તઆલા એ જમાઅતનો દબદબો લોકોના દિલોમાં નાંખે છે. અને બીજા અસબાબ પણ પેદા કરે છે, જેનાથી લોકો એ ખુદાના વલી સાથે જોડાય. પછી એક ઝમાના પછી અલ્લાહ તઆલા બીજા કોઈ વલીને નવાઝે છે અને બધી બરકતોનું કેન્દ્ર તે વલી બને છે. અને એક નવા સિલસિલા (خانوادہ)ની બુનિયાદ પડે છે.

પછી કાં તો પહેલો સિલસિલો પ્રાણ વગરના શરીર જેવો રહી જાય

છે. અથવા અલ્લાહ તઆલા એક જ સમયે એકથી વધારે કુતુબ પેદા કરે છે, દરેક પ્રદેશમાં અલગ અલગ.

આવા સિલસિલા અનેક હતા, અનેક છે, અને હજુ અનેક સિલસિલા આવશે. એ બધાનું વર્ણન કરવાનો આશય નથી. અમુક સિલસિલા દ્વારા પાછલા સિલસિલા ફરી જીવંત થયા છે, અમુક સિલસિલા એવા છે કે એમાં બીજા અનેક સિલસિલા ભેગા ભળીને એક સિલસિલો બન્યો છે. અને અમુક સિલસિલાની બિલ્કુલ નવી બુનિયાદ પડી છે, પણ બયઅત અને ખિલાફતમાં તો તેઓ પણ આખર કોઈને કોઈ સિલસિલાથી જોડાયેલા જ હશે.

અમુક લોકો કહે છે, મુળ સિલસિલા ૧૪ (ચૌદ) છે, જેમાં ઝૈદીયહ, અયાઝીયહ, અદહમીયહ, હુબૈરિયહ, ચિશ્તીયહ, જુનૈદીયહ, અને ગાઝરૂનિયહ મશ્હૂર છે. (હમ્આત, હમ્અહ નંબર :૧)

(દસ્તુરુલ ઉલમાના હવાલાથી આ ચૌદ સિલસિલાઓની વિગત આગળ આવી રહી છે.)

અમુક લોકો કહે છે કે, કુલ સિલસિલાઓ ૧૨ (બાર) છે. દસ મકબૂલ છે અને બે મરદૂદ. દસ મકબૂલ સિલસિલા જુનૈદિયહ, હકીમીયહ, મુહાસબિયહ, ખફીફીયહ, નૂરીયહ અને તૈફૂરિયહ છે.

નોટ : આ બારેવ સિલસિલાઓ – ફિરકાઓ વિશે દરેક સિલસિલાના સ્થાપક અને માન્યતાઓ, વિશેષતા વગેરે બાબતે કશ્ફૂલ મહજૂબમાં વિસ્તારથી વર્ણન છે.

એક ઝમાના પછી ઉપરોક્ત સિલસિલાઓ ઉપરાંત બીજા સિલસિલાઓ પણ સામે આવ્યા. જેમ કે, જામીયહ, કાદરીયહ, અકબરીયહ, સુહરવર્દીયહ, કુબરવીયહ, યસવીયહ, અને ખ્વાજગાન સિલસિલો, અને ભારતમાં મુઈનીયહ તરીકે ફરી જીવંત થયેલ ચિશ્તી સિલસિલો, અને નકશબંદીયહ સ્વરૂપે ફરી જીવંત થયેલ ખ્વાજગાન સિલસિલો, અને નકશબંદીયહનું નવું સ્વરૂપ અહરારિયહ સિલસિલો, વગેરે.

ત્યાર પછી બીજા અનેક સિલસિલાઓ બન્યા. જેમ કે શેખ અબ્દુલ

કુદ્દૂસ ગંગોહી રહ.નો કુદ્દૂસિયહ સિલસિલો. શેખ મુહમ્મદ ગોષ ગ્વાલિયરી રહ.નો ગૌષિયહ સિલસિલો, ખ્વાજા મુહમ્મદ બાકી રહ.નો બાકવીયહ સિલસિલો, શેખ અહમદ સરહિંદી રહ.નો અહમદિયહ સિલસિલો. શેખ આદમ બનોરી રહ.નો આદમિયહ સિલસિલો. અમીર અબૂલઅલાનો અલાઈયહ સિલસિલો વગેરે.. આવા અનેક સિલસિલાઓ છે. અમુક સિલસિલા આજે પણ બાકી છે અને અમુક ખતમ થઈ ગયા. (હમ્આત, ફારસી, ઉર્દુ : હમ્અહ નં : ૧)

દસ્તુરુલ ઉલમામાં સિલસિલાઓની શરૂઆત અને એના સ્થાપકોનું સુંદર વર્ણન છે :

ચાર પીર ચૌદ ખાનવાદહ (સિલસિલા)

ચાર પીર અને ચૌદ ખાનવાદહ (સિલસિલાઓ)ની વિગત આ છે કે,

હઝરત અલી રદિ.ના ચાર ખલીફાઓ હતા. બે ખાનદાનમાં અને બે ખાનદાન બહારના. ખાનદાની ખલીફા હઝરત હસન રદિ. અને હુસૈન રદિ. હતા. ખાનદાન બહારના બે ખલીફા હઝરત હસન બસરી રહ. અને હસન ખ્વાજા કુમૈલ બિન ઝિયાદ રહ. હતા.

હસન બસરી રહ.ના બે ખલીફા હતા.

(૧) એક હબીબ અજમી રહ. અને

(૨) બીજા અબ્દુલવાહિદ બિન ઝેદ રહ.

પ્રથમ ખલીફા હઝરત હબીબ અજમી રહ.થી નવ (૯) સિલસિલાઓ નીકળ્યા છે, જેની વિગત નીચે મુજબ છે.

(૧) હબીબીયાં.

હઝરત અબ્દુર્રહમાન બિન ઔફ રહ.ના પુત્રોમાં બે નેક પુત્રો હતા, તેઓ હઝરત ખ્વાજા હબીબ અજમી રહ. ના શાગિર્દ અને મુરીદ હતા. અને એમનાથી સૌપ્રથમ હબીબીયાં સિલસિલો જારી થયો.

(૨) તૈફૂરિયાં.

હઝરત સુતાનુલ આરિફીન ખ્વાજા બાયઝીદ બુસ્તામી રહ.ના વતનનું નામ તૈફૂર હતું. એ આધારે આપના સિલસિલાનું નામ તૈફૂરિયાં

(તૈફૂરિયહ) પડયું. આપ રહ. પણ ખ્વાજા હબીબ અજમી રહ.ના ખલીફા હતા.

(૩) કરખીયાં.

હઝરત મઅરૂફ કરખી રહ.ના સિલસિલાનું નામ છે. આપ રહ. હઝરત ખ્વાજા દાઉદ તાઈ રહ.ના ખલીફા હતા અને આ સિલસિલો પણ હઝરત હબીબ રહ. સુધી પહોંચે છે.

(૪) સકતીયાં.

હઝરત સિર્રી સકતી રહ.થી નીકળેલા સિલસિલાનું નામ છે. સિર્રી સકતી રહ. ખ્વાજા મઅરૂફ કરખી રહ.ના ખલીફા હતા.

(૫) જુનૈદિયાં

આ ખ્વાજા જુનૈદ બગદાદી રહ.નો સિલસિલો છે. આ સિલસિલાની બે શાખો છે. એક શેખ ઉસ્માન દક્કાક રહ. અને બીજી શેખ ફખ્રૂદ્દીન મન્સૂર. આ બન્ને હઝરત ઈમામ અબૂહનીફહના શાગિર્દ પણ હતા.

(૬) ગાઝરૂનીયાં.

સુલતાન અમીર ઈસ્હાક ગાઝરૂની રહ.ના સિલસિલાનું નામ છે. આપ રહ. બાદશાહત છોડીને ખ્વાજા અબ્દુલ્લાહ ખફીફ રહ.ના મુરીદ થયા હતા. ગાઝરૂન એમના શહેરનું નામ છે.

(૭) તૂસીયાં.

શેખ અલાઉદ્દીન તૂસી રહ.નો સિલસિલો છે.

(૮) સુહરવર્દીયાં.

આ સિલસિલો શેખ શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દી રહ.ના નામ સાથે જોડાયેલ છે અને આગળ જઈને હઝરત જુનૈદ બગદાદી રહ. સુધી પહોંચે છે.

(૯) ફિરદોસીયાં.

આ સિલસિલો પણ હઝરત જુનૈદ બગદાદી રહ. સુધી પહોંચે છે. જુનૈદિયહ સિલસિલામાં આગળ જતાં ખ્વાજા ઝિયાઉદ્દીન રહ. આવે છે, એમણે એમના ખલીફા શેખ નજમુદ્દીન કુબરા રહ.ને સંબોધીને ફરમાવ્યું

કે, અમે તમને ફિરદોસના મશાઈખમાં સ્થાન આપ્યું છે. એટલે પછી શેખ નજમુદ્દીન કુબરા રહ.થી આગળ ચાલેલા અનેક સિલસિલાઓમાં એક સિલસિલાને ફિરદોસીયાં કહેવામાં આવે છે.

હઝ. હસન બસરી રહ.ના બીજા ખલીફા હઝ. અબ્દુલ વાહિદ બિન ઝૈદ. રહ.થી પાંચ સિલસિલાઓ નીકળ્યા, જેની વિગત આ છે કે,

ખ્વાજા શેખ અબ્દુલ વાહિદ બિન ઝેદના બે ખલીફા હતા. એક શેખ અબ્દુર્રઝઝાક રહ. એમનાથી ચાલેલા સિલસિલાના બુઝુર્ગો પોતાને (૧૦) 'ઝયદીય્યહ' કહે છે. બીજા ખલીફા ખ્વાજા ફુઝૈલ બિન અયાઝ રહ. હતા. એમના બે ખલીફા હતા. એક શેખ અબ્દુલ્લાહ, આ લોકો પોતાને (૧૧) અયાઝીય્યહ કહે છે. અને બીજા ખલીફા શેખ ઈબ્રાહીમ અદહમ રહ. હતા. એમના બે ખલીફા હતા. એક અબ્દુલ હમીદ રહ. તેઓ પોતાના સિલસિલાને (૧૨) અદહમીય્યહ કહે છે. બીજા ખલીફા હુઝયફહ મરઅશી રહ. હતા. એમના એક ખલીફા શેખ હુબૈરહ બસરી રહ. હતા. જેમના બે ખલીફા હતા. એક શેખ બાયઝીદ, જેઓ પોતાને (૧૩) હુબૈરિયહ (હુબૈરિયાં) કહે છે. બીજા ખલીફા શેખ મુમ્શાદ દીનોરી રહ.ના એક ખલીફા શેખ અબૂ ઈસ્હાક ચિશ્તી હતા. એમનાથી (૧૪) ચિશ્તીયા સિલસિલો ચાલ્યો છે. (દસ્તૂરુલ ઉલમા, ફન્ને ષાની, પેજ : ૯૭ – ૧૦૦)

આમાંથી અમુક સિલસિલા જેમ કે ગાઝરૂનિયાં અને કરખીયાં શેખ જુનૈદ બગદાદી રહ. અને હઝરત મઅરૂફ કરખી રહ. અને એમનાથી આગળ હઝરત ઈમામ બાકિર રહ.થી હઝરત અલી રદિ. સુધી પહોંચે છે.

સિલસિલાઓની અત્યાર સુધીની વિગતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અગાઉથી ચાલતા આવતા સિલસિલામાં અલ્લાહ તઆલા કોઈ વિશેષ બંદાથી કોઈ પ્રદેશ કે કોમમાં વધારે કામ લેવા માંગે તો એને વધારે માન – મરતબો અને ઈલ્મ – ફઝલ અને કમાલાતથી નવાઝે છે, પરિણામે લોકો ઉપર એની અઝમત અને મહાનતાની ધાક બેસી જાય છે અને

અલ્લાહ તઆલા એના વડે એ કોમ અને સમાજની સુધારણાનું કામ લે છે. જેમ કે હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.નું લખાણ અગાઉ આવી ગયું. આવું બધા જ સિલસિલામાં થાય છે. આવા કોઈ વિશેષ સાહિબે કમાલ દ્વારા જયારે સિલસિલો આગળ વધે છે તો સિલસિલાનું પાછલું નામ ઘણીવાર ભૂલાય જાય છે. અને ઘણીવાર પાછલા નામ સાથે નવું નામ પણ જોડવામાં આવે છે.

ખાનદાનની વંશાવળી એનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. એક બાપના ચાર બેટા હોય અને દરેક બેટાની અવલાદ હોય, પછી એ દરેકની અવલાદ હોય, તો એક બે પઢી પછી એક દાદાનું નાનકડું ખાનદાન મોટો કબીલો બની જાય છે. માટે તસવ્વુફની દરેક કડીએ જે બુઝુર્ગનું નામ હોય છે, એમની સાથે એમના બીજા અનેક પીરભાઈ હોય શકે છે. જેમનો સિલસિલો ઉપરથી બધાનો સરખો પણ એમના પછી દરેકનો અલગ અલગ સિલસિલો જારી થાય છે.

જેમ કે ચિશ્તી સિલસિલામાં હઝરત શેખ ફરીદુદ્દીન ગંજશકર રહ.ના બે મહાન ખલીફાઓ અલાઉદ્દીન અલી અહમદ સાબિર રહ. અને હઝરત શેખ નિઝામુદ્દીન અવલિયા રહ. હતા. શેખ અલાઉદ્દીન અલી અહમદ સાબિર રહ.થી આ સિલસિલો આગળ વધે છે તો એને ચિશ્તી સાબરી કહેવામાં આવે છે. અને શેખ નિઝામુદ્દીન રહ.થી આગળ વધે છે તો એને ચિશ્તી નિઝામી કહેવામાં આવે છે.

નકશબંદી મુજદ્દિદી સિલસિલાને જોઈએ તો :

હઝરત અબૂબક્ર રદિ.થી લઈને ખ્વાજા બાયઝીદ બુસ્તામી રહ. સુધી સિદ્દીકીયહ કે બકરિયહ કહેવાય છે.

પછી હઝરત બાયઝીદ બુસ્તામી રહ.ના વતની નામના આધારે ખ્વાજા અબૂબક્ર ગજદવાની રહ. સુધી તૈફૂરિયહ કહેવાય છે.

અને ખ્વાજએ ખ્વાજગાન શેખ અબ્દુલ ખાલિક ગજદવાની રહ.ની અલગ મહેનત અને બરકતના કારણે આ જ સિલસિલો 'ખ્વાજગાન' કહેવાય છે.

અને જયારે આગળ ખ્વાજા બહાઉદ્દીન નકશબંદી રહ. આવે છે તો એમના પછી એ નકશબંદી કહેવાય છે. આ જ સિલસિલો આગળ જતાં ખ્વાજા બાકી બિલ્લાહના કારણે બાકવી કહેવાય છે. અને પછી શેખ મુજદ્દિદ અલ્ફે ષાની રહ.ની વિશાળ ખિદમાતના કારણે નકશબંદી મુજદ્દિદી કહેવાય છે. (તોહફએ નકશબંદીયહ, ઉર્દૂ અનુવાદ, મુહમ્મદ બિન સુલેમાન : ૩૬)

ભારતમાં સૂફી સિલસિલાઓ :

નકશબંદી (ખ્વાજગાન) સિલસિલો.

હઝરત અબૂબક્ર રદિ.થી શરૂ થાય છે. સિલસિલાઓમાં આ સૌથી જૂનો સિલસિલો ગણાય છે. તસવ્વુફની મહાન હસ્તીઓ જેમ કે શેખ બાયઝીદ બુસ્તામી રહ., શેખ અબુલ હસન ખરકાની રહ. ખ્વાજા અબૂલકાસિમ કુશયરી રહ. ખ્વાજા અબ્દુલ ખાલિક ગજદવાની રહ. વગેરે આ સિલસિલાના મશાઈખ છે. આગળ આ સિલસિલામાં હઝરત ખ્વાજા બહાઉદ્દીન નકશબંદી રહ. (જન્મ : ૭૧૮ હિ. મૃત્યુ : ૭૯૧ હિ.) આવે છે. ત્યારથી નકશબંદી કહેવાય છે. ખ્વાજા બહાઉદ્દીન નકશબંદી રહ. બુખારામાં રહેતા હતા. જે હાલ ઉઝબેકિસ્તાનમાં આવ્યું છે. પછી અકબર બાદશાહના ઝમાનામાં આ સિલસિલાના એક બુઝુર્ગ ખ્વાજા બાકી બિલ્લાહ રહ. હિંદુસ્તાન આવ્યા. એમના મુરીદોમાં એક મહાન બુઝુર્ગ શેખ અહમદ સરહિંદી મુજદ્દિદ અલ્ફેષાની રહ. (જન્મ : ૯૭૧, મૃત્યુ : ૧૦૩૪હિ.–૧૬૨૪ ઈ.) છે. જેમના થકી આ સિલસિલો ભારતમાં ફેલાયો. મજબૂત થયો. ભારતમાં એમની ખિદમતોનો એક સોનેરી ઈતિહાસ છે. અને ત્યાર પછી આ સિલસિલો ભારતમાં મુજદ્દિદીયહ કહેવાય છે.

શેખ અહમદ સરહિંદી રહ.ના પોત્ર શેખ સૈફુદીન રહ.ના હાથ ઉપર બાદશાહ ઓરંગઝેબ રહ. બયઅત થયા હતા. મિરઝા મઝહર જાને જાનાં રહ. પણ ભારતમાં આ સિલસિલાના મોટા શેખ ગણાય છે.

ઐતિહાસિક રીતે સૌથી જૂનો હોવા છતાં ભારતમાં આ સિલસિલો

બીજા બધા સિલસિલાઓ પછી પહોંચ્યો છે.

કાદરિયહ સિલસિલો

શેખ મુહયુદ્દીન અબ્દુલકાદિર જીલાની રહ. આ સિલસિલાના સ્થાપક ગણાય છે. હઝરત અલી રદિ., ખ્વાજા હસન બસરી રહ., ખ્વાજા હબીબ રહ. શેખ મઅરૂફ કરખી રહ., શેખ જુનૈદ બગદાદી રહ. જેવા બુઝુર્ગો આ સિલસિલાના મશાઈખ છે.

રૂદે કવષરમાં શેખ મુહમ્મદ ઈકરામ લખે છે : ભારતમાં આવનાર આ સિલસિલાના પ્રથમ બુઝુર્ગ શાહ નેઅમતુલ્લાહ કાદરી રહ. છે. અલબત્ત એમના થકી આ સિલસિલો ભારતમાં ફેલાયો નથી. ભારતમાં આ સિલસિલાની શરૂઆત કરનાર હઝરત મુહમ્મદ ગીલાની રહ. ગણાય છે. આપ રહ. હઝરત શેખ અબ્દુલકાદિર જીલાની રહ.ના વંશજ હતા. હલાકૂખાને બગદાદ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે હઝ. મુહમ્મદ ગીલાની રહ. હલબ ચાલ્યા ગયા. પછી ઈરાન, ખુરાસાન અને અન્ય પ્રદેશોની સેર કરી અને વાલિદની વફાત પછી ભારત તશરીફ લાવ્યા. પશ્ચિમ પંજાબના ઉચ્છ મુકામને વતન બનાવ્યું. સુલતાન સિકંદર લોધી આપ રહ.નો અકીદતમંદ હતો.

એમના ચાર બેટા હતા. ચારેવ ઉચ્ચ મરતબો ધરાવતા હતા. અલબત્ત એક બેટા અબ્દુલકાદિર ષાની હતા. જે એમના જાનશીન બન્યા. ૧૫૩૩ હિ.માં આપ રહ.ની વફાત થઈ. શેખ અબ્દુલ હક મુહદ્દિષ દહેલ્વી રહ. વાલિદ સાહેબના કહેવાથી પ્રથમ કાદરી સિલસિલમાં શેખ મૂસા રહ.થી બયઅત થયા હતા. પાછળથી નકશબંદી ઉપરાંત ચારેવ સિલસિલાઓમાં અન્ય મશાઈખથી આપ રહ.ને ખિલાફત મળી હતી. શેખ અલી મુત્તકી રહ. પણ કાદરી સિલસિલા રહ.ના મોટા બુઝુર્ગ છે. (વધુ માટે જુઓ : રૂદે કવષર : ૬૩–૬૫)

ગુજરાતમાં આ સિલસિલાના અનેક બુઝુર્ગો આવતા રહયા છે. બલકે શેખ અબ્દુલકાદિર જીલાની રહ.ના પુત્રોની અવલાદ અને આખા ખાનદાનો ગુજરાતમાં વસે છે. હઝરત મવલાના મુફતી અબ્દુર્રહીમ

લાજપૂરી રહ. પણ આ જ ખાનદાનના વંશજ છે. અલબત્ત સુલૂકમાં આપ રહ. હઝ અકદસ થાનવી રહ. અને હઝરત શૈખુલ ઈસ્લામ મદની રહ.ના હાથ ઉપર બયઅત થયા હતા. (હયાતે અ. રહીમ)

એન. બી.એસ બુક ડીપો. અમદાવાદથી ૨૦૧૩માં એક કિતાબ 'ગુજરાતના કાદરી અવલિયાએ કિરામ' બહાર પડી છે. એમાં તારીખે રાંદેર મંઝૂમના હવાલાથી છે કે, મુફતી સાહેબ રહ.એ પોતાના વાલિદ પીરો મુરશિદથી કાદરી સિલસિલામાં ખિલાફત મેળવી હતી. (૧૨૫)

સુહરવર્દી સિલસિલો

આ સિલસિલો મશ્હૂર બુઝુર્ગ શેખ શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દી રહ.ના નામ સાથે જોડાયેલો છે. એમણે પોતાનો સિલસિલો મજબૂત કરવા માટે ઘણી મહેનત ફરમાવી હતી. પોતાની કિતાબ અવારિફુલ મઆરિફમાં તસવ્વુફ અને તઝકિયએ બાતિનના અનેક વિષયે ચર્ચા કરવા ઉપરાંત ખાનકાહી વ્યવસ્થા બાબતે પણ વિસ્તારથી લખ્યું છે. એમણે પોતાના અનેક ખલીફાઓ ભારત મોકલ્યા હતા. શેખ નૂરુદ્દીન મુબારક ગઝનવી રહ. શેખ ઝિયાઉદ્દીન રૂમી રહ., કાઝી હમીદુદ્દીન નાગોરી રહ. વગેરે આપ રહ.ના ખલીફા છે. ભારતીય ઉપખંડમાં આપ રહ.ના ખલીફા શેખ બહાઉદ્દીન ઝકરિયા મુલ્તાની રહ.ને આ સિલસિલો સૌપ્રથમ ભારતમાં લાવવાનું બહુમાન પ્રાપ્ત છે. એમણે મુલ્તાન અને આસપાસના વિસ્તારોમાં સિલસિલાની ખાનકાહો શરૂ ફરમાવી હતી.

ફિરદોસિયહ સિલસિલો

ભારતમાં આ સિલસિલાની ખિદમાત બિહારમાં નોંધપાત્ર છે. હઝરત અલી રદિ. ઈમામ ઝૈનુલ આબિદીન રહ., શેખ મઅરૂફ કરખી રહ. શેખ જુનૈદ બગદાદી રહ. જેવા મશાઈખ ધરાવતો આ સિલસિલો ખ્વાજા નજમુદ્દીન કુબરા રહ.ના નામના આધારે કુબરવિયહ કહેવાય છે. અલબત્ત એમના ખલીફા શેખ સૈફુદીન રહ. ના ખલીફા શેખ બદરુદ્દીન રહ.એ ભારતમાં આવીને આ સિલસિલાની તાલીમ બિહારમાં શરૂ ફરમાવી તો આ સિલસિલો ફિરદોસિયહ કહેવાયો. બિહારના મશ્હૂર

બુઝુર્ગ શેખ શર્ફુદીન યહયા મન્યરી રહ. આ ફિરદોસી સિલસિલાના બુઝુર્ગ છે. મકતૂબાતે સદી, અને મકતૂબાતે દો સદી, નામે એમના મકતૂબાત ઘણા જ કીંમતી અને અસરકારક છે. (તારીખે સિલસિલા ફિરદોસિયહ, તારીખે મશાઈખે ચિશ્ત)

શત્તારિયહ સિલસિલો

શત્તારી સિલસિલો ભારતમાં શાહ અબ્દુલ્લાહ શત્તારી રહ. મારફત આવ્યો છે. આપ રહ. શેખ શિહાબુદીન સુહરવર્દી રહ.ના વંશજ હતા. અને તૈફૂરિયહ સિલસિલામાં આપ રહ. બયઅત હતા. શેખ મુહમ્મદ રહ.એ આપને ખિલાફત આપીને ભારત પહોંચવાનો આદેશ ફરમાવ્યો હતો. માંડૂના કિલ્લામાં આપ રહ.નો મઝાર છે. અહમદાબાદ, ગુજરાતના મશ્હૂર બુઝુર્ગ શાહ વજીહુદીન અલવી રહ. આ જ સિલસિલાના બુઝુર્ગ છે. શેખ મુહમ્મદ ગ્વાલિયરી રહ. પણ આ સિલસિલાના બુઝુર્ગ છે. (અખ્બારુલ અખ્યાર, તસવ્વુફ ઓર સુફિયા કી તારીખ : ૫૧)

ચિશ્તીયહ સિલસિલો

વર્તમાનમાં તસવ્વુફના પ્રચલિત સિલસિલાઓમાં ચિશ્તીયા સિલસિલાનું સ્થાન ઘણું જ ઊંચું છે. વિષેશ કરીને ભારતીય ઉપખંડમાં ઈસ્લામ પ્રચારની બહોળી સેવાઓ આ સિલસિલા થકી અંજામ આપવામાં આવી છે. અને જે બુઝુર્ગ હસ્તીઓના કારણે તસવ્વુફના એક મહાન સિલસિલાનું નામ ચિશ્તીયા પડયું છે, એમાં ખ્વાજા અબૂ ઈસ્હાક ચિશ્તી રહ.નું સ્થાન સૌથી પહેલાં છે.

મઆસિરુલ કિરામમાં મવલાના ગુલામ અલી આઝાદ બલગરામી રહ. લખે છે કે,

ولاشک بزرگانِ چشت عنبر سرشت راحقے است قدیم بر رقبہ ولایتِ ہند (مآثر الکرام: ۷)

અર્થાત : મુબારક ચિશ્તી સિલસિલાનું ભારત દેશ ઉપર મોટું એહસાન છે. ત્યાર પછી એમણે શેખ સુલતાન મહમૂદ ગઝનવી સાથે શેખ મુહમ્મદ ચિશ્તીની ભારત પધરામણી, પછી ખ્વાજા મુઈનુદીન

અજમેરી રહ.ના ભારત આગમનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બધી વિગત આગળ શેખ મુહમ્મદ ચિશ્તી રહ. અને હઝરત ખ્વાજા અજમેરી રહ.ના અહેવાલમાં આવી રહી છે.

ખ્વાજા અબૂ ઈસ્હાક રહ. શામ (સિરિયા)ના રહેવાસી હતા અને પીરો મુરિશીદે આપને ચિશ્તમાં જવાનો હુકમ આપ્યો હતો. આપના પછી બીજા ચાર ખલીફાઓ, ખ્વાજા અબૂઅહમદ ચિશ્તી રહ., ખ્વાજા અબૂ મુહમ્મદ ચિશ્તી રહ., ખ્વાજા અબૂયૂસુફ ચિશ્તી રહ. અને ખ્વાજા મવદૂદ ચિશ્તી રહ., એટલે કે કુલ પાંચ, મશાઇખ આ સિલસિલામાં ચિશ્તના જ રહેવાસી છે, એટલે સિલસિલાનું નામ ચિશ્તીયા પડયું.

ભારતમાં ખ્વાજા મુઈનુદ્દીન ચિશ્તી રહ. આ સિલસિલાના સ્થાપક અને મુબલ્લિગ – પ્રચારક છે. આ વિશેની વધુ વિગત એમના હાલતમાં આગળ આવી રહી છે.

બુનિયાદી રીતે ઉપરના ચાર મશ્હૂર સિલસિલાઓની ભારતીય ઉપખંડમાં કદરપાત્ર ખિદમતો અને બરકતો છે. આ સિલસિલાઓમાંથી અનેક પેટા સિલસિલા બનીને દેશના વિવિધ પ્રદેશોમાં ફેલાયા છે અને દરેકનું અલગ નામ પણ મશ્હૂર છે.

ગુજરાતમાં સૂફી સિલસિલાઓ :

ભારતીય ઉપખંડમાં નુબુવ્વતના કિરણોથી સૌપ્રથમ રોશની મેળવનાર ગુજરાત સૂફી બુઝુર્ગોની બરકતથી પણ જરાયે મહરૂમ નથી રહયું. અલ્લાહની મહેરબાનીથી લગભગ દરેક સિલસિલાના મહાન અને આગળ પડતા મશાઇખ ગુજરાત પધાર્યા અને એમની બરકતોથી ગુજરાતને બરકતવંતુ ફરમાવ્યું. ગુજરાતમાં પધારેલ સિલસિલાઓના મશાઇખની વિગત પણ ઘણી જ લાંબી છે, એટલે 'યાદે અય્યામ'માં આ વિશે જે વિગત આપવામાં આવેલ છે, તે જ અત્રે વર્ણન કરી દઈએ છીએ.

ગુજરાતના મશાઈખની પવિત્ર આત્માઓ (યાદે અય્યામમાંથી)

આ સર્વામાન્ય હકીકત છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ઈસ્લામનો પ્રચાર

અને ફેલાવો માત્ર તે મુસ્લિમ સંતો – મહાત્માઓના પવિત્ર આગમનને લીધે થયેલો છે જેઓ વખતો વખત પધારતા રહયા, અને પોતાના પવિત્ર વચનામૃતોથી લોકોના દિલોમાંથી કુફ્ર અને જહાલતનો કાટ અને મેલ સાફ કરતા રહયા.

હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ ખૂણામાં આપ જશો, આ બુઝુર્ગો અને મહાત્માઓના ચરણોની છાપ તમને જોવા મળશે. એમના મહાકાર્યોને આપણે ભૂલી ગયા છીએ અને આપણે આપણા કુકૃત્યોના કારણે એમના સાચા ઈતિહાસને વિવિધ પ્રકારના રંગો મેળવીને, એની સૂરત બદલી નાખી છે, પરંતુ હજુ પણ એ હકીકતથી કોઈ ઈન્કાર કરી શકે એમ નથી કે માત્ર એમના જ તવક્કુલ (ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા), સંતોષ, ભોગ અને ત્યાગ, પરહેઝગારી અને સદાચાર તેમજ ખુલૂસ અને શુદ્ધ ભાવનાનું પરિણામ છે કે આજે હિન્દુસ્તાનની વસ્તીનો પાંચમો ભાગ (જે કયારેક શિર્ક અને જહાલતમાં ડૂબેલો હતો) તે "વહદહૂ લા શરીક લહૂ" (તે એક જ અને તેનો કોઈ ભાગિયો નથી એવા એક માત્ર અલ્લાહ) સમક્ષ પોતાના નમ્ર મસ્તકો ઝુકાવે છે.

ગુજરાત પણ એ પવિત્ર આત્માઓના ધ્યાન અને કૃપાદ્રષ્ટિથી વંચિત નથી રહયું. દરેક જમાનામાં તરીકતના પીરો (આધ્યાત્મિક પરંપરાઓના સદગુરુઓ) પધારતા રહયા અને હિદાયતના નૂરથી, ઉપદેશની જયોતિથી પ્રજાજનોના દિલોને ઉજજવળ બનાવતા રહયા.

મશાઈખે ચિશ્તિય્યહ

એ જ બુઝુર્ગો પૈકી શૈખ હુસામુદ્દીન ઉસ્માન બિન દાઉદ મુલતાની, અવસાન હિ.સ. ૭૩૬ (ઈ.સ. ૧૩૩૭)ની મહાન હસ્તી પણ છે, જેઓ સુલતાનુલ મશાઈખ નિઝામુદ્દીન મુહમ્મદ અલ બદાયૂનીના મહાન ખલીફાઓ પૈકી હતા. મુહમ્મદ શાહ તુગલકના સમયમાં દિલ્હીથી ગુજરાત પધાર્યા અને નહરવાલા

(અણહિલવાડ, હાલનું પાટણ)માં નિવાસ કર્યો. જયાં હવે એમનો મઝાર છે.

અલ્લામા કમાલુદ્દીન દહેલ્વી, અવસાન હિ.સ.૭૫૬ (ઈ.સ. ૧૩૫૫), શેખ નસીરુદ્દીન ચિરાગ દહેલ્વીના ખલીફા અને ભાણેજ હતા. તેઓ પણ ગુજરાત પધાર્યા અને એમની ઔલાદમાં પેઢી દર પેઢી એવા હઝરાતો અને મહાનુભાવો પેદા થતા રહયા, જેમણે બારમી સદી (હિજરી) સુધી આ સિલસિલા (પરંપરા)ને જાળવી રાખ્યો અને હંમેશા ગુજરાવાસીઓને પોતાના આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને બરકતોથી ફાયદો પહોંચાડયો.

સત્ય વાત તો એ છે કે એમની બરકતો ગુજરાત સુધી મર્યાદિત ન રહી, બલકે જે જમાનામાં હિન્દુસ્તાનમાં ચિશ્તિયહ નિઝામિય્યહ સિલસિલો લગભગ નામશેષ થઈ ગયો હતો. ત્યારે શેખ કલીમુલ્લાહ જહાનાબાદીએ, જેઓ એ જ ખાનદાનના એક બુઝુર્ગ શૈખ યહયા બિન મહમૂદ ગુજરાતી, (મુહાજિરે મદીના) (અવસાન હિ.સ. ૧૧૦૧/ઈ.સ. ૧૬૯૦) પાસેથી મદીના મુનવ્વરામાં આ સિલસિલાની રૂહાની બરકતોને પ્રાપ્ત કરીને દિલ્હી પાછા આવ્યા અને પછી હિન્દુસ્તાનમાં ફરી એક વાર આ સિલસિલાના ફૈઝનું ઝરણું વહેતું થઈ ગયું, મૌલાના ફખ્રુદીન દહેલ્વી એ જ સિલસિલાની એક કડી હતા.

શૈખ યાકુબ બિન મૌલાના ખ્વાજગી, અવસાન હિ. સ. ૭૯૮ (ઈ.સ. ૧૩૯૬), શૈખ ઝૈનુદ્દીન દૌલતાબાદીના ખલીફા અને પોતાના જમાનાના મહાન મશાઈખ પૈકી હતા, " ફુસૂસુલ હિકમ" (કિતાબ) શીખવામાં ખૂબ જ પ્રવીણ હતા, નહરવાલા (પાટણ)માં એમની ખાનકાહ હતી, જે ગેરમાર્ગે અંધારામાં ભટકતા લોકો માટે હિદાયતના ચિરાગનું કામ આપતી હતી, શૈખ બુર્હાનુદ્દીન અબ્દુલ્લાહ અલ બુખારીએ પણ તેમનાથી લાભ લીધો હતો.

શૈખ રુકનુદ્દીન મવદૂદ (અવસાન હિ.સ. ૮૪૨, ઈ.સ.

૧૪૩૮), હઝરત શૈખ ફરીદુદ્દીન મસ્ઊદ ગંજશકરની ઔલાદમાં હતા, પરંતુ ચિશ્તિય્યહ સિલસિલો શૈખ મુહમ્મદ બિન અહમદ મવદૂદીથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો. જેમને બાપ – દાદા પાસેથી આ સિલસિલો મળ્યો હતો.

હિન્દુસ્તાનમાં આ જ એક તરીકો (સિલસિલો) છે, જે હઝરત મુઈનુદ્દીન ચિશ્તી અજમેરી (રહ.)ના વાસ્તા વગર પહોંચ્યો છે. (આગળ શેખ કુત્બુદ્દીન મવદૂદ ચિશ્તી રહ.ના હાલાતમાં આ વિશે વધુ માહિતી આવી રહી છે. ઈન્શાઅલ્લાહ.) આ સિલસિલામાં (૧) શૈખ અઝીઝુલ્લાહ મુતવક્કિલ (૨) શૈખ રહમતુલ્લાહ, (૩) શૈખ બહાઉદ્દીન (બાજન) (૪) શૈખ અલી મુત્તકી, વગેરે મહાન મરતબાવાળા મશાઈખ થયા છે, જેઓ દક્ષિણ ભારત અને ગુજરાતમાં સદીઓ સુધી લોકોને ફાયદો પહોંચાડતા રહયા છે.

શૈખ કબીરુદ્દીન નાગોરી (નાગોર – રાજસ્થાન)ના મહાન સંત, અવસાન હિ.સ. ૮૫૮, ઈ.સ. ૧૪૫૪), સુલ્તાનુત્તારિકીન શૈખ હમીદુદ્દીન સુવાલીના વંશજ હતા. બાપ–દાદા મારફતે આ સિલસિલો પ્રાપ્ત કર્યો હતો. જયારે રાજપૂતોએ અજમેર અને નાગોર કબજો કરી ઈસ્લામનું નિશાન મિટાવી દેવા માટે સાહસ કર્યુ ત્યારે તેઓ પોતાના પ્રિય વતનથી હિજરત કરીને અમદાવાદ આવતા રહયા. થોડા દિવસો સુધી અજ્ઞાત ખૂણામાં જીવન વિતાવ્યું, પરંતુ

મુશ્ક આંસ્ત કે ખૂદ બ–બોયદ ન કે અત્તાર બ–ગોયદ

(કસ્તૂરી તો તે છે જે પોતે જ પોતાની સુગંધ પ્રસારીને પોતાની ઓળખ કરાવી દે છે. કસ્તૂરી વેચનારે એના ગુણગાન કરવાની જરૂર નથી હોતી.)

એ ઉકિત અનુસાર લોકોને તેમના વિષે જાણ થઈ અને તેમનું નિવાસ સ્થાન કિબ્લએ હાજાત (લોકોની જરૂરતો પૂરી થવાનું કેન્દ્ર) બની ગયું.

તેઓ મોટા લેખક પણ હતા, "મિસ્બાહુલ નહવ" નું વિસ્તૃત વિવેચન અને વિવરણ લખ્યું હતું.

સૈયદ કમાલુદ્દીન કઝવીની (વફાતઃ હિ.સ. ૮૮૧ – ઈ.સ. ૧૪૭૬), ભરૂચમાં રહેતા હતા, તેમને હઝરત સૈયદ મુહમ્મદ ગેસૂ દરાઝ (રહ.) થી ઈરાદત હતી. અને તેમની ખાનકાહ હંમેશા ખુદાના તાલિબોથી ભરેલી રહેતી હતી.

આ ઉપરાંત ચિશ્તિય્યહ સિલસિલાના બીજા મશાઈખ પણ ગુજરાતમાં પધાર્યા અને તેમનાથી ગુજરાતીઓ લાભાંવિત થયા. લંબાણના ભયથી હું તેમની વિગતોમાં ઉતરતો નથી.

સુહરવર્દિયહ સિલસિલાના મશાઇખ

સુહરવર્દીયહ સિલસિલાના મશાઈખમાં લગભગ સૌ પ્રથમ સૈયદ શરફુદ્દીન મશહદીએ ગુજરાતને પોતાના પવિત્ર પગલાંથી પાવન કર્યુ. અને ભરૂચમાં સ્થાયી થયા. તેઓ હઝરત મખ્દૂમ જહાંનિયાન સૈયદ જલાલુદ્દીન હુસૈન બુખારીના જમાઈ અને ખલીફા હતા. હિ.સ. ૮૦૮ – ઈ.સ. ૧૪૦૫ માં તેમનું અવસાન થયું.

સૈયદ યહયા બિન અલી તિરમિઝી પણ મખ્દૂમના તર્બિયત યાફતા અને કેળવતી તેમજ તા'લીમ પામેલા હતા. તેમણે વડોદરામાં નિવાસ કર્યો હતો. ત્યાં જ તેમનો મઝાર છે. તે સ્થળ તકિયા માતુરિદિય્યહના નામથી પ્રખ્યાત છે, તેમણે હિ.સ. ૮૫૦ – ઈ.સ. ૧૪૪૬) માં દુનિયાની જંજાળમાંથી મુકિત મેળવી.

કાઝી અલમુદ્દીન શાતિબી, સૈયદ સદરુદ્દીન રાજુ કત્તાલના ખલીફા હતા. બીજી કાબેલિયતો અને ખૂબીઓ ઉપરાંત કિરઅત અને તજવીદમાં ઈમામે ફન (એ વિદ્યાના અગ્રણી)ની હેસીયત ધરાવતા હતા. નહરવાલા (પાટણ)માં તેમનો નિવાસ હતો. હિ.સ. ૮૬૦ – ઈ.સ. ૧૪૫૬ માં તેમનું અવસાન થયું.

સૈયદ બુરહાનુદ્દીન અબ્દુલ્લાહ બિન મહમૂદ અલ બુખારી,

મખ્દૂમ જહાંનિયાનના પૌત્ર હતા. બાર વરસની નાની વયમાં ગુજરાત પધાર્યા. વિદ્યા પ્રાપ્તિ પછી પોતાના મોટા ભાઈ સૈયદ હામિદ બિન મહમૂદ અને પોતાના પિતાના કાકા સૈયદ સદ્રુદીન રાજૂ કત્તાલ પાસેથી ખિલાફતનો ખિરકહ મેળવ્યો, શેખ અહમદ ખટ્ટુ મગરિબીની સેવામાં રહીને ફાયદો મેળવ્યો અને તે જમાનામાં ચિશ્તિય્યહ અને કાદિરિય્યહ અને નકશબંદિય્યહ સિલસિલાના જે મશાઈખ હયાત હતા. તેમાંના દરેકથી ફાયદો મેળવ્યો.

એ વિવિધ આધ્યાત્મિક નેઅમતોથી માલામાલ થયા પછી તેમણે અન્યોને ફૈઝ પહોંચાડવા તરફ લક્ષ આપ્યું. ગુજરાતના સુલતાનો એમની ચરણ રજને કુહલુલ જવાહિર (હીરાને વાટીકૂટીને બનાવેલા અતિ કિમતી સુરમા) સમાન સમજતા હતા. હિ.સ. ૮૫૭ – ઈ.સ. ૧૪૫૩માં તેમનું અવસાન થયું.

સૈયદ મુહમ્મદ બિન અબ્દુલ્લાહ અલ બુખારી તેમના સુપુત્ર હતા અને તેમનો રુશ્દો હિદાયતનો, આધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રદાનનો અને ઉપદેશનો સિલસિલો લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહયો. એ જ ખાનદાનમાં....

(૧) સૈયદ મુહમ્મદ ઝાહિદ (૨) સૈયદ જલાલ (૩) સૈયદ મુહમ્મદ (૪) સૈયદ જલાલ બીજા (૫) સૈયદ જાફર (૬) સૈયદ અલી. વગેરે થયા છે.

એ બુઝુર્ગોનો સિલસિલો સમગ્ર ગુજરાતમાં ફેલાયેલો હતો.

(૧) શૈખ ઉસ્માન , (૨) શૈખ અલી ખતીબ, (૩) શૈખ અબ્દુલ લતીફ, (૪) કાઝી મહમૂદ, (૫) કાઝી હમ્માદ (૬) મૌલાના તાજુદ્દીન (૭)મૌલાના મખ્દૂમ શૈખ શરફુદીન શહબાઝ.

અને ગુજરાતના બીજા ઘણા મશાઈખ એ જ સિલસિલાના ગુણ ભંડારથી પરિતૃપ્ત થયેલા હતા.

<u>મગરિબિય્યહ સિલસિલો</u>

મગરિબિય્યહ સિલસિલાની નામવર, વિખ્યાત વિભૂતિ શૈખ

અહમદ ખટ્ટુ છે. શિહાબુદ્દીન તેમનો લકબ હતો. ગુજરાતીઓ તેમને 'ગંજબખ્શ'ના લકબથી યાદ કરે છે. તેઓ દિલ્હીના 'ગંજે બાદઆવુર્દ' (આંધીમા ઉડીને આવેલો ખજાનો) હતા. બાળપણમાં એક વખતે જોરદાર આંધી આવી અને તેમને ઉડાવી લઈ ગઈ. ખુશનસીબે શેખ ઈસ્હાક મગરિબીના હાથમા આવ્યા. તેઓ તેમને ખટ્ટ લઈ આવ્યા જે નાગોરની નજીક એક ગામ હતું. શેખ ઈસ્હાક મોટા ભાગે ત્યાં રહેતા હતા. તેમણે દિલ ખોલીને તેમને તાલીમ અને તરબિયત, શિક્ષણ અને કેળવણી આપી. લાંબા સમય સુધી તેઓ તેમની સાથે રહયા.

તેમના અવસાન પછી હજ પ્રવાસે, ત્યાંથી પાછા ફરતાં જ ગુજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફર શાહ પહેલાના આગ્રહથી ગુજરાતમાં થોભ્મી ગયા. સુલતાન અહમદ શાહ અને તેના પુત્ર મુહમ્મદ શાહને તેમના પ્રતિ ભારે શ્રદ્ધા હતી. અહમદાબાદ શહેરના પાયાનો પથ્થર તેમના પવિત્ર હાથે જ મુકાવ્યો હતો. પીર અને મુરીદ બંનેનું નામ 'અહમદ' હતું એટલે એ શહેરનું નામ અહમદાબાદ રાખવામાં આવ્યું.

હિ.સ. ૮૪૯ – ઈ.સ. ૧૪૪૫માં તેમનું અવસાન થયું અને સરખેજમાં દફન થયા. મુહમ્મદ શાહે તેમના મઝાર પર મોટી મોટી ઈમારતો બનાવી.

શૈખ મહમૂદ ઈરજી અને શૈખ અલાહુદ્દીન તેમનાથી તર્બિયત અને કેળવણી પામેલા હતા. સૈયદ અબ્દુલ્લાહ બિન મહમૂદ બુખારી (કુત્બે આલમ) અને સૈયદ મુહમ્મદ બિન અબ્દુલ્લાહે (શાહ આલમ) એ પણ તેમની) સોહબતનો ફૈઝ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

એદરુસિય્યહ સિલસિલો

એદરુસિય્યહ તરીકાનો વિકાસ યમનના એક પ્રદેશ 'હઝરમવત'માં થયો, ત્યાંથી તે ગુજરાત પહોંચ્યા અને માત્ર ગુજરાત અને દક્ષિણ હિંદ સુધી મર્યાદિત રહયો.

સૌ પ્રથમ સૈયદ શેખ બિન અબ્દુલ્લાહ હઝરમી ગુજરાત પધાર્યા અને અમદાવાદમાં નિવાસ કર્યો, હિ.સ. ૯૯૦ – ઈ.સ. ૧૫૮૨ માં તેમનું અવસાન થયું,

થોડા દિવસો પછી તેમના વડા સુપુત્ર સૈયદ અહમદ બિન શેખ પધાર્યા અને ભરૂચમાં વસવાટ કર્યો, તેમનું અવસાન હિ.સ. ૧૦૨૪ – ઈ.સ. ૧૬૧૫ માં થયું. ભરૂચમાં તેમનો મઝાર છે.

સૈયદ મુહમ્મદ બિન અબ્દુલ્લાહ હઝરમી, સૈયદ શેખના પૌત્ર હતા. પોતાના દાદાના જીવનકાળમાં હિન્દુસ્તાન પધાર્યા. કેટલાક દિવસો અમદાવાદમાં રહયા અને દાદાથી આધ્યાત્મિકજ્ઞાન મેળવતા રહયા. તે પછી સૂરતમા વસવાટ કર્યો.

અબૂ બક્ર શિલ્લીએ ''અલ મશરઉર્રવી' માં લખ્યું છે.

انعقد الاجماع علی فضله و کماله

(તેમની વિદ્વતા અને ગુણસંપન્નતા બધા વિદ્વાનોને પણ સ્વીકાર્ય છે.)

હિ.સ. ૧૦૩૦ – ઈ.સ. ૧૬૨૧માં તેમનું અવસાન થયું અને સૂરતમાં દફન થયા.

શેખ જા'ફર બિન અલી હઝરમી, સૈયદ મુહમ્મદ બિન અબ્દુલ્લાહના ભત્રીજા હતા. ગુજરાત પધારીને કેટલાક દિવસો અમદાવાદમાં રહયા. તે પછી સૂરતમાં પોતાના કાકાના જાનશીન થયા. જા'ફર સાદિકના નામથી મશ્હૂર હતા. શાહજહાં અને દારા શિકોહને તેમના પ્રતિ ભારે શ્રદ્ધા હતી. દારા શિકોહની ફરમાઈશથી ''સફીનતુલ ઔલિયા'' (કિતાબ)નો અરબીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. હિ.સ. ૧૦૬૪ – ઈ.સ. ૧૬૫૪ માં તેમનું અવસાન થયું. સુરતમાં પોતાના કાકાની પાસે દફન થયેલા છે.

શેખ નુરુદીન મુહમ્મદ બિન અલી રાંદેરી પણ આજ સિલસિલાના એક બુઝુર્ગ હતા. તેમણે રહીફુલ મુહમ્મદિય્યહ ફી તરીકિસ સૂફિયા'' નામની લાજવાબ કિતાબ લખેલી છે. મારા મિત્ર

નવાબ નુરૂલ હસનખાન મર્હૂમના પુસ્તકાલયમાં એની એક પ્રત મૌજૂદ છે. તેમનું અવસાન હિ.સ. ૧૦૬૮ – ઈ.સ. ૧૬૫૮ માં થયું.

તેમા ઉપરાંત આ સિલસિલાના બીજા પણ મશાઈખ ગુજરાત પધાર્યા અને ત્યાંના લોકોને પોતાના ફૈઝ અને બરકતોથી માલામાલ કરી દીધા. સૌનું વર્ણન કરવામાં ખૂબ લંબાણ થઈ જવાનો સંભવ છે.

કાદિરિય્યહ સિલસિલો

મોટા ભાગે સૌ પ્રથમ શૈખ શમ્સુદ્દીન નાગોરીએ આ સિલસિલાના ફૈઝ અને બરકતો ગુજરાતવાસીઓ સુધી પહોંચાડયા તેમને શેખ ઈસ્માઈલ બિન ઈબ્રાહીમ જબ્રતીથી આ સિલસિલો પહોંચ્યો હતો.

તે પછી શેખ જમાલ બિન અલ હુસૈન બગદાદીને બહાદુર શાહ ગુજરાતીએ અત્રે પધારવાની તકલીફ આપી. હિ.સ. ૯૭૧ – ઈ.સ. ૧૫૬૪ માં તેમનું અવસાન થયું.
શેખ જમાલના સુપુત્ર અને જાનશીન શેખ યતીમુલ્લાહ મોટા મહાન મરતબાના શેખ હતા. હિ.સ. ૧૦૦૯ – ઈ.સ. ૧૬૦૧ માં તેમનું અવસાન થયું.

શેખ અબ્દુલ ફત્તાહ અસ્કરી, ''મષનવીએ મઅનવી'' ના વિવરણ કર્તા અને ભાષ્યકાર પણ એ જ સિલસિલાના એક મશહૂર અને લોકપ્રિય બુઝુર્ગ હતા. તેઓ અમદાવાદમાં રહેતા હતા. તેમના જ વંશમાં મદ્રાસ (તામીલનાડુ) રાજયના વેલોરમાં (એક મુબારક ખાનદાન છે. જે આજ સુધી પોતાના ઈલ્મ અને મશીખત (આધ્યાત્મિક મરતબા) ના કારણે અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. સૈયદ અ.સમદ ખુદાનુમા પણ ગુજરાતમાં રહેતા હતા. તેમનાથી સૈયદ અ.રઝઝાક બાંસવીએ સિલસિલો પ્રાપ્ત કર્યો અને હજુ સુધી ફિરંગીમહલ (લખનવ) ના આલિમો એ જ હકીકતના

મદીરાલયમાંથી મદીરાપાન કરીને મસ્ત છે.

રિફાઈય્યહ સિલસિલો

સૈયદ અહમદ કબીર રિફાઈના સિલસિલાથી હિંદવાસીઓ ઘણા ઓછા પરિચિત છે. એ સિલસિલાના અકાબિર (મહાપુરુષો) વખતો વખત હિંદુસ્તાન પધાર્યા. પરંતુ તેમનો ફૈઝ ગુજરાત અને દખ્ખણ સુધી સિમિત રહયો.

શેખ શરફુદીન અસાવલી એ જ સિલસિલાના એક બુઝુર્ગ હતા. તેમના ફૈઝ અને બરકતોથી ગુજરાતવાસીઓએ લાંબા કાળ સુધી ફાયદો ઉઠાવ્યો.

શેખ ંશરફુદીન અસાવલીના ખલીફા શેખ નસીર બિન જમાલ અલ નવસારવી હતા. તેઓ પોતાના ઈલ્મ અને પવિત્રતાના કારણે મોટા જબરજસ્ત શેખ હતા. હિ.સ. ૮૫૧ – ઈ.સ. ૧૪૪૭માં તેમનું અવસાન થયું.

એક બીજા બુઝુર્ગ સૈયદ અલી બિન અ. રહીમ રિફાઈ હતા. તેમનું અવસાન હિ.સ. ૮૫૬ – ઈ.સ.૧૪૫૨ માં થયું હતું, તેઓ પણ મૃત્યુ પર્યંત અમદાવાદમાં રહયા. અને ગુજરાતવાસીઓને પોતાના ફઝલ અને કમાલથી લાભાંવિત કરતા રહયા

એક બીજા બુઝુર્ગ સૈયદ અલી બિન ઈબ્રાહીમ રિફાઈ હતા. તેમનો નિવાસ પણ અમદાવાદમાં હતો. અવસાન હિ.સ. ૯૯૩ – ઈ.સ. ૧૫૮૫ માં થયું.

સૈયદ અ. રહીમ રિફાઈ અરબસ્તાનથી આવીને સુરતમાં સ્થાયી થયા. લાંબા કાળ સુધી તેમનો સિલસિલો ચાલુ રહયો. તેમનું અવસાન હિ.સ. ૧૧૩૨ – ઈ.સ. ૧૭૨૦ માં થયું.

નકશબંદિય્યહ સિલસિલો

સબળ અનુમાન એવું છે કે નકશબંદિયહ સિલસિલો સૌ પ્રથમ ગુજરાતમાં શૈખ નુરૂદીન અબુલ ફુતૂહ શીરાઝી મારફતે પહોંચ્યો તેમને મીર સૈયદ શરીફથી ઈરાદત (શ્રદ્ધા – નિસ્બત) હતી.

કેટલાક સમય પછી ખ્વાજા જમાલુદ્દીન ખારઝમી પધાર્યા અને સૂરતમાં નિવાસ કર્યો. તેમનું અવસાન હિ.સ. ૧૦૧૬ – ઈ.સ. ૧૬૦૭ માં થયું. સૂરતમાં તેમનો મઝાર છે.

તેમના વંશમાં..

ખ્વાજા અબુલ હસન,

ખ્વાજા સૈયદ મુહમ્મદ,

ખ્વાજા નુરૂલ હસન,

ખ્વાજા ફૈઝુલ હસન,

ખ્વાજા નુરૂલ આ'લા...

વગેરે લાંબા કાળ સુધી આ સિલસિલાના અલમબરદાર (ઝંડાધારી) રહયા.

ખ્વાજા મુહમ્મદ દેહદારી, ખ્વાજા જમાલુદ્દીન ખારઝમીના સમકાલીન હતા. તેમણે મૌલાના અ. રહમાન જામી પાસે કેળવણી મેળવી હતી. તેઓ પણ એ જ કાળમાં પધારીને સૂરતમાં સ્થાયી થયા. કામરેજનો જમીનદાર તાનસેન તેમના હાથ પર ઈસ્લામ સ્વીકારીને પાવન થયો. હિ.સ. ૧૦૧૬ – ઈ.સ ૧૬૦૭ માં તેમનું અવસાન થયું અને સૂરતમાં દફન થયા.

શૈખ નુરુલ્લાહ અને શૈખ નસરુલ્લાહ પેશાવરીએ પોતાના હજ પ્રવાસ વેળા સૂરતમાં કેટલાક દિવસ રોકાઈને તેને ગૌરવ આપ્યું હતું અને આ સિલસિલાનો ફેલાવો કર્યો.

શત્તારિય્યહ સિલસિલો

શત્તારિય્યહ સિલસિલો શેખ મુહમ્મદ ગૌસ ગ્વાલિયરી મારફતે ગુજરાતમાં પહોંચ્યો જયારે હુમાયુને શેરશાહના હાથે પરાજય પામીને ઈરાન જવું પડયું ત્યારે શેખ મુહમ્મદ ગૌસ ગુજરાત તશરીફ લાવ્યા. લગભગ બાર વરસ અહીં રહયા. અહી તેમના પર કુફ્રનો ફત્વો પણ લગાડવામાં આવ્યો અને સિલસિલાનો ફેલાવો પણ થયો. એ પણ મઝાની વાત છે કે રહેવાસી ગ્વાલિયરના હતા

છતાં આગ્રા અને દિલ્હીની આસપાસના લોકો તેમના ફઝલ અને કમાલથી અપરિચિત રહયા. જયારે દક્ષિણ ભારત અને ગુજરાતના આલિમોએ અને મશાઈખે તેમને શિર આંખો પર સ્થાન આપ્યું

અલ્લામા વજીહુદ્દીન અલવી

શેખ સદરુદ્દીન ઝાકિર.

શેખ પીર મુહમ્મદ,

શેખ લશ્કર મુહમ્મદ,

શેખ વલી મુહમ્મદ,

શેખ અલી શેર

અને બીજા ઘણા ગુજરાતના બુઝુર્ગો આ સિલસિલાથી સંકલિત થયા અને ગુજરાત અને દખ્ખણમાં આ સિલસિલો એવો ફેલાયો કે બીજા સિલસિલાઓ એની સાથે ફના થઈ ગયા.

શેખ સિબ્ગતુલ્લાહ ભરૂચી આ સિલસિલો લઈને મદીના તય્યિબહ પહોંચ્યા અને મદીનાના મોટા મોટા મશાઈખે તેમનાથી એ સિલસિલો હાસિલ કર્યો.

શેખ લશ્કર મુહમ્મદના એક મોટા ખલીફા શેખ ઈસા જુન્દુલ્લાહ હતા. તેઓ તમામ ઉલૂમ અને ફુનૂન વિદ્યા અને કળામાં અલ્લામા (તજજ્ઞ) હતા અને હદીસ શરીફમાં અનન્ય પ્રતિભા ધરાવતા હતા. તેઓ પણ એ જ સિલસિલાના ઝંડાધારી હતા. તેમની કેળવણીથી એવા એવા બાકમાલ મશાઈખ સામે આવ્યા, જેઓ લાંબા કાળ સુધી હિન્દુસ્તાનના વતનીઓને પોતાના શુભ અસ્તિત્વથી લાભાંવિત કરતા રહયા.

એ હજારો મશાઈખમાંથી જેમના કશ્ફ અને કરામતની દાસ્તાનોથી ગુજરાતના ઈતિહાસો ભરપૂર છે મેં માત્ર તે જ બુઝુર્ગો નો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેઓ મશહૂર સિલસિલાઓમાંથી કોઈક સિલસિલા જોડે સંકલિત હતા અને પોતાના સિલસિલાના અધ્યક્ષ હતા.

(યાદે અય્યામ, મવ. હકીમ સય્યિદ અબ્દુલ હય્ય રહ.
ગુજરાતી અનુવાદ : અબ્દુલ કાદિર ફાતીવાલા. ૧૫૧–૧૬૩)

ચારેવ સિલસિલાના શજરહ

ભારતમાં આવેલ તસવ્વુફના ચારેવ મશ્હૂર સિલસિલાઓના અનેક શજરહ છે. જે વિવિધ રીતે સિલસિલાના સ્થાપક સુધી પહોંચે છે. અલબત્ત ચિશ્તીયા સાબરીયહ સિલસિલાના સય્યિદુત્તાઇફહ હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ રહ. ચારેવ સિલસિલાઓની ખિલાફત ધરાવતા હતા. અને એમના પછી બધા જ ખલીફાઓ ચારેવ સિલસિલામાં બયઅત ફરમાવે છે, એટલે ચારેવ સિલસિલાના તે જ શજરહ અત્રે વર્ણવીએ છીએ, જે છેલ્લે હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ રહ. સુધી પહોંચે છે. બીજા મશાઇખ પાસે આ સિલસિલા અન્ય મશાઇખ અને શજરહ થકી પહોંચ્યા હોય એ શકય છે, બલકે ઘણા મશાઇખના શજરહ અલગ છે જ.

નકશબંદી સિલસિલાનો શજરહ

શૈખુલ મશાઇખ હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ મુહાજિર મક્કી રહ.
મીયાંજી નૂર મુહમ્મદ ઝિન્ઝાન્વી રહ.
હઝરત સય્યિદ અહમદ બરેલ્વી રહ.
હઝરત શાહ અબ્દુલ અઝીઝ દહેલ્વી રહ.
હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ દહેલ્વી રહ.
હઝરત શાહ અબ્દુર્રહીમ દહેલ્વી રહ.
હઝરત સય્યિદ અબ્દુલ્લાહ રહ.
હઝરત સય્યિદ આદમ બિન્નોરી રહ.
હઝરત શેખ અહમદ સરહિંદી મુજદ્દિદ અલ્ફે ષાની રહ.
હઝરત ખ્વાજા બાકી બિલ્લાહ રહ.
હઝરત ખ્વાજા મલન્ગી રહ.
હઝરત ખ્વાજા અદુરવેશ મુહમ્મદ રહ.
હઝરત ખ્વાજા ઝાહિદ રહ.
હઝરત ખ્વાજા ઉબૈદુલ્લાહ અહરાર રહ.

હઝરત ખ્વાજા યાકૂબ ચરખી રહ.

હઝરત ખ્વાજા અલાઉદ્દીન અત્તાર રહ.

હઝરત ખ્વાજા બહાઉદ્દીન નકશબંદી રહ.

હઝરત ખ્વાજા સય્યિદ અમીર કલાલ રહ.

હઝરત ખ્વાજા મુહમ્મદ બાબા સમાસી રહ.

હઝરત ખ્વાજા અલી રામેતની રહ.

હઝરત ખ્વાજા મહમૂદ અબુલખૈર રહ.

હઝરત ખ્વાજા સય્યિદ આરિફ રેવગીરી રહ.

હઝરત ખ્વાજા અબ્દુલ ખાલિક ગજદવાની રહ.

હઝરત ખ્વાજા યૂસુફ હમ્દાની રહ.

હઝરત ખ્વાજા અબૂ અલી ફારમદી રહ.

હઝરત ખ્વાજા અબૂલકાસિમ કુશયરી રહ.

શેખ અબૂલ હસન ખરકાની રહ.

હઝરત ખ્વાજા બાયઝીદ બુસ્તામી રહ.

હઝરત શેખ જઅફર સાદિક રહ.

હઝરત કાસિમ બિન મુહમ્મદ બિન અબૂબક્ર રદિ.

હઝરત સલમાન ફારસી રદિ.

હઝરત અબૂબક્ર સિદ્દીક રદિ.

નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ.

નકશબંદી સિલસિલામાં મશ્હૂર શજરહ પ્રમાણે શજરહ છેલ્લે હઝરત અબૂબક્ર રદિ. સુધી જ પહોંચે છે. પરંતુ એક બીજા શજરહ મુજબ ખ્વાજા હસન બસરી રહ.ની મારફત હઝરત અલી રદિ. સુધી પણ પહોંચે છે.

કુલ્લિયાતે ઈમ્દાદીયહમાં આ શજરહ પણ હાજી સાહેબ રહ. વર્ણવ્યો છે, જે આ મુજબ છે.

ખ્વાજા અબૂલકાસિમ કુશયરી રહ. પછી

શેખ અબૂઅલી દક્કાક રહ.

ખ્વાજા અબૂલકાસિમ નસીરાબાદી રહ.

ખ્વાજા અબૂબક્ર શિબ્લી રહ.

શેખ જુનૈદ બગદાદી રહ.

શેખ સિર્રી સકતી રહ.

શેખ મઅરૂફ કરખી રહ.

શેખ દાઉદ તાઈ રહ.

ખ્વાજા હબીબ અજમી રહ.

હઝરત હસન બસરી રહ.

હઝરત અલી રદિ.

નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ.

નોંધ : હઝરત હાજી સાહેબ રહ.નો એક નકશબંદી શજરહ શાહ અબ્દુલ કુદ્દૂસ ગંગોહી રહ. મારફત પણ શેખ બહાઉદ્દીન નકશબંદ રહ. સુધી અને છેલ્લે હઝરત હસન બસરી રહ. સુધી પહોંચે છે. કુલ્લિયાતે ઈમ્દાદીયહમાં અને મકતૂબાતે કુદ્દૂસિયહમાં એનું પણ વર્ણન છે.

હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ મુહાજિર મક્કી રહ.

હઝરત શેખ મિયાંજી નૂર મુહંમદ જંજાનવી રહ.

હઝરત શેખ સય્યિદ હાજી અ. રહીમ રહ.

હઝરત શેખ અબ્દુલ બારી સિદ્દીકી રહ.

હઝરત શેખ અબ્દુલ હાદી સિદ્દીકી રહ.

હઝરત શેખ અઝુદ્દીન અમરોહવી રહ.

હઝરત શાહ મુહમ્મદ મકકી જઅફરી રહ.

હઝરત શેખ સય્યિદ મુહમ્મદી અકબરાબાદી રહ.

હઝરત શેખ મુહિબ્બુલ્લાહ ફારૂકી રહ.

હઝરત શેખ અબૂ સઈદ ગંગોહી રહ.

હઝરત શેખ નિઝામુદ્દીન ફારૂકી રહ.

હઝરત શેખ જલાલુદ્દીન થાનેસરી રહ.

હઝરત શેખ અબ્દુલ કુદુસ ગંગોહી રહ.

શેખ દુરવેશ મુહમ્મદ બિન કાસિમ અવધી રહ.

હઝરત સય્યિદ બુદ્ધન બેહરાઈચી રહ.

હઝરત સય્યિદ અજમલ બેહરાઈચી રહ.

હઝરત શાહ અબ્દુલ હક રહ.

હઝરત ખ્વાજા ઉબૈદુલ્લાહ અહરાર રહ.

હઝરત ખ્વાજા યાકૂબ ચરખી રહ.

હઝરત ખ્વાજા અલાઉદ્દીન અત્તાર રહ.

હઝરત ખ્વાજા બહાઉદ્દીન નકશબંદી રહ.

હઝરત ખ્વાજા સય્યિદ અમીર કલાલ રહ.

હઝરત ખ્વાજા મુહમ્મદ બાબા સમાસી રહ.

હઝરત ખ્વાજા અલી રામેતની રહ.

હઝરત ખ્વાજા મહમૂદ અબુલખૈર રહ.

હઝરત ખ્વાજા સય્યિદ આરિફ રેવગીરી રહ.

હઝરત ખ્વાજા અબ્દુલ ખાલિક ગજદવાની રહ.

હઝરત ખ્વાજા યૂસુફ હમ્દાની રહ.

હઝરત ખ્વાજા અબૂ અલી ફારમદી રહ.

ખ્વાજા અબુલકાસિમ કુશયરી રહ.

શેખ અબૂઅલી દક્કાક રહ.

ખ્વાજા અબૂલકાસિમ નસીરાબાદી રહ.

ખ્વાજા અબૂબક્ર શિબ્લી રહ.

શેખ જુનૈદ બગદાદી રહ.

શેખ સિર્રી સકતી રહ.

શેખ મઅરૂફ કરખી રહ.

શેખ દાઉદ તાઈ રહ.

ખ્વાજા હબીબ અજમી રહ.

હઝરત હસન બસરી રહ.

હઝરત અલી રદિ.

નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ.

કાદરિયહ સિલસિલાનો શજરહ :

હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ મુહાજિર મક્કી રહ.
હઝરત શેખ મિયાંજી નૂર મુહમ્મદ જંજાનવી રહ.
હઝરત શેખ સય્યિદ હાજી અ. રહીમ રહ.
હઝરત શેખ અબ્દુલ બારી સિદીકી રહ.
હઝરત શેખ અબ્દુલ હાદી સિદીકી રહ.
હઝરત શેખ અઝુદુદીન અમરોહવી રહ.
હઝરત શાહ મુહમ્મદ મકકી જઅફરી રહ.
હઝરત શેખ સય્યિદ મુહમ્મદી અકબરાબાદી રહ.
હઝરત શેખ મુહિબ્બુલ્લાહ ફારૂકી રહ.
હઝરત શેખ અબૂ સઈદ ગંગોહી રહ.
હઝરત શેખ નિઝામુદીન ફારૂકી રહ.
હઝરત શેખ જલાલુદીન થાનેસરી રહ.
હઝરત શેખ અબ્દુલ કુદુસ ગંગોહી રહ.
હઝરત ખ્વાજા દુરવેશ બિન મુહમ્મદ કાસિમ અવધી રહ.
હઝરત ખ્વાજા સય્યિદ બુદ્ધન રહ. બેહરાઈચી રહ.
હઝરત ખ્વાજા મખ્દૂમ જહાનીયાં જહાંગશ્ત રહ.
હઝરત ખ્વાજા જલાલુદીન બુખારી રહ.
હઝરત ખ્વાજા ઉબૈદ બિન ઈસા રહ.
હઝરત ખ્વાજા અબૂલમકારિમ ફાઝિલ રહ.
હઝરત ખ્વાજા કુત્બુદીન અબૂલગૈષ રહ.
હઝરત ખ્વાજા શમ્સુદીન અલી અફલહ રહ.
હઝરત ખ્વાજા શમ્સુદીન હદાદ રહ.
હઝરત શૈખુલ મશાઈખ સય્યિદ અબ્દુલ કાદિર જીલાની રહ.
હઝરત ખ્વાજા અબૂ સઈદ મુબારક મખ્ઝૂમી રહ.
હઝરત ખ્વાજા અબુલ હસન કુરશી રહ.

હઝરત ખ્વાજા અબુલ ફરહ તરતૂસી રહ.

હઝરત ખ્વાજા અબ્દુલ વાહિદ બિન અબ્દુલ અઝીઝ રહ.

હઝરત ખ્વાજા અબૂબક્ર શિબ્લી રહ.

હઝરત ખ્વાજા શેખ જુનૈદ બગદાદી રહ.

હઝરત ખ્વાજા શેખ સિર્રી સકતી રહ.

હઝરત ખ્વાજા શેખ મઅરૂફ કરખી રહ.

હઝરત ખ્વાજા શેખ દાઉદ તાઈ રહ.

હઝરત ખ્વાજા ખ્વાજા હબીબ અજમી રહ.

હઝરત ખ્વાજા હઝરત હસન બસરી રહ.

હઝરત અલી રદિ.

નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ.

આ શજરહ 'તારીખ વ મશાઈખે તસવ્વુફ'માંથી લેવામાં આવ્યો છે. અન્ય કિતાબોના શજરહમાં અમુક નામો છુટી ગયા હોય એમ લાગે છે, અથવા બીજો સિલસિલો હોય શકે છે.

સુહરવર્દી સિલસિલાનો શજરહ :

હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ મુહાજિર મક્કી રહ.

હઝરત શેખ મિયાંજી નૂર મુહમ્મદ જંજાનવી રહ.

હઝરત શેખ સય્યિદ હાજી અ. રહીમ રહ.

હઝરત શેખ અબ્દુલ બારી સિદ્દીકી રહ.

હઝરત શેખ અબ્દુલ હાદી સિદ્દીકી રહ.

હઝરત શેખ અઝુદ્દુદીન અમરોહવી રહ.

હઝરત શેખ અઝુદ્દુદીન અમરોહવી રહ.

હઝરત શાહ મુહમ્મદ મકકી જઅફરી રહ.

હઝરત શેખ સય્યિદ મુહમ્મદી અકબરાબાદી રહ.

હઝરત શેખ મુહિબ્બુલ્લાહ ફારૂકી રહ.

હઝરત શેખ અબૂ સઈદ ગંગોહી રહ.

હઝરત શેખ નિઝામુદીન ફારૂકી રહ.

હઝરત શેખ જલાલુદ્દીન થાનેસરી રહ.
હઝરત શેખ અબ્દુલ કુદુસ ગંગોહી રહ.
હઝરત સય્યિદ અજમલ બેહરાઈચી રહ.
હઝરત સય્યિદ જલાલુદ્દીન બુખારી રહ.
હઝરત સય્યિદ રુકનુદ્દીન અબુલ ફતહ રહ.
હઝરત સય્યિદ સદરુદ્દીન રહ.
હઝરત સય્યિદ બહાઉદ્દીન ઝકરિયા મુલતાની રહ.
હઝરત સય્યિદ શેખ શિહાબુદ્દીન સુહરવર્દી રહ.
હઝરત સય્યિદ ઝિયાઉદ્દીન અબૂનજીબ સુહરવર્દી રહ.
હઝરત વજીહુદ્દીન સુહરવર્દી રહ.
હઝરત સય્યિદ અબૂ મુહમ્મદ અબ્દુલ્લાહ રહ.
હઝરત સય્યિદ અહમદ દીનોરી રહ.
હઝરત સય્યિદ મમ્શાદ અલૂ દીનોરી રહ.
હઝરત સય્યિદ જુનૈદ બગદાદી રહ.
હઝરત ખ્વાજા સિર્રી સકતી રહ.
હઝરત ખ્વાજા મઅરૂફ કરખી રહ.
હઝરત ખ્વાજા દાઉદ તાઈ રહ.
હઝરત ખ્વાજા હબીબ અજમી રહ.
હઝરત ખ્વાજા હસન બસરી રહ.
હઝરત અલી રદિ.
નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ.

ચિશ્તીયહ સિલસિલાનો શજરહ :

હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ મુહાજિર મક્કી રહ.
હઝરત શેખ મિયાંજી નૂર મુહમ્મદ જંજાનવી રહ.
હઝરત શેખ સય્યિદ હાજી અ. રહીમ રહ.
હઝરત શેખ અબ્દુલ બારી સિદ્દીકી રહ.
હઝરત શેખ અબ્દુલ હાદી સિદ્દીકી રહ.

હઝરત શેખ અઝુદુદીન અમરોહવી રહ.
હઝરત શાહ મુહમ્મદ મકકી જઅફરી રહ.
હઝરત શેખ સય્યિદ મુહમ્મદી અકબરાબાદી રહ.
હઝરત શેખ મુહિબ્બુલ્લાહ ફારૂકી રહ.
હઝરત શેખ અબૂ સઈદ ગંગોહી રહ.
હઝરત શેખ નિઝામુદીન ફારૂકી રહ.
હઝરત શેખ જલાલુદીન થાનેસરી રહ.
હઝરત શેખુલ મશાઈખ શાહ અબ્દુલ કુદુસ ગંગોહી રહ.
હઝરત શેખ મુહમ્મદ બિન આરિફ રહ.
હઝરત શેખ અહમદ અબ્દુલ હક રુદોલ્વી રહ.
હઝરત શેખ જલાલુદીન કબીરુલ અવલિયા રહ.
હઝરત શેખ શમ્સુદીન તુર્ક પાનીપતી રહ.
હઝરત ખ્વાજા અલાઉદ્દીન અલી અહમદ સાબિર કલ્યરી રહ.
હઝરત ખ્વાજા ફરીદુદ્દીન ગંજશકર રહ.
હઝરત ખ્વાજા કુત્બુદીન બખ્તીયાર કાકી રહ.
હઝરત ખ્વાજા મુઈનુદીન ચિશ્તી અજમેરી રહ.
હઝરત ખ્વાજા ઉસ્માન હારવની રહ.
હઝરત ખ્વાજા શરીફ ઝન્દની રહ.
હઝરત ખ્વાજા મવદૂદ ચિશ્તી રહ.
હઝરત ખ્વાજા સય્યિદ અબૂયુસૂફ રહ. ચિશ્તી
હઝરત ખ્વાજા અબૂ મુહમ્મદ બિન અબૂ અહમદ ચિશ્તી રહ.
હઝરત ખ્વાજા અબૂ અહમદ અબ્દાલ ચિશ્તી રહ.
હઝરત ખ્વાજા અબૂ ઈસ્હાક ચિશ્તી રહ.
હઝરત ખ્વાજા મમ્શાદ અલૂ દીનોરી રહ.
હઝરત ખ્વાજા અબૂ હુબૈરહ બસરી રહ.
હઝરત ખ્વાજા હુઝૈફહ મરઅશી રહ.
હઝરત ખ્વાજા સુલતાન ઈબ્રાહીમ બિન અદહમ રહ.

હઝરત ખ્વાજા ફુઝૈલ બિન અયાઝ રહ.

હઝરત ખ્વાજા અબ્દુલ વાહિદ બિન ઝૈદ રહ.

હઝરત ખ્વાજા હસન બસરી રહ.

હઝરત અલી મુરતઝા રદિ.

આકાએ નામદાર નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ

નોંધ : હઝરત હાજી સાહેબ રહ.નો આ શજરહ ચિશ્તીયા 'સાબરીયહ' સિલસિલા મુજબ છે. હઝરત હાજી સાહેબ રહ.એ ઝિયાઉલ કુલૂબમાં ચિશ્તીયહ નિઝામીયહ સિલસિલાનો શજરહ પણ વર્ણવ્યો છે.

વિવિધ સિલસિલાઓનો ફરક

હઝરત થાનવી રહ. ફરમાવે છે :

નકશબંદીયહ, ચિશ્તીયહ, વગેરે નામો છે. હકીકત બધાની એક જ છે. એટલે કે, اولئك حزب الله ، الخ આ અલ્લાહની જમાઅત છે. અને અલ્લાહની જમાઅતવાળા જ કામ્યાબ છે. ઘણા નકશબંદીઓની તબીઅત (મઝાક) ચિશ્તી હોય છે તો ઘણા ચિશ્તીઓ નકશબંદી સ્વભાવના હોય છે. આ ફરક એવો જ છે જેમ કે કુરઆનમાં છે : બની આદમને અમે કબીલાઓ અને જમાઅતોમાં વહેંચ્યા છે, જેથી તેઓને ઓળખ બાકી રહે. (મલ્ફૂઝાતે હકીમુલ ઉમ્મત, ૨૫–૯૬)

અલકવલુલ જમીલમાં હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ. ફરમાવે છે કે, જેમ નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ અને સહાબા પછી ફિકહના ચાર ઈમામો થયા છે એવી જ રીતે તઝકિયહ અને એહસાનમાં પણ છે. તરીકતના અવલિયાએ કિરામની હેસિયત ફિકહના મુજતહિદીન જેવી છે. એમણે શરીઅતના બાતિનના અહકામ માટે કાયદાઓ અને અહકામ નક્કી ફરમાવ્યા છે. અને જેમ ચારેવ ઈમામો – મસ્લકો હક ઉપર છે, એવી જ રીતે બધા જ સિલસિલાઓ હક છે. (અલકવલુલ જમીલ : ૧૦૭/૧૫૯/૧૬૧)

મવલાના મનાઝિર અહસન ગીલાની રહ. ફરમાવે છે :

જેમ ફિકહમાં હનફી, શાફેઈ, માલિકી, હમ્બલી વગેરે મસ્લકો ઘણી બધી બાબતે વિરોધાભાસ હોવા છતાં અહલે સુન્નત વલ જમાઅત અને અહલે હક છે, એવી જ રીતે કાદરી, નકશબંદી, સુહરવર્દી, ચિશ્તી વગેરે સૂફીઓ અને એમના સિલસિલાઓ વિશે પણ એવું જ સમજવામાં આવે કે બધા જ તરીકાઓ દુરુસ્ત છે. આ સિલસિલાઓમાં જે તફાવત છે એનો સંબંધ સિલસિલાના સ્થાપક તઝકિયહ અને દિલની સફાઈ બાબત પોતાના સ્વભાવ અને પસંદ મુજબ એમણે અપનાવેલ તરીકાથી છે, અથવા શરૂ શરૂમાં જે લોકોમાં સિલસિલો શરૂ થયો એમની રીત, સ્વભાવ અને માહોલ, આદતોના આધારે સિલસિલાઓમાં તફાવત છે. હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ. તફહીમાતમાં લખે છે : શેખ બહાઉદ્દીન રહ. તુર્ક લોકોમાં 'એહસાન'ને પુર્નજીવન કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. તુર્ક લોકોમાં બહીમી કુવ્વત (જાનવરો જેવું અક્કડપણું) વધારે છે અને આપ રહ. મજઝૂબ હતા. આપ રહ.ના અંતર અને દિલની કાબેલિયતે નૂરે ઈલાહી અને અને ખુદાઈ નિકટતાને સારી રીતે અપાનાવી લીધી હતા, એટલે આ વિશેષ લોકોમાં આપ રહ.ની વિશેષ તરબિયતના કારણે ઈસ્લાહનો એક એવો તરીકો સામે આવ્યો, જે ઘણો જ મુફીદ પુરવાર થયો. આવી જ સ્થિતિ અન્ય સૂફિયાએ કિરામના તરીકાઓની છે. (મકાલાતે એહસાની :૩૧)

આગળ શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.ની હમ્આતનું લખાણ અમે વર્ણવ્યું છે કે, ''જયારે કોઈ વલી દ્વારા અલ્લાહ તઆલા શરીઅતના બાતેનની હિફાજત કરાવવા ચાહે છે, તો એને લોકોમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે, લોકોના દિલો એના તરફ વાળે છે, લોકોમાં એની ખૂબીઓ અને નેકીઓની ચર્ચા ફેલાવે છે, જે તે કોમ અને પ્રદેશના લોકોના સ્વભાવ મુજબ શરીઅતે મુહમ્મદી અનુસાર મુજાહદહ – ઝિક્ર વગેરે અશ્ગાલ એ વલીને અલ્લાહ તઆલા ઈલ્હામ ફરમાવે છે, એ વલીની સોહબત અને કલામમાં અસર અને જોશ પેદા કરે છે, કશ્ફ, કરામત, તસર્રુફ, દુઆઓ કુબૂલ થવી, વગેરે બાબતો એને આપવામાં આવે છે. પોતાની

સુધારણાના ઈચ્છુક મુરીદો મોટી સંખ્યામાં એમની પાસે ભેગા થાય છે અને તે વલીના આદેશાનુસાર અશ્ગાલ અને અઝકાર વગેરેમાં એમનું અનુસરણ કરે છે, તો આમ કોઈ સિલસિલાની બુનિયાદ પડે છે."

મતલબ કે વિવિધ પ્રદેશો અને ત્યાંના લોકોના સ્વભાવ અને પ્રકૃતિનો તફાવત પણ સિલસિલાની તાલીમ અને કાર્યપદ્ધતિમાં તફાવતનું એક કારણ છે.

સિલસિલાઓ વચ્ચેના તફાવત અને ફરક છે કે નહીં, એની આ સામન્ય સમજૂતી છે. જેનો ખુલાસો આ છે કે, તઝકિયહ અને એહસાનના અલ્લાહ તઆલાના આદેશ ઉપર અમલ કરવાના આ વિવિધ તરીકાઓ છે. બધાનો આશય અને મકસદ એક જ છે, એ આધારે એમનામાં કોઈ તફાવત નથી. આમ છતાં આ દરેક તરીકાઓ અલગ છે, અને અલગ હોવાના કારણો પણ છે, એટલે એમના વચ્ચે તફાવત છે. શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.એ અલકવલુલ જમીલમાં લખ્યું છે કે, એવું પણ નથી કે એહસાન અને તઝકિયહ માટે આ જ તરીકા જરૂરી અને નક્કી છે, સહાબએ કિરામ અને બીજા બુઝુર્ગોને આ તરીકાઓ વગર બીજા તરીકાઓથી પણ એહસાનનો હેતુ અને મકસદ પ્રાપ્ત થઈ જતો હતો.

હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ રહ. લખે છે :

સલૂકના તરીકાઓ બેશુમાર થઈ ગયા છે. એમાં ત્રણ તરીકાઓ ઘણા જ નજીકના છે.

(૧) પ્રથમ તરીકો સુલહા અને નેક લોકોનો છે. આ તરીકામાં બધી શરઈ ફરજો, ઈબાદતો, રોઝહ, નમાઝ, તિલાવત, જિહાદ, હજ વગેરે પૂરી કરવી પડે છે, આ તરીકામાં મંઝિલે મકસૂદ સુધી પહોંચવામાં વાર લાગે છે.

(૨) બીજો તરીકો મુજાહદહ અને રિયાઝત – મહેનત કરનાર લોકોનો છે. એમાં (ઉપરોકત બધી ફરજો ઉપરાંત) બુરી આદતો – અખ્લાકને સુધારીને સારી આદતો અને અખ્લાક શીખવાડવામાં આવે છે

અને બુરાઈઓને ખૂબીઓથી બદલવામાં આવે છે. આ રસ્તે ચાલનારા લોકો વધુ પડતા મંઝિલે પહોંચી જાય છે.

(૩) ત્રીજો તરીકો શત્તારી લોકોનો છે. આ લોકો બધી જ રીતે દુનિયા સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખે છે. પરસ્પરનો સહવાસ અને સંબંધ પણ ખતમ કરી નાંખે છે. ફકત દુરૂદ અને ઝિક્રના શોખમાં પરોવાયેલા રહે છે. હદીસ મુજબ મૃત્યુ પહેલાં જ મૃત્યુને સામે જોઈને ફકત ઈબાદતો ઉપર જમ્યા રહે છે. (કુલ્લિયાતે ઈમ્દાદીયહ, ઝિયાઉલ કુલૂબ : ૧૦)

ફિહકી ઈજતેહાદ અને મુજતહિદ ઈમામો આ તરીકાઓ વચ્ચેના તફાવતનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. બધા જ ઈમામો બરહક છે, એમના ઈજતેહાદનો મકસદ કુરઆન અને હદીસ ઉપર પૂર્ણ રીતે અમલ કરવા માટે અહકામ બતાવવાનો છે. દરેકના ઈજતેહાદની બુનિયાદ કુરઆન અને હદીસ જ છે, હા, મુજતહિદ ઈમામોએ કુરઆન અને હદીસમાં એમના ઊંડા જ્ઞાન અને સમજ તેમજ કાબેલિયતના આધારે જે નિયમો ઘડયા છે, એમાં તફાવત છે, અને એ આધારે ઘણા બધા હુકમોમાં પણ જાઇઝ – નાજાઇઝનો તફાવત આવે છે. એવી જ રીતે એહસાન અને તઝકિયહના મકસદને પ્રાપ્ત કરવા માટે કુરઆન અને હદીસના આધારે અલગ અલગ બુઝુર્ગોએ અલગ અલગ તરીકા અપનાવ્યા છે. અને દિલની સફાઈ, બાતેની અખ્લાકની તાલીમ – કેળવણી વગેરે માટે દરેકે અલગ અલગ તરીકાઓ અપનાવ્યા છે અને દરેકના અલગ અલગ નિયમો – કાયદાઓ પણ છે. મામૂલાત, અઝકાર, અશ્ગાલ, મુજાહદહની રીતો પણ અલગ અલગ છે. પણ આ બધી રીતો છે, મંઝિલ અને મકસદ નથી. હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.એ અલકવલુલ જમીલ તેમજ અન્ય એમની અન્ય કિતાબોમાં અને હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ રહ.એ ઝિયાઉલ કુલૂબમાં દરેક સિલસિલાના અઝકાર અને મુરાકબહની રીત વગેરે દર્શાવ્યા છે. અત્રે એ બધાનો ઉલ્લેખ ટાળીએ છીએ, જેની ઈચ્છા હોય તે આ કિતાબોમાં વાંચી શકે છે.

ફતાવા મહમૂદિયહમાં છે : આ બધા અશ્ગાલ અને મુરાકબાતને

ખોટા કહેવાનો તો કોઈ પ્રશ્ન નથી. પણ એને જરૂરી અને વાજિબ પણ ન કહી શકાય. આ બધું કેળવણી અને સુધારણાની રીતો છે. અમુક બીમારો માટે આ વસ્તુઓ કોઈ એતેબારથી જરૂરી પણ હોય શકે છે અને અમુક માટે નુકસાનકારક – નાજાઈઝ પણ હોય શકે છે.

કોઈ ખાસ બીમાર કે તાલિબ – સાલિક માટે કોઈ આલિમે રબ્બાની, પાબંદે સુન્નત શેખ એક અમલને જરૂરી ઠેરવે તો જરૂરત હોય ત્યાં સુધી એને જરૂરી ઠેરવી શકાય છે અને અન્ય સ્થિતિઓમાં એ જ અમલ નાજાઈઝ કે ખોટો પણ હોય શકે છે. (ફતાવા મહમૂદિયહ : ૪–૮૦, ફતાવા મહમૂદિયહમાં આ લખાણ મુફતી નિઝામુદ્દીન સા. રહ.નું છે.)

બધા સિલસિલાઓ હઝરત અલી રદિ.થી જ કેમ ?

અમુક બુઝુર્ગોના મતે આ હઝરત અલી રદિ.ની એક ફઝીલત અને મહાનતા છે કે તસવ્વુફના વધુ પડતા સિલસિલાઓ હઝરત હસન બસરી રહ.ના વાસ્તાથી હઝરત અલી રદિ. સુધી પહોંચે છે.

હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ. 'હમ્આત'માં લખે છે :

و از امتِ آں حضرت صلی الله علیه وسلم اول کسیکه فاتح باب جذب شده است و دراں جا نهاده است حضرت امیر المؤمنین علی اند کرم الله وجهه . ولهذا سلاسل طرق بداں جانب راجع میشوند . و درحقیقت رجوع سلاسل اولیاء بسوء ایشاں از جهتِ روایت ثابت نمی شود ، وحسن بصری از ایشاں خصوصیتے که با دیگراں نباشد معلوم نیست ، مع هذا صوفیه قاطبتهم طبقةً بعد طبقةٍ اتفاق کرده بارجاع سلسلهٔ طریقت بایشاں ، و لا بد ایں اتفاق بے وجهے نیست و ایں وجه نزدیك فقیر آں است که ایشاں اول مجذوب اند ازیں امت.

નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની ઉમ્મતમાં સૌપ્રથમ જઝબનો દરવાજો ખોલનાર અને તે ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચનાર હસ્તી હઝરત અમીરુલ મુઅમિનીન અલી રદિ. છે. એટલા જ માટે તસવ્વુફના

સિલસિલા એમના સુધી પહોંચે છે.અલબત્ત એક હકીકત આ પણ છે કે અવલિયાના સિલસિલાઓનું એમના સુધી જોડાયેલા હોવું (હદીસની) રિવાયત મુજબ નથી. અન્યોને છોડીને હસન બસરી રહ. અને હઝરત અલી રદિ. વચ્ચે વિશેષ નિસ્બત શું છે એ ખબર નથી. આમ છતાં બધા જ સુફિયાએ કિરામ, દરેક ઝમાનામાં હસન બસરી રહ.ના વાસ્તાથી હઝરત અલી રદિ. સુધી સિલસિલાના જોડાવા બાબતે સહમત છે, તો પછી જરૂર એની કોઈ દલીલ અને આધાર હશે. અને મુજ ફકીરના મતે એનું કારણ આ છે કે હઝરત અલી રદિ. સૌપ્રથમ મજઝૂબ હતા. (હમ્આત : ફારસી : ૩૧)

(નોટ : હઝરત અલી રદિ. અને હઝરત હસન બસરી રહ. વચ્ચે સિલસિલો જોડાયેલો ન હોવા બાબતે હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.ના આ કથનનું અનેક બુઝુર્ગોએ ખંડન કર્યું છે. અને હઝરત અલી રદિ. અને હઝરત હસન બસરી રહ.ની મુલાકાત, સોહબત અને ફૈઝ મેળવ્યો હોવાનું પુરવાર કર્યું છે. શાહ વલીયુલ્લાહ રહ. પોતે પણ માને છે કે સિલસિલો જોડાયેલ જ છે. આ બાબતનું વિગતવાર વર્ણન આગળ હઝરત હસન બસરી રહ.ના હાલાતમાં આવી રહયું છે.)

મીર અબ્દુલ વાહિદ બલગરામી રહ. એમની કિતાબ સબ્અ સનાબિલમાં લખે છે :

રસૂલુલ્લાહ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમના ચારેવ ખલીફાઓ એમના કમાલના કારણે ખુલફાએ રાશેદીન અને ખલીફએ બરહક છે. આ ચારેવ કાબેલ અને હકદાર હતા કે નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ પછી વારાફરતી મસ્નદે ખિલાફત ઉપર બિરાજમાન થાય. અને તેઓ વારાફરતી સીધા નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમના ખલીફા બન્યા. રહી

આ વાત કે બઅયતના ચારેવ સિલસિલા હઝરત અલી રદિ. સુધી જ કેમ પહોંચે છે ? બીજા કોઈ ખલીફા સુધી કેમ નહીં ? એનું કારણ આ છે કે,

હઝરત અલી રદિ. સિવાય બીજા ખલીફાઓએ કોઈ અન્ય વ્યકિતને પોતાના ખલીફા કે જાનશીન નથી બનાવ્યા. હઝરત અલી રદિ. ઉપર નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમની સીધી ખિલાફત ખતમ થઈ ગઈ એટલે એમણે નાછુટકે હઝરત હસન બસરી રહ.ને પોતાના ખલીફા બનાવ્યા. અને પછી એમનાથી સિલસિલા ચાલ્યા, એટલે બધા સિલસિલા હઝરત અલી રદિ. સુધી પહોંચે છે. ખુલાસો આ કે ખિલાફતના ક્રમમાં હઝરત અલી રદિ.ના છેલ્લા હોવાના કારણે બધા સિલસિલા એમના ઉપર પહોંચે છે. જો હઝરત અલી રદિ. સિવાય ત્રણમાંથી કોઈ બીજા ખલીફા છેલ્લા હોત તો બધા સિલસિલા એમના ઉપર ખતમ થાત.

(સબ્અ સનાબિલ, ઉર્દૂ : ૭૭–૭૮)

એક સવાલના જવાબમાં હઝરત અકદસ મુફતી મહમૂદ હસન ગંગોહી રહ. લખે છે :

હઝરત અલી રદિ.ને એહસાનની જે નિસ્બત નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ મારફત પ્રાપ્ત થઈ હતી એ નિસ્બતને હઝરત અલી રદિ. પહેલા ખલીફા હઝરત અબૂબક્ર રદિ., બીજા ખલીફા હઝરત ઉમર રદિ. અને ત્રીજા ખલીફા હઝરત ઉસ્માન રદિ.સાથે રહીને ઓર વધારે મજબૂત કરી છે. એટલે કહી શકાય કે હઝરત અલી રદિ.ની નિસ્બતે એહસાન નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમ અને ખુલફાએ રાશેદીનના ફૈઝ અને રૂહાનિયતનો સંગમ છે. માટે જે

સિલસિલાઓ પણ હઝરત અલી રદિ.થી ચાલ્યા છે, તે બીજા ખુલફાએ રાશેદીનના ફૈઝથી ખાલી નથી. અમુક સિલસિલા એવા પણ છે જેમાં હઝરત અલી રદિ.નો વાસ્તો નથી. જેમ કે મવલાના આશિક ઈલાહી રહ.ના ભેગા કરેલા શજરહથી સ્પષ્ટ થાય છે. હઝરત મવલાના શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.એ પણ એની ચોખવટ કરી છે. ખુલફાએ રાશેદીન પાસે ઝાહિરી અને બાતિની, બન્ને રીતે ઈમામત અને ખિલાફત હતી. એટલે તેઓ ઘણા ઉચા સ્થાને બિરાજમાન હતા. અને અન્ય સહાબા કરતાં પણ વધારે ઊંચા દરજા વાળા ગણાય છે. એટલે જ આ ખલીફાઓના સિલસિલામાં બાતિની ફૈઝ અને બરકતો પણ વધારે છે. પરિણામે સાચો તાલિબ ઘણો જલદી આગળ વધીને મકામે મઅરિફત સુધી પહોંચી જાય છે. (ફતાવા મહમૂદિયહ : ૪/ ૩૭૨)

જેમ કે ઉપર આવી ગયું નકશબંદી સિલસિલો મશ્હૂર શજરહ પ્રમાણે હઝરત અબૂબક્ર રદિ. સુધી પહોંચે છે. અને બીજી રીતે હઝરત અલી રદિ. સુધી પણ પહોંચે છે. એવી જ રીતે બીજા અુમક સિલસિલાઓ હઝરત ઉમર ફારૂક રદિ. હઝરત ઉસ્માન રદિ., હઝરત ઈબ્ને મસ્ઉદ રદિ., હઝરત ઝુબૈર રદિ., હઝરત ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ. હઝરત અબુ હુરૈરહ રદિ. હઝરત અનસ બિન માલિક રદિ., હઝરત સલમાન ફારસી રદિ. વગેરે સહાબા રદિ. સુધી પણ પહોંચે છે. પરંતુ એ બધા બીજી રીતે હઝરત અલી રદિ. સુધી પણ પહોંચે છે અને એ જ શજરહ વધારે મશ્હૂર હોય છે એટલે ફકત હઝરત અલી રદિ. વાળો શજરહ સિલસિલાના લોકોમાં મશ્હૂર હોય છે. વધુ વિગત માટે જુઓ, આઇનએ તસવ્વુફ : ઝિયાઉલ હસન ફારૂકી ૯૭–૯૯.

ચિશ્તી સિલસિલાની કાર્યપદ્ધતિ અને વિશેષતાઓ

(૧) સિલસિલએ ચિશ્તિય્યહની સર્વ મહેનતનો આશય માણસના

દિલમાં અલ્લાહ તઆલાની મુહબ્બતનું બીજ રોપવું છે. તેઓ કહેતા કે માનવ જીવનની ઉન્નતિ ત્યારે જ શકય છે જયારે તેનામાં પોતાના પાલનહાર સાથે ખરો સંબંધ હોય. જેણે અલ્લાહની ઝાતને તેના ગુણો વડે ઓળખી તેણે દુન્યાની તમામ ભૌતિક શકિતઓથી પોતાને સ્વતંત્ર કરી લીધો. માણસ જેની ઈચ્છા કરે છે એ જીવન, રોઝી, તંદુરસ્તી, ઈઝઝત વગેરે બધી જ વસ્તુઓનો આપનાર માત્ર અલ્લાહ જ છે, જયારે આ માન્યતા અને યકીન માણસના અંતરમાં મજબૂત થઈ જાય છે તો અસાધારણ આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. સાચી કેળવણી માનવીનું અસલી જીવન અલ્લાહ તઆલાની મુહબ્બત વગર શકય નથી.

(૨) ચિશ્તિય્યહ સિલસિલો માનવ બિરાદરીની એકતામાં માને છે. અને પોતાના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અને સંસ્કારિક મુલ્યોને દરેક માનવી સુધી પહોંચાડવાનું ધ્યેય રાખે છે. મખ્લૂક અલ્લાહ તઆલાનો પરિવાર છે, એ સુત્ર ઉપર યકીન રાખી ચિશ્તી મશાઈખો માનવ બિરાદરીને પ્રેમના એક જ તાંતણામાં પરોવવાની કોશિશ કરવાને જરૂરી સમજે છે. હઝરત ખ્વાજા મુઈનુદ્દીન ચિશ્તી (રહ.) ફરમાવતા હતા કે માણસે સમુદ્ર જેવી સખાવત, સૂરજ જેવું હેત અને પૃથ્વી જેવી તવાઝુઅ (નમ્રતા) પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. સમુદ્ર, સૂરજ અને પૃથ્વીની સખાવતો અને મહેરબાનીઓ પોતાના અને પરાયાનો ફર્ક નથી કરતી અને દરેક વ્યકિત માટે હોય છે.

(૩) ચિશ્તિય્યહ સિલસિલાના મશાઈખે ધર્મની તે ક્રાંતિકારી વિચારધારા રજૂ કરી જે કુરઆની તા'લીમનો નિચોડ છે. તેઓએ બતાવ્યું કે,

ધર્મ ખરેખર મખ્લૂકની સેવાનું જ બીજું નામ છે.

માનવ સમાજને રાહત પહોંચાડવાની દરેક કોશિશનું નામ ધર્મ છે.

હઝરત ખ્વાજા મુઈનુદ્દીન ચિશ્તી (રહ.) ફરમાવ્યા કરતા હતા કે ખરી ઈબાદત એ છે કે,

અશકતોની ફરિયાદ ઉપર ધ્યાન આપવું,

કમઝોર અને બીચારાઓની જરૂરતો પૂરી કરવી,

અને ભુખ્યાઓનું પેટ ભરવું.

(૪) ચિશ્તી મશાઈખનો અકીદો હતો કે માણસને ભલાઈ અને નેકી કરવા ઉપર પ્રોત્સાહિત કરવો, ભલાઈ અને નેકીનો શોખ એમાં ઉભારવો, અને બદી – ગુનાહોની બુરાઈને દિલમાં જમાવીને એનાથી દૂર રહેવા ઉપર તૈયાર કરવો.

માણસમાં સંસ્કારિક અને આધ્યાત્મિક મુલ્યોનું સિંચન કરવું એમની ફરજ જ નહીં, બલકે નબીઓનું કાર્ય છે અને તેને ચાલુ રાખવાની જવાબદારી તેમના ઉપર આવે છે.

(૫) ચિશ્તી મશાઈખે વહદતુલ વુજૂદ (અદ્વૈતભાવ)ની વિચારધારાના અમલી પાસાને સ્પષ્ટ કર્યું, આ વિચારધારા જયારે માનવ સમાજમાં અમલી રૂપ ઈખ્તિયાર કરે છે તો એનું પરિણામ સામાજિક એકતા અને સદભાવનાના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. હઝરત શાહ મુહિબ્બુલ્લાહ ઈલાહાબાદી (રહ.)એ એક વેળા શાહઝાદહ દારા શિકોહને લખ્યું હતું કે,

રસૂલે અકરમ (સલ.)ને કુરઆને પાકમાં 'રહમતુલલિલ આલમીન' કહેવામાં આવ્યા છે. જેનો સીધો મતલબ એ છે કે આખું વિશ્વ આપ (સલ.)ની રહમતની છાંવમાં છે. વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરતા તેમણે લખ્યું કે 'ફુસૂસુલ હિકમ'માં એનો ખુલાસો એમ કરવામાં આવ્યો છે કે 'માણસ માણસ વચ્ચે ફર્ક કરવો જાઈઝ નથી.' (કિંવા માનતવાની દ્રષ્ટ્રિએ બધા જ માનવો બરાબર છે.)

(૬) ચિશ્તી મશાઈખે એ પણ જરૂરી સમજયું કે રાજા અને રાજકારણથી અલગ રહેવામાં આવે, જેથી દરબાર ભકિતના અસંતુષ્ટ જીવન અને રાજકારણની હરપળે બદલાતી માંગણીઓ તેમના વિચાર અને વર્તન ઉપર પ્રભાવશાળી ન બની શકે. અને તેઓ પોતાના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક (રુહાની) અને સંસ્કારિક (અખ્લાકી) ધ્યેયો માટે થતી કોશિશોમાં કોઈ અડચણ ન અનુભવે.

(૭) ચિશ્તી મશાઈખનું કહેવું એમ હતું કે વ્યકિતગત તેમજ

સામુહિક સફળતા અને કામ્યાબીનો ભેદ જીવનની જરૂરતોને વધારવામાં નહિં, બલકે એને ઘટાડીને મર્યાદિત કરવામાં છે. કનાઅત અને સબ્રનું જીવન માણસને ખરી ખુશી અને ખરા સુખની ગેરન્ટી આપે છે અને આ બધું ત્યારે જ શકય છે, જયારે માણસ સૃષ્ટિના સર્જનહારની હસ્તીને હરપળે પોતાની નજર સમક્ષ સમજે અને જીવનના બધા કાર્યો એવી રીતે બજાવી લાવે જાણે કોઈ ઉચ્ચ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે માણસ અણથક મહેનત કરતો હોય.

(૮) શાહ વલીયુલ્લાહ મુહદ્દિષ રહ. હમ્આતમાં લખે છે : ચિશ્તીયહ મકબૂલ બુઝુર્ગોનો તરીકો છે. આ તરીકાના લોકો સામાન્ય લોકોમાં ઘણા જ મકબૂલ હોય છે. સૂફિયાએ કિરામમાં ચિશ્તી મશાઈખ સામાન્ય લોકો જેવા જ હોય છે.

(૯) ઈશ્કે ઈલાહી ચિશ્તીયા સિલસિલાની બુનિયાદ છે. ઈબાદત, રિયાઝત, મુજાહદહ વગેરેનો મકસદ ઈશ્કે ઈલાહીને પ્રબળ બનાવવાનો જ છે.

(૧૦) નફસનો વિરોધ આ સિલસિલામાં મુખ્ય બાબત છે. ચિશ્તી મશાઈખ મુજબ નફસ 'સનમે અકબર' એટલે મોટો અવરોધ છે. એને હરાવવો જ રાહે સુલૂકની પહેલી મંઝિલ છે. એના વગર આગળ વધવું શકય નથી. હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ. લખે છે : નફસને હરાવવો ચિશ્તી મશાઈખની તાલીમની બુનિયાદ છે. અને નફસની તાબેદારી 'કુફ્ર' છે. નફસને તાબે કરવા માટે જ મુજાહદહ કરવાની તાકીદ કરવામાં આવે છે. રિયાઝત અને મુજાહદહનો મકસદ બાતિનની સફાઈ અને અખ્લાકની સુધારણા છે. હઝરત નિઝામુદ્દીન અવલિયા રહ. ફરમાવે છે : અમારા ખાનદાનમાં બે વાતો છે : એક નફસ અને ખ્વાહિશાતનો વિરોધ. અને બીજી છે : લોકોને ફાયદો પહોંચાડો.

(૧૧) અખ્લાક, સંસ્કાર અને ઉચ્ચ માનવીય પરંપરાઓ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અખ્લાક અને આદાબની તાલીમ – કેળવણીના બે પાસાં છે, બન્ને એકબીજા સાથે જોડાયેલાં છે.

'તખ્લીયહ' એટલે કે બુરી આદતો જેમ કે કીનો, તકબ્બુર, ગીબત વગેરેથી નફસને પાક કરવામાં આવે.

અને સારા સંસ્કાર જેમ કે સખાવત, માફી, સબ્ર, સહનશીલતા, તવક્કુલ, કનાઅત વગેરેને કેળવણી આપવામાં આવે, એનું નામ 'તહલિયહ' છે.

(૧૨) ચિશ્તી મશાઈખ કોઈને હકીર કે નાનો નથી સમજતા. કોઈને તકલીફ નથી આપતા. હોદ્દા અને મોટાઈના બદલે નમ્રતા – તવાઝુઅ અને સામાન્ય બનીને રહેવાને પસંદ કરે છે. અલ્લાહ તઆલાની મખ્લૂક સાથે એમનું વર્તન શફકત, મુહબ્બત, અને માફી – દરગુઝરનું હોય છે. લોકોથી તકલીફ પહોંચે તો એના ઉપર સબ્ર – સહનશીલતાથી કામ લે છે. એને પોતાની રૂહાની તરક્કીનો સબબ સમજે છે. અને અમીરીના બદલે ફકીરી પસંદ કરે છે.

(૧૩) આ સિલસિલામાં ઉલૂમે ઝાહિરી અને ઉલૂમે બાતિની બન્ને શીખવા – અનુસરવા અને શરીઅત – તરીકતને સાથે લઈને ચાલવાને જરૂરી ઠેરવવામાં આવે છે. ઉલૂમ ઝાહેરીને જરૂરી સમજવામાં આવે છે. હિફ્જે કુરઆન અને તિલાવતનો શોખ ચિશ્તી સૂફિયાની આગવી ઓળખ ગણાય છે. ઝુહદ અને ત્યાગમાં ગુલૂ નથી કરતા. શરીઅત ઉપર અમલ કરવાને વધારે મહત્વ આપે છે.

(૧૪) મિરાતુલ અસરારમાં છે :

ખ્વાજગાને ચિશ્ત સુન્નતે નબવી મુજબ શહેરો અને ગામડાઓમાં રહે છે. લોકોને ગયરુલ્લાહથી તોડે છે અને અલ્લાહ તઆલા સાથે જોડે છે. હમેશા બાતિનની સફાઈ માટે કોશિશ કરતા રહે છે. પીરોના સિલસિલાથી જે તાલીમ મળી હોય છે એને મજબૂત પકડી રાખે છે. વસવસાઓને દિલમાં નથી આવવા દેતા. 'શર્હે સદ્ર' એમનો મકસદ હોય છે. રિયાઝત અને મુજાહદહનો શોખ રાખતા હોય છે. અમીરો કરતાં ફકીરોને વધારે પસંદ કરે છે. મહેમાનની ખિદમત કરવાનો ખાસ એહતેમામ કરે છે. સિમાઅ અને અહલે સિમાઅથી સંબંધ રાખે છે. બધા

જ લોકોને પોતાના કરતાં સારા સમજે છે અને દરેક સાથે મુહબ્બત – સુલેહ સાથે રહે છે. બધાની વચ્ચે રહેતા હોય છે છતાં વહદતુલ વુજૂદને હમેંશા સામે રાખે છે. મુરીદોને પહેલેથી જ 'લા મવજૂદ ઈલ્લલ્લાહ'નો મુરાકબહ કરાવે છે, જેથી હકીકી ઈમાનથી તેઓ મહરૂમ ન રહે. જે ઝિક્ર અને વઝીફો તેઓ અપનાવે છે તેના ઉપર મરતાં સુધી પાબંદી કરે છે. કોઈ 'શુગ્લ' બાબત અલ્લાહ તઆલા તરફથી છોડવાનો ઈશારો મળે તો પછી એ છોડી દે છે. હમેંશા મસ્ત અને હોશિયાર રહે છે. એટલે 'સક્રૃ' (ઈસ્તિગ્રાક) અને 'સહ્‌વ' (હોશિયારી) બન્ને કેફિયતો સાથે લઈને ચાલે છે. જયારે કે જુનૈદીયાં લોકો 'સહ્‌વ'ને ફઝીલત આપે છે અને તૈફૂરિયાં લોકો 'સક્રૃ'ને વધારે પસંદ કરે છે. આ બન્ને હાલતોને સાથે રાખીને ચાલનાર લોકો નબીએ કરીમ સલ્લલ્લાહુ અલયહિ વ સલ્લમના સાચા અનુયાયી છે.

ચિશ્તી લોકો એટલા બા અદબ, મુતવાઝેઅ અને અખ્લાકે હસનહ ધરાવનાર હોય છે કે કોઈ પણ એમનાથી નફરત કરી જ ન શકે. અકલ અને ફઝલને નર્યા ઈલ્મથી આગળ રાખે છે. હઝરત ખ્વાજા ફરીદુદ્દીન ગંજશકર રહ. ફરમાવે છે કે ઈબ્લીસ પોતાના ઈલ્મ ઉપર અભિમાનના કારણે બરબાદ થયો અને હઝરત આદમ અલૈ.ને અલ્લાહ તઆલાનો ફઝલ મળ્યો તો ઈરફાનના મરતબા ઉપર પહોંચી ગયા. મુરીદીન પાસે શરૂઆતમાં જ બાતિનની સફાઈ માટે એવી કોશિશ કરાવે છે કે અવલિયાએ કિરામની રૂહાનિયત અને દિલની હાજરી નસીબ થઈ જાય અને પછી ગુનાહોથી બચવાનું સરળ રહે અને બધા જ કામો અલ્લાહ તઆલાની મરજી મુજબ થાય. ચિશ્તી અવલિયાનો 'હાલ' મોતબર હોય છે કારણ કે અંબિયાએ કિરામ ઉપર વહી થાય છે અને અવલિયાએ કિરામને ઈલ્હામ.

અલ્લાહ તઆલાની મરજી એમના ઉપર એવી સવાર હોય છે કે લોકોની બુરાઈ અને તારીફ તરફ બિલ્કુલ ધ્યાન નથી આપતા. જે રીતે અને તરીકાએ એમને બાતિની તરક્કી મળે એ અપનાવે છે.

એમનો અસલ મશ્રબ અને રીત ઈશ્ક, આજિઝી, તર્ક – ત્યાગ અને ઈષાર છે. નફહાતુલ ઉન્સમાં છે કે, શૈખુલ ઈસ્લામ રહ. ફરમાવે છે કે મેં ખ્વાજા અહમદ ચિશ્તી રહ.થી વધીને કોઈ મજબૂત માણસ નથી જોયો. બધા જ ચિશ્તી મશાઈખ આવી રીતે મખ્લૂકથી બેબાક અને બાતિનના શેહસવાર હોય છે. દરેક હાલતમાં ઈખ્લાસ અને રિયાકારીથી દૂર રહેવાની કોશિશ કરતા રહે છે. (મિરાતુલ અસરાર, ઉર્દૂ : ૩૭૨–૩૭૩)

(૧૫) ચિશ્તી બુઝુર્ગોની એક વિશેષતા આ પણ છે કે, રાજા અને રાજકરણ એટલે કે બાદશાહોની દોસ્તી અને દરબારોની હાજરીથી દૂર રહેતા હતા. સુલતાન અલતમશ ખ્વાજા કુત્બુદીન બખ્તીયાર કાકી રહ.નો વિશેષ અકીદતમંદ હતો પણ આપ રહ. કદી એના દરબારમાં જતા ન હતા. ફકત એક વાર એક જરૂરતના લઈને બાદશાહ પાસે પહોંચ્યા હતા. જેમ કે એમના હાલાતમાં આવી રહયું છે.

સુલતાન અલાઉદીન ખિલજી શેખ નિઝામુદીન અવલિયા રહ.નો અકીદતમંદ હતા. એકવાર સુલતાને હઝરત નિઝામુદીન રહ.ને મળવાની ઈચ્છા વ્યકત કરી તો હઝરત નિઝામુદીન રહ.એ ઈન્કાર કરી દીધો અને ફરમાવ્યું : આ ફકીરના ઘરના બે દરવાજાઓ છે, બાદશાહ એક દરવાજેથી આવશે તો હું બીજા દરવાજેથી બહાર નીકળી જઈશ.

એવું પણ નથી કે મશાઈખ બાદશાહોથી નફરત કરતા હતા. બલકે તેઓ અમીરો – બાદશાહોની નિકટતા અને દોસ્તીને પસંદ કરતા ન હતા. અલબત્ત જરૂરત પડે તો જરૂરતમંદો અને મોહતાજોની ભલામણ બાદશાહોને લખી મોકલાવતા હતા.

શેખ ફરીદુદીન ગંજશકર રહ.એ બાદશાહને આવી એક ભલામણ કરતી વેળા લખ્યું કે,

> આ માણસનો મામલો સૌપ્રથમ અલ્લાહના દરબારમાં રજૂ કરું છું, હવે જો તમે આ માણસનું કામ કરી દેશો તો કરનાર તો અલ્લાહ તઆલા જ છે, પણ શુક્રિયહમાં તમારો પણ હિસ્સો હશે. અને નહીં કરો તો હું એમ

સમજીશ કે અલ્લાહને જ મંજૂર ન હતું, એમાં તમારો શું વાંક !

મશાઈખ અને બાદશાહોનો સંબંધ સમજવા માટે આ પત્ર ઘણું બધું કહી જાય છે. એટલે કે બાદશાહો સાથે એમનો સંબંધ ફકત એટલો જ હતો કે જરૂરતમંદ લોકોની સહાય કરી શકાય, અને એમાંયે અલ્લાહ તઆલા તરફ જ એમની નજર રહેતી હતી. બાદશાહોને ફકત એક ઝરીયો અને સબબ સમજતા હતા. એટલે જ મશાઈખ રહ. બાદશાહોના તોહફા અને જાગીરો કુબૂલ કરતા ન હતા. સુલતાન અલતમશે ખ્વાજા બખ્તીયાર કાકી રહ.ને જાગીર આપવાની ઈચ્છા વ્યકત કરી હતી પણ આપ રહ. એ ઈન્કાર કરી દીધો. શેખ હમીદુદ્દીન નાગોરી રહ. સુલતાને મોકલેલા તોહફા ફક્ત ખાનકાહના ખર્ચ માટે કુબૂલ ફરમાવતા હતા. બાબા ફરીદુદ્દીન ગંજશકર રહ.ને ઉલગખાને અમુક ગામોની જાગીરનું ફરમાન લખીને મોકલાવ્યું તો પાછું મોકલાવી દીધું. શેખ નિઝામુદ્દીન અવલિયા આ બાબતે સૌથી વધારે કડક સ્વભાવ અને સિદ્ધાંતવાદી હતા. સુલતાન અને દરબારના કોઈ પણ વ્યકિત દ્વારા મોકલાવવામાં આવેલ તોહફા કુબૂલ કરવાની ખાનકાહમાં પાબંદી હતી.

હઝરત નિઝામુદ્દીન અવલિયા રહ.એ બધા જ ખલીફાઓને સરકારી નોકરીથી અલગ રહેવાનો આદેશ ફરમાવ્યો હતો. પરિણામે સુલતાન મુહમ્મદ બિન તુગ્લકે જયારે આદેશ કર્યો કે બધા જ સૂફિયા સલતનત સાથે મળીને સલતનતની મદદ કરે તો સુહરવર્દી સિલસિલાના લગભગ બધા મશાઈખે સુલતાનના આદેશનું પાલન કર્યું પણ ચિશ્તી મશાઈખ જેમ કે શેખ નસીરુદ્દીન ચિરાગ દહેલ્વી રહ., શેખ કુત્બુદ્દીન મુનવ્વર રહ., મવલાના શમ્સુદ્દીન યહયા રહ. વગેરેએ સુલતાનનો આદેશ ઠુકરાવી દીધો અને પરિણામે એમણે પરેશાનીઓ ઉઠાવવી પડી.

અમીર ખુસરુ રહ. શેખ નિઝામુદ્દીન અવલિયા રહ.ના વિશેષ શાગિર્દ અને મુરીદ હતા. એમના પ્રત્યે ઘણી જ મુહબ્બત હતી પણ સલતનત સાથેના એમના સંબંધોના કારણે એમને ખિલાફત આપવામાં આવી

નહીં, એટલે કે ખિલાફત માટે શરત હતી કે સરકારી હોદ્દાઓ અને દરબારથી દૂર રહેવામાં આવે. શેખ નિઝામુદ્દીન અવલિયા રહ. ખિલાફતનામહમાં સરકારી હોદ્દો ન સ્વીકારવાની વસીયત ફરમાવતા હતા.

કોઈ બુઝુર્ગ કદી કોઈ તોહફો કુબૂલ ફરમાવતા તો એને ગરીબો, ફકીરો અને ખાનકાહમાં ખર્ચ કરી દેતા હતા.

એવી જ રીતે શાહી દરબારની હાજરી અને નોકરી કે ગમે તેવો શાહી હોદ્દો સ્વીકારવાને પણ પસંદ કરતા ન હતા. સુલતાન અલતમશે ખ્વાજા કુત્બુદ્દીન બખ્તીયાર કાકી રહ.ને 'શૈખુલ ઈસ્લામ'નો હોદ્દો સ્વીકારવાની દરખાસ્ત કરી તો આપ રહ.એ મના કરી દીધું.

મશાઈખના હાલાતમાં આવા અનેક કિસ્સા છે. બાબા ફરીદુદ્દીન રહ. શેખ બદરુદ્દીન ગઝનવી રહ.નો એક કિસ્સો બાબા સાહેબ રહ.ના હાલાતમાં આવી રહયો છે.

ચિશ્તી મશાઈખ એમ સમજતા હતા કે અમીરો અને બાદશાહોની દોસ્તીના કારણે જે માલદારી અને દોલત મળે એનાથી એશ – આરામમાં પડી જવાનો ભય રહે છે. એક બીજું કારણ આ છે કે બાદશાહના એહસાન તળે હોવાથી એના બુરા કામો, કોતાહી અને અત્યાચારો વિરુદ્ધ બોલવાની હિમ્મત ન થાય એવું પણ શકય છે. અને ત્રીજું કારણ આ હતું કે, બાદશાહે આપેલ માલમાં હલાલ માલ કેટલો છે એ પણ સ્પષ્ટ નથી હોતું.

ચિશ્તી મશાઈખથી વિપરીત સુહરવર્દી મશાઈખ રહ. બાદશાહોના તોહફા અને નઝરાના કુબૂલ ફરમાવતા હતા. શેખ રુકનુદ્દીન મુલતાની રહ. (શેખ બહાઉદ્દીન ઝકરિયા રહ.ના પોત્ર)નો તો આદેશ હતો કે સરકારી અફસરો, અમલદારો અને અમીરો ખાનકાહમાં હરગિઝ ખાલી હાથ આવે નહીં, પોતાની સાથે ખાનકાહ માટે કંઈક નઝરાનું કે હોશિયાર અને કાબેલ માણસો લઈને આવે.

નકશબંદી મશાઈખ પણ બાદશાહોથી સંબંધ રાખતા હતા. એમની

જાગીરો અને તોહફા કુબૂલ કરતા હતા. આમ છતાં તેઓ દઢતા પૂર્વક બાદશાહોને એમની કોતાહીઓ બાબત રોકટોક પણ કરતા હતા.

મુજદ્દિદ અલ્ફે ષાની શેખ અહમદ સરહિંદી રહ. અકબર બાદશાહની બિદઅતો વિરુદ્ધ હમેંશા અવાજ ઉઠાવતા હતા. એટલે જ પછી જહાંગીર બાદશાહે એમને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કરી દીધા હતા. આ બુઝુર્ગોનું માનવું હતું કે, સરકારી કામકાજમાં શામેલ રહીને અથવા હુકૂમત સાથે સારા સંબંધો કેળવીને બાદશાહ પાસેથી સારા કામો કરાવી શકાય છે. ગરીબો અને મોહતાજોની મદદ પણ સારી રીતે કરી શકાય છે. લોકોમાં ફેલાયેલ બદીઓ, ગુનાઓ અને બિદઅતો ઉપર પાબંદી પણ લગાવી શકાય છે. મુજદ્દિદ અલ્ફે ષાની રહ., હઝરત હઝરત શાહ વલીયુલ્લાહ રહ., હઝરત મિરઝા મઝહર રહ. વગેરે બુઝુર્ગોએ બાદશાહો અને અમીરો – અફસરોના નામે લખેલ પત્રો દ્વારા આ બાબત આસાનીથી સમજી શકાય છે.

કાદરીયા સિલસિલાના બુઝુર્ગોમાં બાદશાહોથી દોસ્તી અને એમની પાસેથી જાગીરો વગેરે સ્વીકારવા અને અને ન સ્વીકારીને દૂર રહેવું,એમ બન્ને પ્રકારની પરંપરાઓ જોવા મળે છે. લાગે છે આ બાબતે એમને કોઈ વિશેષ સિદ્ધાંત નક્કી કર્યો ન હતો. દરેક શેખ અને સાલિક એમના સંજોગો મુજબ જે રાહ અપનાવે એની ઈજાઝત હતી. આમ છતાં આ મશાઇખની તાલીમમાં નિડર રહીને હક વાત કહેવાની અને ગરીબોની મદદ કરવાની વિશેષ તાકીદ હતી.

(તસવ્વુફ ઓર સુફિયા કી તારીખ, અરબ સે હિંદુસ્તાન તક : ૭૫–૭૭/ હાલાત વ ખિદમાત, મશાઈખે ચિશ્તીયા સાબરીયહ : ૪૨–૪૪)

(૧૬) હિંદુઓ સાથે સારા – સુમેળ ભર્યા સંબંધો રાખવાની ભારતમાં ચિશ્તી મશાઇખની પરંપરા છે. બલકે ચિશ્તીય્યહ બુઝુર્ગોની ખાનકાહોમાં જોગીઓ અને સાધુઓ, વિશેષ કરીને નાથપંથી સાધુઓની આવન જાવન અને ચર્ચાઓ થતી રહેતી હતી. વિચારો – અકીદાઓની આપ લે, તાલીમ, નસીહત ઉપરાંત એકબીજાથી આગળ અને અળગા

હોવાના પુરાવા સ્વરૂપે કરામતો પણ દેખાડવામાં આવતી હતી. ચર્ચાઓમાં દલીલો પણ આપવામાં આવતી હતી. એટલે એમની ભાષા અને પરિભાષા, વિશેષ શબ્દો અને માન્યતાઓ વગેરે મશાઈખની તાલીમમાં આવતી રહેતી હતી.

અલબત્ત હિંદુઓ સાથેના સંબંધો સમાજ કે સંસ્કૃતિની અસરના કારણે નહીં, બલકે માનવતા અને માનવીય અખ્લાકના લીધે હતા. હદીસે નબવી 'બધી જ મખ્લૂક અલ્લાહનું ખાનદાન છે.'ના સિદ્ધાંતમાં મશાઈખ માનતા હતા. અકીદા અને ધર્મનો તફાવત માનવ બિરાદરીની સગાઈને તોડતો નથી, એમ માનતા હતા.

બાબા ફરીદુદ્દીન ગંજશકર રહ.ખાનકાહમાં હિંદુ જોગીઓની આવન જાવન સામાન્ય બાબત હતી. એમની કોઈ વાત સારી લાગતી તો આપ રહ. ખુશી વ્યકત ફરમાવતા હતા.

એકવાર કોઈ જોગી આવ્યો તો આપ રહ.એ એને પૂછયું : તમારી સાધનાનું મુળ શું છે ? એણે ઉત્તર આપ્યો કે અમારા જ્ઞાન અનુસાર પિંડમાં બે સૃષ્ટિઓ હોય છે. એક અલવી (સર્વોચ્ચ – તુર્ય જગત) અને બીજી સિફલી (ભૌતિક– જાગૃત જગત). માથાથી લઈને નાભિ સુધી અલવી પિંડ અને નાભિથી ચરણો સુધી સિફલી. સાધનનું રહસ્ય આ છે કે, સચ્ચાઈ, સફાઈ, નિષ્ઠા અને સદવ્યવહારનો સંબંધ અલવી સૃષ્ટિ સાથે છે. અને સિફલી દુનિયામાં પવિત્રતા, શીયળતા, નિયંત્રણ, સાધુપણું હોવાં જોઈએ. આપ રહ.એ ફરમાવ્યું કે, મને એની વાતો સારી લાગી.

એકવાર કોઈ નવો માણસ આવ્યો અને માથું મુંડાવીને મુરીદ થઈ ગયો. પછી કોઈ દિવસ એક જોગી આવ્યો. આ મુરીદ એને વાળ વધારવાની ઔષધિ પૂછવા લાગ્યો તો બાબા ફરીદુદ્દીન રહ. આ બાબતે ઘણા જ નારાજ થયા અને ફરમાવ્યું : વાળ તો નફસને કચડવા માટે મુંડાવ્યા હતા, પછી એને વધારવાની દવા પૂછવાનો શો મતલબ ? (અલખબાની, હિન્દી : ૫૪–૫૫)

શેખ અબ્દુલ કુદ્દૂસ રહ.ની ખાનકાહમાં જોગીઓ આવતા હતા. જોગીઓ સાથે ચમત્કારના મુકાબલાના કિસ્સા પણ એમના મશ્હૂર છે.

શેખ અહમદ અબ્દુલહક રહ.ના હાલાતમાં આગળ આવી રહયું છે કે તેઓએ એકવાર પોતાને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા :

અહમદ ! તેં કંઈ મેળવ્યું નથી. બુઝુર્ગોની સોહબત અપનાવવાની હજુ જરૂરત છે. જીવતા લોકોની સોહબત બહુ થઈ, હવે મુરદા લોકોની સોહબત અપનાવી જો. પછી એક દિવસ પોતે જ પોતાની કબર ખોદી અને છ મહીના સુધી એમાં બેસીને અલ્લાહની યાદમાં મશ્ગૂલ રહયા.(અખબારુલ અખ્યાર : ૩૯૭)

શ્વાસ રોકી રાખવો, ખાધા – પીધા વગર લાંબો સમય જીવંત રહેવું, વગેરે ચમત્કારો હિંદુ જોગીઓમાં પણ તે સમયે સામાન્ય હતા. એટલે આપ રહ.એ એમને જવાબ આપવા હેતુ મુજાહદહ કરીને આ 'કમાલ' પણ પ્રાપ્ત કર્યો હોય એ શકય છે.

શાહ અઝદુદ્દીન રહ. પણ સાબરી ઈમ્દાદી સિલસિલાના મહાન બુઝુર્ગ છે. એમણે હિન્દુ ફિલોસોફી અને વેદાંતની વિદ્યા મેળવવા સંસ્કૃત ભાષા પણ શીખી હતી. એ દિવસોમાં એક મુસલમાન માટે બ્રાહ્મણોની ભાષા શીખવી મુશ્કેલ હતું. અયોધ્યા, બનારસ વગેરે સ્થળોના પંડિતો પાસે જઈને, તકલીફો વેઠીને પણ આ ભાષા શીખી લીધી અને એના થકી હિન્દુ વિચારધારાની સમજણ એના મુળ સ્ત્રોતથી મેળવવામાં સફળ થયા.

એકવાર એક મુસલમાન પોતાના એક હિન્દુ દોસ્તને લઈને હઝરત શેખ નિઝામુદ્દીન અવલિયા રહ.ની ખિદમતમાં આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો : આ મારો ભાઈ છે. શેખ નિઝામુદ્દીન રહ.એ પૂછયું : તારા આ ભાઈમાં મુસલમાનો જેવી કયી બાબત છે ? એણે અરજ કરી કે હું એટલા માટે એને આપની ખિદમતમાં લાવ્યો છું કે, આપની નજર અને સોબતની બરકતથી એ મુસલમાન થઈ જાય. આ સાંભળીને શેખ નિઝામુદ્દીન રહ.ની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને ફરમાવ્યું : આ કોમ

ઉપર કોઈના કહેવાની અસર નથી થતી. હા, કોઈ નેક માણસની સોબત એને મળી જાય તો એની બરકતથી એ મુસલમાન થઈ જશે.

હિંદુઓ સાથે સારા સંબંધો રાખવા અને મેળમિલાપ રાખવા અને માનવીય સમાનતાના ઈસ્લામી આદેશ ઉપર વધારે અમલ કરવાથી ઈસ્લામ અને ભારતીય સમાજ બન્નેને ઘણો લાભ થયો. મોટી સંખ્યામાં લોકોએ ઈસ્લામ સ્વીકાર કર્યો, એનાથી વધારે ફાયદો ભારતના લોકોને થયો. ભારતીય સમાજમાં ચાલતી આવતી વર્ણવ્યવસ્થાના કારણે સામાન્ય લોકોની બહુમતિ નીચ, પછાત કે અછૂત ગણાતી હતી. મુસલમાન સૂફીઓ અને મુસલમાનોના વર્તન અને વહેવારના કારણે ભારતીય સમાજને માનવીય એકતા અને સમાનતાની નવી ઓળખ મળી. જેનાથી ભારત અત્યાર સુધી પરિચિત પણ ન હતું.

ચિશ્તી તાલીમની બુનિયાદો અને તરીકાઓ

પ્રોફેસર ખલીક અહમદ નિઝામી રહ.એ 'તારીખે મશાઈખે ચિશ્ત'માં ચિશ્તી કાર્યપદ્ધતિ વિશે ઘણી વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે, અત્રે એનો ખુલાસો વર્ણવીએ છીએ :

(૧) અરકાને ઈસ્લામની પાબંદી : મશાઈખે ચિશ્તની ઈસ્લાહી મહેનતની શરૂઆત દીની ઈસ્લામી તરબિયત કરાવે છે. સૌપ્રથમ અરકાને ઈસ્લામની પાબંદીની તાકીદ કરે છે. મશાઈખ એમના ખલીફાઓને આ બાબતે વિશેષ તાકીદ ફરમાવતા હતા. મશાઈખનું માનવું હતું કે અરકાને ઈસ્લામની પાબંદી વગર રૂહાની તરક્કી શકય જ નથી. રાહે સુલૂકની પહેલી મંઝિલ આ જ છે.

(૨) ઈત્તેબાએ શરીઅત : મશાઈખે ચિશ્ત જીવનના દરેક ક્ષેત્રે શરીઅત અને સુન્નતની તાબેદારીનો ખ્યાલ રાખે છે. અને પોતાના અકીદતમંદોને એની તાકીદ કરીને એના ફાયદા બતાવે છે. હઝરત મવલાના અશ્રફ અલી થાનવી રહ.એ 'અસ્સુન્નતલ જલિય્યહ' માં ઘણી મહેનતથી અનેક મલ્ફૂઝાત અને તઝકિરાઓના હવાલાથી મશાઈખે ચિશ્તની ઈત્તેબાએ સુન્નતને સ્પષ્ટ ફરમાવી છે.

(૩) અખ્લાકની તાલીમ : મશાઈખે ચિશ્તના ઈસ્લાહી પ્રોગ્રામમાં અખ્લાકની તાલીમ મુખ્ય વસ્તુ છે. તેઓ અખ્લાકી તાલીમને 'નબીઓનું કામ' સમજે છે. રાત દિવસ એની જ મહેનત કરે છે કે માણસમાંથી બુરાઈઓ દૂર કરીને એના વ્યકિતત્વને અજવાળવામાં આવે.

બાબા ફરીદુદ્દીન રહ. ફરમાવતા હતા કે, પીર તો દુલ્હનને શણગારનાર (Beautifier) છે. જેમ શણગારનારી ઓરત દુલ્હનને શણગારે છે એવી જ રીતે પીર પોતાના મુરીદના અખ્લાક અને બાતિનને શણગારે છે. શેખ નિઝામુદ્દીન અવલિયા રહ. હઝરત અલી રદિ.એ બતાવેલ આ ત્રણ વસ્તુઓને હુસ્ને અખ્લાકને પૂર્ણ કરનારી બતાવતા હતા.

લોકો સાથે હસતા મુખે – સાફ દિલથી વાત કરો.

હલાલ રોઝીનો ખ્યાલ રાખો.

આ વિષયની અમુક બાબતો ઉપર નંબર ૧૪ માં પણ આવી ગઈ છે.

અખ્લાકી કેળવણીની બુનિયાદો

અખ્લાકની તાલીમ બાબતે મશાઈખે ચિશ્ત નીચેની બાબતો વિશેની તાકીદ આગ્રહ રાખે છે :

(૧) ઈસ્લાહે નિય્યત.

આ સૌથી મહત્વની બાબત છે. શેખ નિઝામુદ્દીન રહ.નું કથન છે : મુળ વાત આ છે કે નિય્યત સારી હોવી જોઈએ. લોકોની નજર અમલ તરફ હોય છે, પણ અલ્લાહ તઆલાની નજર નિય્યત ઉપર હોય છે. (ફવાઈદુલ ફુવાદ)

(૨) ઈસ્તેકામત :

મશાઈખનું કહેવું છે કે ઈસ્તેકામત વગર માણસને કંઈ મળતું નથી. 'યક દર ગીર, મુહકમ ગીર' માણસની જીંદગીનો સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ.

(૩) તવક્કુલ :

ફવાઈદુલ ફુવાદ, તુહફતુન્નસાઈહ, સિયરુલ અવલિયા અને મશાઈખે ચિશ્તની અન્ય કિતાબોમાં તવક્કુલના મહત્વ ઉપર વિશેષ ચર્ચા

કરવામાં આવી છે. શેખ ચિરાગ દહેલ્વી રહ.નું કથન છે : રોઝી કમાવું તવક્કુલના વિરુદ્ધ નથી. કોઈ બચળવાર માણસ કંઈ મહેનત કરે અને દિલની નજર માલ ઉપર નહીં, બલકે અલ્લાહ તઆલા ઉપર છે તો એ મુતવક્કિલ છે.

(૪) અફવ – માફી :

સિયરુલ અવલિયામાં છે : શેખ નિઝામુદીન રહ. ફરમાવતા હતા કે ગુસ્સો પી જવા કરતાં પણ માફ કરવું વધારે મોટું કામ છે. કારણ કે કોઈ માણસ ગુસ્સો પી જાય પણ માફ ન કરે તો શકય છે કે પછી એના દિલમાં 'કીના'ની બુનિયાદ પડી જાય.

(૫) ઈષાર – હમદર્દી :

શેખ ચિરાગ દહેલ્વી રહ. ويؤثرون على أنفسهم الخ આયતે કરીમા પઢીને એનું મહત્વ સમજાવતા હતા. આ વિષયે ખયરુલ મજાલિસમાં એમણે વર્ણવેલા કિસ્સાઓ વાંચીને રડવું આવી જાય છે.

દયાનતદારી : ખયરુલ મજાલિસ, ફવાઇદુલ ફુવાદ વગેરે કિતાબોમાં અનેક સ્થળે જોવા મળે છે કે મશાઇખ એમની મજલિસોમાં હાજર થનાર લોકોને આ વાત ઠસાવવા માંગતા હોય છે કે દયાનતદારીમાં જ બધી ખુશી અને માલદારી છે. ફવાઇદુલ ફુવાદમાં લખ્યું છે કે, એકવાર લાહોર ફકત એટલા માટે તબાહ થઈ ગયું હતું કે ત્યાંના વેપારીઓએ ગુજરાતમાં વધારે કિમત વસૂલ કરી હતી.

(૬) લોકોની બુરાઈ શોધવાની મનાઈ : મશાઈખના મલ્ફૂઝાતમાં અનેક સ્થળોએ આ બુરી આદત છોડવાની તાકીદ આવી છે. માણસની રચનાત્મક શકિત અને કાબેલિયત એમાં જ ખતમ થઈ જાય છે.

(૭) સહનશીલતા : 'સિદ્દીક' લોકોની સિફત કહીને આ બાબતની તાકીદ કરવામાં આવી છે.

ઉપરાંત મશાઈખે ચિશ્ત દ્વારા એમના મુરીદો અને અકીદતમંદોને ઈસ્લામી આદાબ શીખવાડવાની ઘણી મહેનત કરવામાં આવી. સેંકડો નબવી સુન્નતો એમણે જીવંત ફરમાવી. વધુ વિગત જોઈતી હોય તો

સિયરુલ અવલિયાના સાતમા બાબનું વાંચન કરવામાં આવે.

(તારીખે મશાઈખે ચિશ્ત : ૨૬૭–૨૭૨)

ઓગણીસમાં સદીના ભારતમાં ચિશ્તી મશાઇખની ખિદમાત

પ્રોફેસર ખલીક અહમદ નિઝામી તારીખે મશાઈખે ચિશ્તમાં લખે છે:

હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ (રહ.) ઓગણીસમી સદીની ત્રણ મહાન ચળવળોના મુળસ્ત્રોત હતા :

મદરસાઓ :

(૧) મુસલમાનોમાં દીની તા'લીમના પ્રસાર માટે જે ચળવળ શરૂ થઈ અને અંતે દારુલ ઉલૂમ દેવબંદનું રૂપ ધારણ કર્યું, એ હાજી સાહેબના ખલીફાઓની મહેનતોનું પરિણામ છે. મવ.રશીદ અહમદ ગંગોહી (રહ.), મવ.મુહંમદ કાસિમ નાનોતવી (રહ.), મવ. મુ. યાકૂબ નાનોતવી (રહ.) અને હાજી આબિદ હુસૈન(રહ.) હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ રહ.ના જ ખલીફા હતા.

તબ્લીગી ચળવળ

(૨) તસવ્વુફ અને સુલૂક (આધ્યાત્મિકતા)તથા દઅવતો તબ્લીગ મારફત મુસલમાનોની ઈસ્લાહ અને સુધારણાનું જે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું, એમાં બે બુઝુર્ગોનો ગણનાપાત્ર ફાળો છે. એક મવલાના અશરફ અલી થાનવી (રહ.) જેઓ હઝરત હાજી સાહેબ રહ.ના ખલીફા હતા. એક નાનકડા ગામની મસ્જિદમાં બેસીને મુસલમાનોની જીવનના અનેક પાસાઓ વિશે એમણે સુધારણાની ચળવળ ચલાવી. આમ છતાં એમની ચળવળ મવલાના ઈલ્યાસ સાહેબ રહ.ની તબ્લીગી ચળવળ જેટલો બહોળો પ્રભાવ ધરાવતી ન હતી.

મવ. મુહંમદ ઈલ્યાસ (રહ.) છે. મવ.ગંગોહી (રહ.)ના મુરીદ હતા. અલ્લાહ તઆલા આ ઝમાનામાં જે દીની બસીરત અને લાગણી – હિમ્મત અલ્લાહ તઆલા એમને આપી હતી એની કોઈ મિસાલ નથી. **પાછલી સદીમાં કોઈ બુઝુર્ગ દ્વારા ચિશ્તીયા**

સિલસિલાના ઈસ્લાહી ઉસૂલો – સિદ્ધાંતોને એવી રીતે નથી અપનાવવામાં આવ્યા જેવા કે મવલાના ઈલ્યાસ રહ.એ અપનાવ્યા હતા.

ભારતની આઝાદીની લડત

(૩) ત્રીજી અગત્યની ચળવળ દેશની આઝાદીની ચળવળ હતી.

એમાં હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ સા.પોતે શામિલ હતા. એમના મુરીદો એમની સાથે હતા. એ લોકોએ જે અગત્યના કામો કર્યા છે, તે ભારતનાં ઈતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરોએ લખવાપાત્ર છે.હાજી સા.(રહ.)ના દિલમાં દેશની આઝાદીની જે ચિંગારી હતી, તે હઝરત શૈખુલ હિન્દ (રહ.)ના રૂપમાં ભડકો બની ફેલાઈ ગઈ હતી.તેમણે અને તેમના બાહોશ શાગિર્દોએ દેશની આઝાદી માટે જે તકલીફો વેઠી છે, તેની ભારતનો કોઈપણ પ્રામાણિક ઈતિહાસકાર નોંધ લીધા વગર રહેશે નહીં.

(તારીખે દાવત વ અઝીમત / તારીખે મશાઈખે ચિશ્ત : ૨૩૪)

સંદર્ભગ્રંથો :

રિસાલહ કુશયરિયહ. — શેખ અબૂલ કાસિમ અબ્દુલ કરીમ કુશૈરી રહ.

અવારિફુલ મઆરિફ. — શેખ શિહાબુદ્દીન ઉમર સુહરવર્દી રહ.

કશ્ફુલ મહજૂબ. — શેખ અબુલ હસન અલી હુજવીરી રહ.

કિતાબુલ્લુમઅ. — અબૂ નસ્ર અબ્દુલ્લાહ સર્રાજ તૂસી રહ.

તલબીસે ઈબ્લીસ. — અબ્દુર્રહમાન ઈબ્ને જવઝી રહ.

મુકદ્દમહ ઈબ્ને ખલ્લદૂન. — અબ્દુર્રહમાન ઈબ્ને મુહમ્મદ ખલ્લદૂન

તારીખે મશાઈખે ચિશ્ત. — શૈખુલ હદીસ મવ. ઝકરિયા રહ.

તારીખે મશાઈખે ચિશ્ત. — પ્રોફેસર ખલીક અહમદ નિઝામી રહ.

મિરાતુલ અસરાર. — શેખ અબ્દુર્રહમાન ચિશ્તી રહ.

હમ્આત. — હઝ. શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.

અલકવલુલ જમીલ. — હઝ. શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.

અલઈન્તિબાહ.	હઝ. શાહ વલીયુલ્લાહ રહ.
તારીખ વ મશાઈખે તસવ્વુફ.	મુફતી મુહમ્મદ અમ્જદ હુસૈન
આઈનએ તસવ્વુફ.	પ્રો. ઝિયાઉલ હસન ફારૂકી
કૂતુલ કુલૂબ.	શેખ અબૂ તાલિબ મક્કી રહ.
મશાઈખે ચિશ્તીયા સાબરીયહ.	ડો. રઝી અહમદ કમાલ.
શરીઅત વ તરીકત કા તલાઝુમ.	હઝ. શેખ મવલાના ઝકરિયા રહ.
મકાલાતે એહસાની.	મવલાના મનાઝિર અહસન ગીલાની રહ.
યાદે અય્યામ.	મવ. અબૂલ હસન અલી મીયાં નદવી રહ.
કુલ્લિયાતે ઈમ્દાદીયહ.	હઝરત હાજી ઈમ્દાદુલ્લાહ રહ.
મકતૂબાતે કુદ્દૂસિયહ.	શેખ અબ્દુલ કુદ્દૂસ ગંગોહી રહ.
રૂદે કવષર.	શેખ મુહમ્મદ ઈકરામ
દસ્તૂરુલ ઉલમા.	કાઝી અબ્દુન્નબી અહમદ નગરી રહ.
સબ્અ સનાબિલ.	મીર અબ્દુલ વાહિદ બલગરામી રહ.
શરીઅત વ તસવ્વુફ.	મવ. શાહ મુહમ્મદ મસીહુલ્લાહ સા. રહ.
ઈમ્દાદુલ ફતાવા,	હઝ. અકદસ મવ.અશરફઅલી થાનવી રહ
ફતાવા મહમૂદિયહ.	હઝ. અકદસ ફકીહુલ ઉમ્મત રહ.
રસાઈલે ઈમામ ગિઝાલી. અય્યુહલ વલદ.	ઈમામ ગિઝાલી રહ.
ઈકતિબાસુલ અનવાર.	શેખ મુહમ્મદ અકરમ કુદ્દૂસી. ઉર્દૂ અનુવાદ : કેપ્ટન વાહિદ બખ્શ સયાલ
તઝકિયહ વ એહસાન યા તસવ્વુફ વ સુલૂક.	મવ. અબૂલ હસન અલી મીયાં નદવી રહ.
તસવ્વુફ ઓર સુફિયા કી તારીખ, અરબ સે હિંદુસ્તાન તક.	પ્રોફેસર મુહમ્મદ હિફ્ઝુર્રહમાન